

МІНІСТЕРСТВО МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ СІМЕЙНОЇ ТА МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ

**Національно-патріотичне
виховання – державний
пріоритет національної безпеки**

Щорічна доповідь Президенту України, Верховній
Раді України про становище молоді в Україні
(за підсумками 2014 року)

Київ 2015

Редакційна колегія:

Жданов І. О., канд. політ. наук, голова редакційної колегії,
Митрофанський С. В., **Беляєва І. І.**, **Білий А. І.**, **Ляхович М.П.**, **Пєша І. В.**,
канд. пед. наук.

Авторський колектив:

Ярошенко О.В., керівник авторського колективу, **Аксьонова С. Ю.**,
канд. екон. наук, старш. наук. співроб., **Балакірева О. М.**, канд. соціол. наук,
Болтівець С. І., д-р психол. наук, проф., **Бондарь Т. В.**, канд. соціол. наук,
Бородін Є. І., д-р іст. наук; **Вакуленко О. В.**, канд. пед. наук, **Васільєв О. А.**,
канд. екон. наук, **Галустян Ю. М.**, канд. соціол. наук, **Гнатюк Т. О.**,
канд. політ. Наук, **Дзюба Н. В.**; **Дмитрук Д. А.**, канд. соціол. наук, **Зінченко А. Г.**,
канд. іст. наук, **Каленюк І. С.**, д-р екон. наук, проф., **Комарова Н. М.**,
канд. екон. наук, **Левчук Н. М.**, д-р екон. наук, старш. наук. співроб.,
Лісогор Л. С., д-р екон. наук, проф., **Малярчук К. В.**, **Москаленко Л. М.**,
канд. іст. наук, **Мостова І. О.**, канд. географ. наук, **Острікова А. С.**,
Петрочко Ж. В., д-р пед. наук; **Пєша І. В.**, канд. пед. наук, **Позняк О. В.**,
канд. екон. наук, старш. наук. співроб., **Рингач Н. О.**, д-р держ. упр.,
старш. наук. співроб., **Сіра О. В.**, **Слюсар Л. І.**, канд. екон. наук,
старш. наук. співроб., **Тарановська А. Ю.**, **Тілікіна Н. В.**, **Хмелевська О. М.**,
канд. екон. наук, **Шишкін В. С.**, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.,
Ярош О. М., канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Науковий редактор:

Пєша І. В., канд. пед. наук

Редактор:

Глущик С. І.

Щ92

Національно-патріотичне виховання – державний пріоритет національної безпеки. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2014 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол.: Жданов І. О., гол. ред. колег., Беляєва І. І., Митрофанський С.В. та ін.]. – К., 2015. – 200 с.

ISBN 978-617-7021-34-5

Рекомендовано до друку вченою радою Державного інституту сімейної та молодіжної політики (протокол № 3/15 від 1 грудня 2015 року)

ББК316.663:316.343-053.6](477)(042.5)
ББК 60.54(4Укр)я431

ISBN 978-617-7021-34-5

© Міністерство молоді та спорту
України, 2015
© Державний інститут сімейної та
молодіжної політики, 2015

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ: СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ І КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ	
1.1. Загальні соціально-демографічні характеристики молоді	6
1.2. Стан здоров'я української молоді та спосіб життя	17
1.3. Соціально-економічне становище молоді	36
1.4. Освіта і професійно-освітні орієнтації молоді	66
1.5. Молода сім'я, сімейні та дітородні орієнтації молоді	78
1.6. Молодь, яка перебуває у складних життєвих обставинах	88
Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ У СИСТЕМІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	
2.1. Національно-патріотична свідомість української молоді в контексті соціокультурних цінностей	97
2.2. Суспільно-політична активність молоді	110
2.3. Волонтерство як прояв національно-патріотичної свідомості сучасної української молоді	121
2.4. Суб'єкти формування національно-патріотичного світогляду та громадянської активності молоді	129
Розділ 3. ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ	
3.1. Трансформація законодавства, що регулює молодіжну політику України, відповідно до сучасних запитів суспільства	142
3.2. Діяльність державних органів виконавчої влади та громадських організацій щодо реалізації молодіжної політики та формування патріотичної свідомості молоді	150
3.3. Національно-патріотичне виховання в системі пріоритетів молодіжної політики	168
3.4. Міжнародне співробітництво в молодіжній сфері	175
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ	184
ДОДАТКИ	192

ВСТУП

Україна переживає важливий етап свого розвитку, стратегічним завданням якого є збереження суверенітету й територіальної цілісності, а в подальшому – перетворення її на сучасну європейську державу, яка б синтезувала найкращі національні традиції, долучилася до європейських та світових процесів, адекватно відповідала на виклики сучасності.

Успішний демократичний розвиток України повною мірою залежить від усіх тих, хто завтра відіграватиме провідну роль у суспільних процесах. Мова йде про молодь – стратегічний ресурс соціально-економічного розвитку держави в довгостроковій перспективі, головну рушійну силу, каталізатор здорових процесів у суспільстві й державі, їх творенні та функціонуванні.

Досвід останніх десятиліть переконливо доводить, що політичних та економічних успіхів досягають саме ті держави, які приділяють посилену увагу розвитку молодого населення. Держави, що інвестують у молодь, інвестують у власне майбутнє.

У 2014 році в нашій країні відбулися глибокі суспільно-політичні перетворення, що внесли суттєві корективи в життєві орієнтації молоді, її поведінку, соціально-економічне становище тощо. Молодіжні проблеми у різних сферах набувають певних специфічних рис, які матимуть довготривалі наслідки. В таких умовах держава як ніколи потребує поглибленого та виваженого аналізу становища молодих людей задля розробки ефективної, реалістичної та обґрунтованої державної політики стосовно майбутніх поколінь. Важливим кроком у цьому напрямі є робота над Державною цільовою соціальною програмою «Молодь України» на 2016–2020 рр. з метою створення сприятливих умов для розвитку і самореалізації української молоді, формування її громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості. Окремим напрямом є актуалізований подіями Революції Гідності, анексії Криму та воєнної агресії на Сході України державний запит на формування національно-патріотичної свідомості населення, насамперед дітей та молоді, що проявляється у формі міжвідомчого діалогу та напрацювань законодавчого забезпечення з подальшим втіленням у Програму національно-патріотичного виховання.

З огляду на ситуацію, **метою** Державної доповіді про становище молоді за підсумками 2014 року є аналіз стану і ключових проблем української молоді, її національно-патріотичного виховання та громадянської активності, а також державної політики на сучасному етапі, її оновлення і реорганізації, обґрунтування основних пріоритетів, шляхів, рекомендацій щодо підвищення її ефективності. Визначена мета зумовлює вирішення таких **завдань**:

- оцінити соціальне становище української молоді та визначити її ключові проблеми;
- проаналізувати роль національно-патріотичного виховання молоді в розбудові української держави;
- дослідити хід реалізації державної молодіжної політики в Україні.

Важливо зазначити, що вперше за роки Незалежності окремий розділ щорічної Державної доповіді Президентів України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (далі – Доповідь) присвячено національно-патріотичному вихованню. Формування національно-патріотичної свідомості молоді, впровадження державної системи національно-патріотичного виховання молоді є питанням національної безпеки країни, що потребує системного, ґрунтовного підходу, адже загальновідомо, що патріотизм є політичним щитом нації. Особливо актуально це сьогодні, коли Україна стикнулася із зовнішньою загрозою та збройним протистоянням на Сході. Як свідчить історичний досвід, патріотичні почуття, особливо загострюючись у складних та доленосних для Батьківщини ситуаціях, єднують людей задля вищої суспільної мети.

Під час підготовки Доповіді було опрацьовано масив аналітичних та статистичних матеріалів, які надали центральні та місцеві органи виконавчої влади: Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство оборони України, Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерством охорони здоров'я України, Міністерство фінансів України, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Національна академія медичних наук України, Державна установа «Інститут педіатрії, акушерства і гінекології Національної академії медичних наук України», Національна академія педагогічних наук України.

Для підготовки Доповіді використано результати досліджень, проведених Державним інститутом сімейної та молодіжної політики, Українським інститутом стратегічних досліджень МОЗ України, ВСП «ММЦАН» Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України, Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, ГО «Європейська дослідницька асоціація» спільно з компанією InMind, Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, компанією GfK Ukraine.

Доповідь підготовлено авторським колективом у складі:

Аксьонова С. Ю., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.5), Балакірева О. М., канд. соціол. наук (параграф 2.1, 2.2), Болтівець С. І., д-р психол. наук (параграф 3.1), Бондарь Т. В., канд. соціол. наук (параграф 2.1, 2.2),

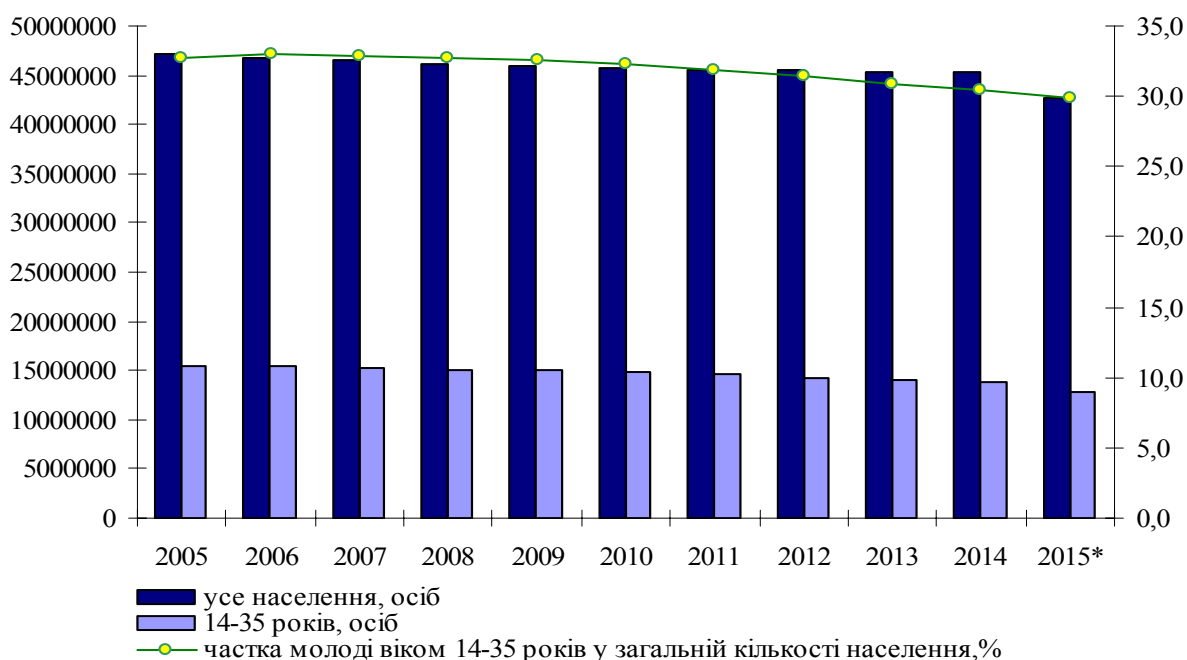
Бородін Є. І., д-р іст. наук (параграф 3.1, висновки і рекомендації), Вакуленко О. В., канд. пед. наук (параграф 1.2), Васільєв О. А., канд. екон. наук (параграф 1.3), Галустьян Ю. М., канд. соціол. наук (параграф 1.6), Гнатюк Т. О., канд. політ. наук (параграф 1.3), Дзюба Н. В. (параграф 2.2), Дмитрук Д. А., канд. соціол. наук (параграф 2.1, 2.2), Зінченко А. Г., канд. іст. наук (параграф 1.4), Каленюк І. С., д-р екон. наук, проф. (параграф 1.4), Комарова Н. М., канд. екон. наук, (параграф 2.3), Левчук Н. М., д-р екон. н., старш. наук. співроб. (параграф 1.2), Лісогор Л. С., д-р екон. наук, проф. (параграф 1.3), Малярчук К. В. (параграф 3.4), Москаленко Л. М., канд. іст. наук (параграф 3.4), Мостова І. О., канд. географ. наук (параграф 1.3), Острікова А. С. (вступ, параграф 2.4), Петрович Ж. В., д-р пед. наук (параграф 3.2, 3.3), Пеша І. В., канд. пед. наук (вступ, висновки і рекомендації); Позняк О. В., канд. екон. н., старш. наук. співроб. (параграф 1.3), Рингач Н. О., д-р держ. упр., старш. наук. співроб. (параграф 1.2), Сіра О. В. (параграф 1.1), Слюсар Л. І., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.5), Тарановська А. Ю. (параграф 1.5), Тілікіна Н. В. (параграф 1.3), Хмелевська О. М., канд. екон. наук (параграф 1.4), Шишкін В. С., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.3), Ярош О. М., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.3), Ярошенко О. В. (параграф 3.2, 3.3).

Розділ 1. УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ: СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ І КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ

1.1. Загальні соціально-демографічні характеристики молоді

Згідно із Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», молодими людьми вважаються особи віком від 14 до 35 років.

У 2014 році, як і в попередні роки, продовжився процес зменшення чисельності молодих людей віком 14–35 років в Україні та зниження їх питомої ваги в загальній кількості населення. За період 2011–2015 рр. чисельність молоді зменшилась на 1 965 тис. осіб, тобто на 13,3 %, а питома вага в загальній чисельності населення – з 31,9 % до 29,9 % (*Рис. 1.1.1*). Так, станом на 01.01.2015 р. чисельність молодих людей віком 14–35 років в Україні становила 12 795 тис. осіб.

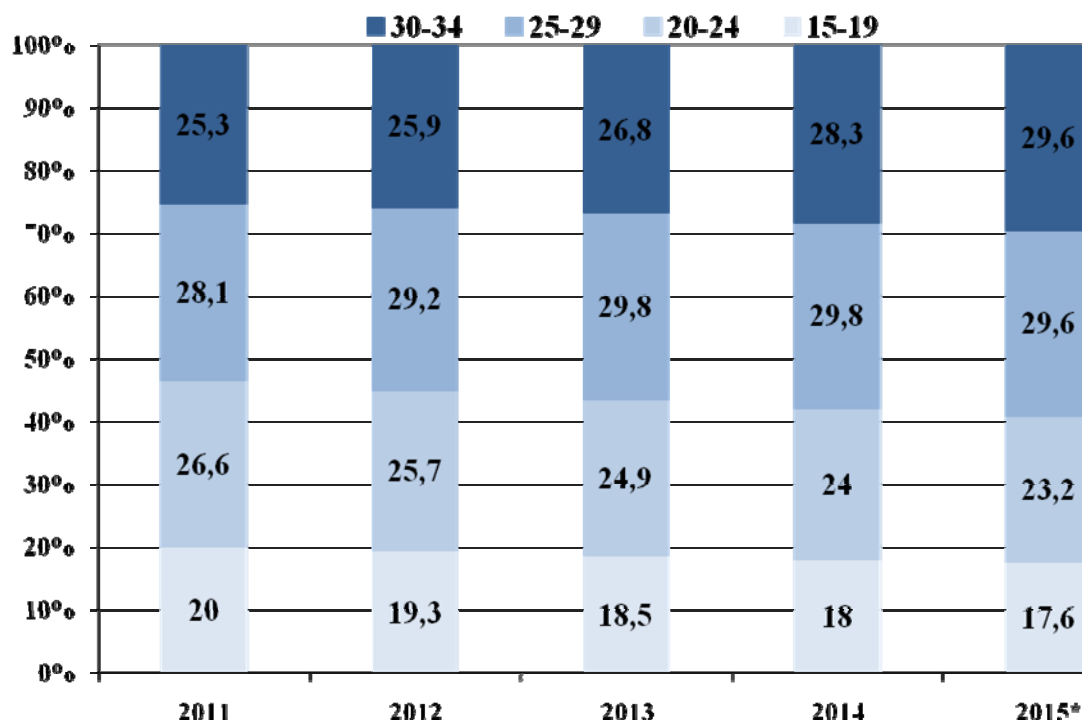
* Дані за 2015 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис. 1.1.1. Чисельність окремих вікових контингентів населення в Україні та частка молоді віком 14–35 років у загальній чисельності постійного населення у 2005–2015 рр., станом на початок відповідного року
(за даними Державної служби статистики України)

Скорочення чисельності молодих когорт відбувається переважно за рахунок наймолодших вікових груп (14–19 років), народжених у кризові 1990-ті за низького рівня народжуваності в Україні. Відтак зростає частка порівняно старших вікових груп.

Зокрема, протягом 2014 року збереглась тенденція попередніх років щодо перерозподілу у віковому складі молоді на користь порівняно старших вікових груп

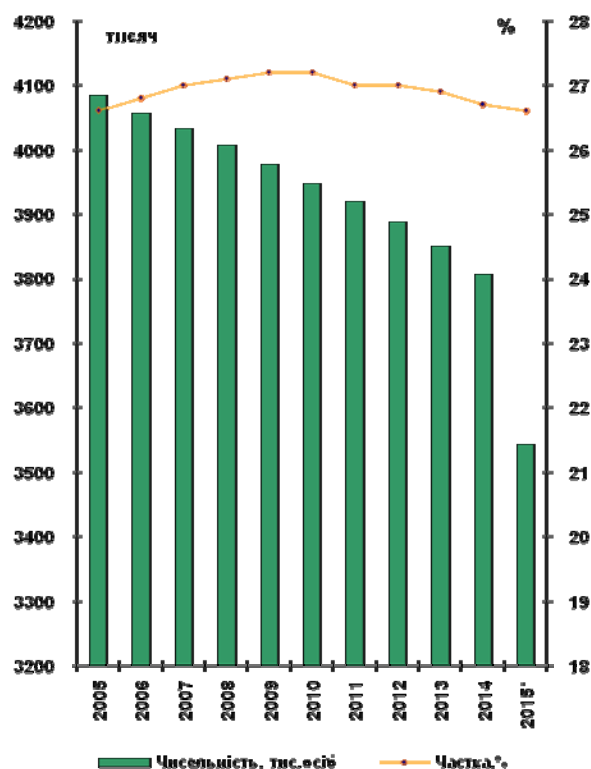
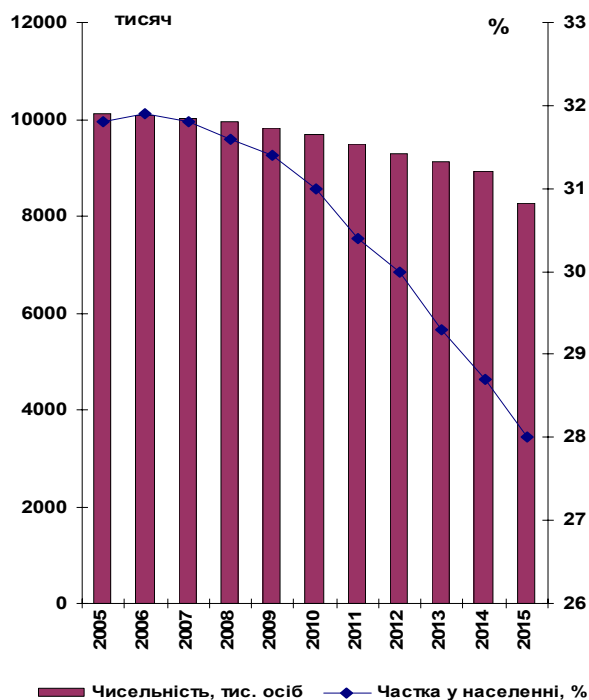
(30–34 роки і 25–29 років), частка яких на кінець року збільшилась до 59,2% (**Рис. 1.1.2**). Отже, станом на початок 2015 року найбільш численними п'ятирічними віковими групами були 30–34 роки та 25–29 років (по 3,5 млн осіб). Кількість осіб віком 20–24 роки становила 2,7 млн, наймолодших представників молодіжного контингенту (підлітків у віці 15–19 років) – 2 млн.

* Дані за 2015 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис. 1.1.2. Розподіл молоді віком 15–34 роки за окремими віковими групами в Україні, 2011–2015 рр., станом на початок відповідного року, %
(за даними Державної служби статистики України)

У 2014 році продовжилось зменшення чисельності молоді як у містах, так і в селах. Проте в міських поселеннях цей процес відбувається більш високими темпами. Лише за останні п'ять років кількість молоді у міській місцевості скоротилася на 1 241,5 тис. осіб (або на 13%), а в сільській – на 376,4 тис. осіб (або на 9,6%) (**Рис. 1.1.3**).

Міські поселення

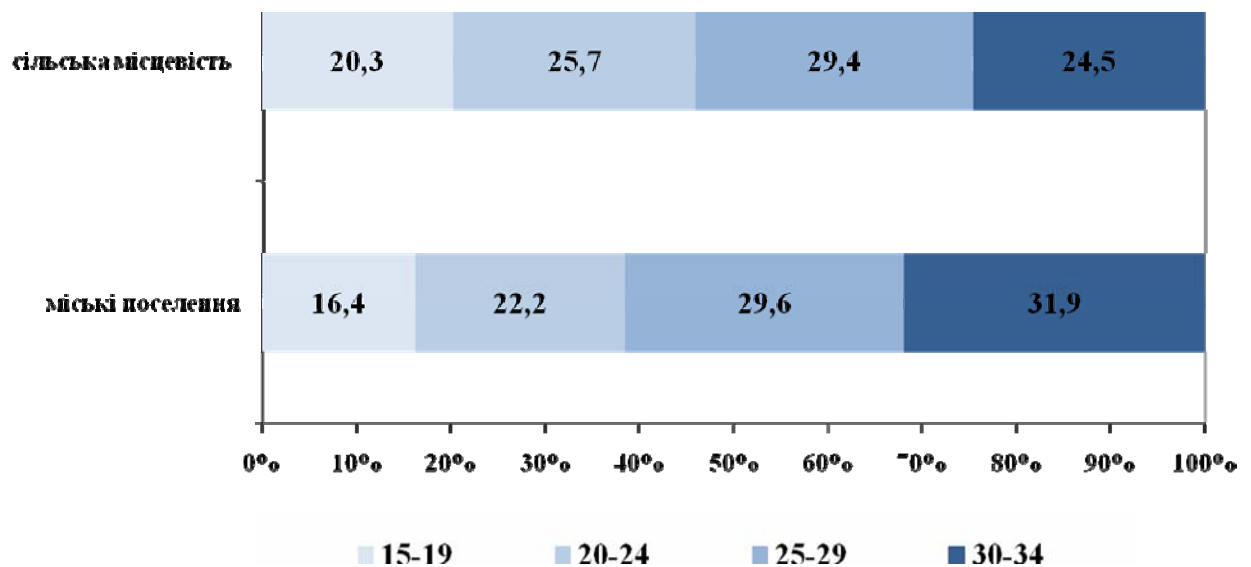
Сільська місцевість

* Дані за 2015 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис. 1.1.3. Чисельність молоді віком 15–34 роки та її частка в населенні України за типом поселення, 2005–2015 рр., станом на початок відповідного року
(за даними Державної служби статистики України)

Частка молодих городян у загальній чисельності молоді становить 70%. У містах частка осіб віком 15–34 роки у чисельності населення наближається нині до 28%, у сільській місцевості вона близька до 26,6%.

Порівняння вікового складу молоді за типом поселення свідчить, що в селах частка наймолодших вікових груп осіб більша, ніж у містах. Це зумовлено тим, що у сільській місцевості порівняно вища народжуваність, а міські поселення виступають центрами тяжіння високоосвіченої молоді з певним трудовим досвідом, де й структурна перевага старших вікових груп молоді наразі виражена більш чітко (Рис. 1.1.4).

*Рис. 1.1.4. Розподіл міської та сільської молоді віком 15–34 роки за окремими віковими групами в Україні, станом на початок 2015 р., %
(за даними Державної служби статистики України;
без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя
і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей)*

Важливою характеристикою сучасної української молоді є структура її розселення. Серед областей України найбільший внесок у загальну чисельність української молоді здійснюють густонаселені промислові регіони – Дніпропетровщина, Донеччина, Харківщина, а також столиця – м. Київ (**Рис.1.1.5**). У цих чотирьох регіонах проживає 30,5% всієї молоді.

Ще майже чверть (24,8%) усього молодіжного контингенту зосереджена в таких п'яти областях: Львівській, Одеській, Луганській, Київській та Запорізькій (чисельність молоді в кожній з них перевищує півмільйона осіб).

Підвищеною часткою молоді виділяються західні регіони нашої країни з відносно молодим населенням (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька області), що зумовлено традиційно вищою дітородною активністю і пов'язаними з нею можливостями відтворення населення. Як видно з **Рис. 1.1.5**, у цих областях частка молоді становить понад 31% і вища за загальнонаціональний показник (29,9%).

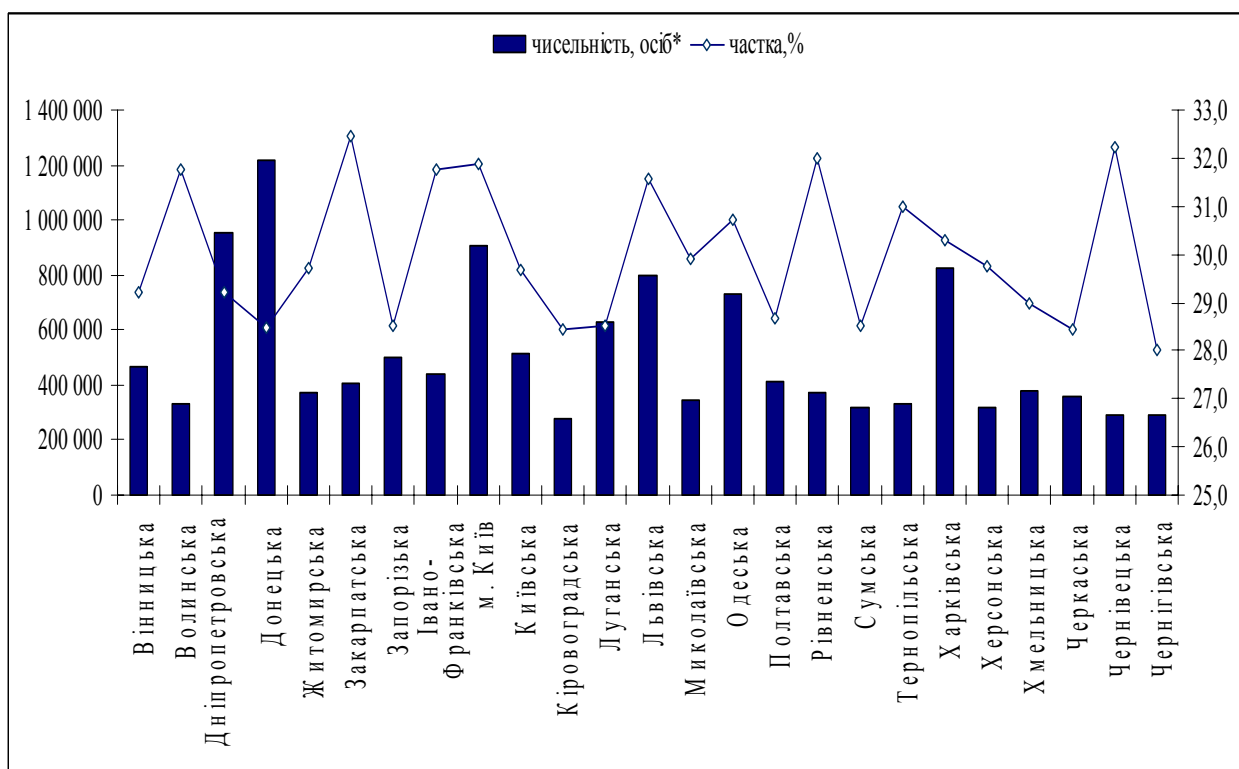

Рис. 1.1.5. Чисельність і частка молоді віком 14–35 років у складі населення регіонів України, 2014 р.

(за даними Державної служби статистики України;
без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя
і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької
та Луганської областей)

У складі молодіжних контингентів чоловіки мають певну чисельну перевагу. Так, на початок 2015 року налічувалось 6 518 641 осіб чоловічої статі та 6 276 129 – жіночої. Це зумовлено природним надлишком хлопчиків при народженні, проте зі зростанням віку їхня кількість поступово скорочується (**Табл. 1.1.1**).

Таблиця 1.1.1

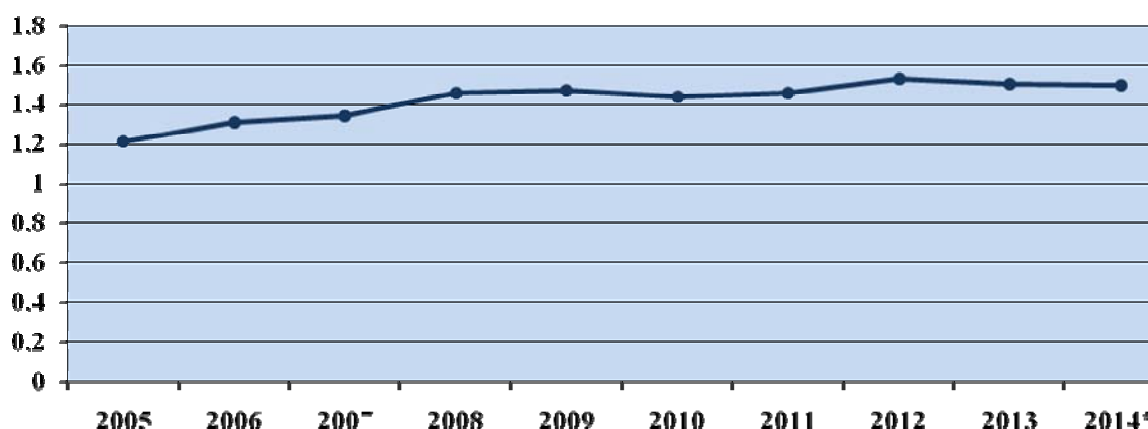
Співвідношення чисельності молодих чоловіків і жінок в Україні, 2013–2015 рр., станом на початок відповідного року, (за даними Державної служби статистики України)

Вікові групи, роки	Кількість чоловіків на 1 000 жінок, осіб		
	2013 р.	2014 р.	2015 р*.
15–34	1 038	1 039	1 040
з них:			
15–19	1 054	1 054	1 053
20–24	1 053	1 055	1 058
25–29	1 037	1 038	1 039
30–34	1 017	1 020	1 020

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Чисельна перевага жінок над чоловіками у складі населення спостерігається із 36 років та з віком збільшується: в міському населенні ця перевага спостерігається у віці 28–30 років та після 33 років, у сільському – у віці 32, 40–42 роки та після 49 років.

Народжуваність. Сумарний коефіцієнт народжуваності протягом останніх трьох років, попри незначні коливання, залишається сталим на рівні 1,5 дитини в розрахунку на одну жінку (**Рис. 1.1.6**). Хоча це й на 25% вище рівня показника 2005 року (1,2), все ж таки необхідно визнати, що Україна ще далека від досягнення природного рівня заміщення (2,1).

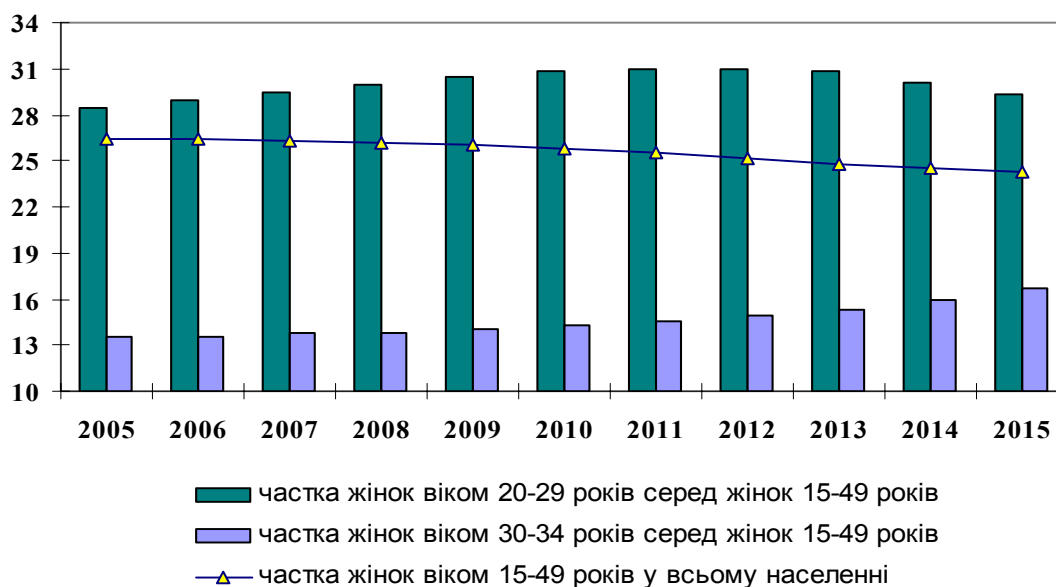

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис. 1.1.6. Сумарний коефіцієнт народжуваності на одну жінку, 2005–2014 рр., осіб
(кількість народжених на 1 000 жінок)
(за даними Державної служби статистики України)

У складі репродуктивного контингенту жінок в Україні найбільш активним дітородним віком традиційно є вік 20–29 років. Зміна частки жінок цього віку у складі репродуктивного контингенту жінок має хвилеподібний характер. Так, на початок 2015 року вона становила 29,3% , що на 0,7% менше, ніж у 2012 році, однак на 0,8% більше за показник 2005 року (**Рис. 1.1.7**).

Зниження з 2012 року, після тривалого зростання, частки жінок 20–29 років у складі репродуктивного контингенту жінок зумовлене вступом у дітородний вік покоління дівчат, народжених у 1990-ті роки, за низького рівня народжуваності в Україні. Слід зазначити, що подальше зменшення чисельності жінок цієї групи стримуватиме підвищення народжуваності навіть за умови подальшого посилення її повікової інтенсивності.

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

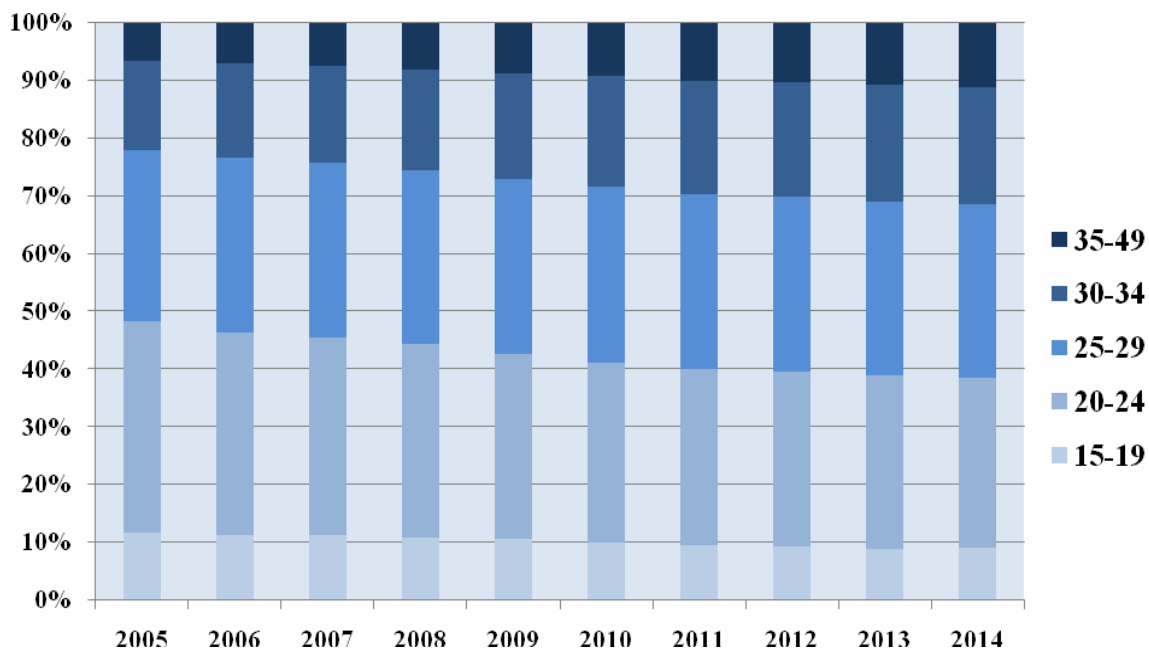
Рис. 1.1.7. Частка жінок репродуктивного віку (15–49 років) у населенні України та частка жінок віком 20–29 років і 30–34 роки серед жінок репродуктивного віку, 2005–2015 рр., станом на початок відповідного року, %
(за даними Державної служби статистики України)

Найшвидші темпи спадання питомої ваги жінок віком 20–29 років серед жінок дітородного віку за останні три роки (з 2012 року) зафіксовано в м. Києві, Харківській, Волинській, Запорізькій областях, а найповільніші – у Рівненській, Кіровоградській, Хмельницькій та Житомирській областях¹. І лише в одній Дніпропетровській області відбулось зростання питомої ваги жінок даної вікової категорії.

Слід зазначити, що спостерігається підвищення частки серед жінок репродуктивного віку молодіжної групи віком 30–34 роки – з 13,5% на початок 2005 року до 16,7% на початок 2015 року (**Рис. 1.1.7**). Безперечно, це є позитивним фактором динаміки народжуваності, оскільки саме по собі збільшення чисельності жінок цієї групи сприяє збільшенню кількості новонароджених (особливо в умовах «старіння материнства» в Україні).

У 2014 році продовжилась тенденція попередніх років щодо зростання внеску старших вікових груп жінок у сумарну народжуваність в Україні (**Рис. 1.1.8**).

¹ Порівняння проводилось без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, Донецької та Луганської областей у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на їх території.

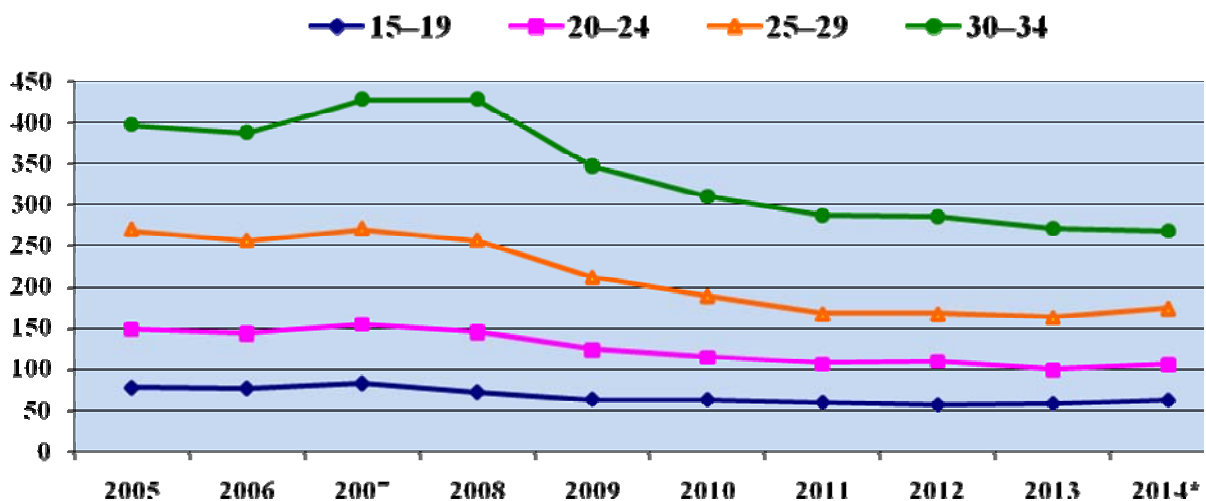

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис.1.1.8. Внесок окремих вікових груп жінок у сумарну народжуваність в Україні, 2005–2014 рр., %
(за даними Державної служби статистики України)

Традиційно найбільший показник народжуваності належав жінкам віком 20–24 роки. Однак у 2012 році показник народжуваності 25–29-річних досяг рівня 20–24 річних (відповідно по 93,6 живонароджених на 1 000 жінок відповідного віку), а з 2013 року – починає переважати. Так, у 2013 році він становив 91,5 живонароджених на 1 000 жінок відповідного віку, у 2014 – 91,3 живонароджених на 1 000 жінок відповідного віку проти 91,0 та 89,9 відповідно у жінок 20–24 років. Десять років тому різниця між показниками народжуваності зазначених сусідніх вікових груп виглядала так: коефіцієнт народжуваності у жінок 25–29 років становив лише 75,6% рівня народжуваності у жінок 20–24 роки, п'ять років по тому – вже 93,9%.

Смертність. Динаміка смертності серед молоді віком 15–34 роки залишається нестабільною. Після кількарічного зменшення показників смертності у всіх вікових групах молоді, у 2014 році спостерігається незначне збільшення цих показників у віці 15–29 років (**Рис. 1.1.9**). Так, у віці 15–19 років цей показник становив 62,3 на 100 тис. населення (проти 58,3 на 100 тис. населення у 2013 році), у 20–24 роки – 106,3 на 100 тис. населення (проти 99,4 на 100 тис. населення у 2013 році), у 25–29 років – 174 на 100 тис. населення (проти 163,1 на 100 тис. населення у 2013 році). Лише в молодіжній групі 30–34 роки у 2014 році продовжилось зниження рівня смертності до 268,2 на 100 тис. населення (у 2013 році – 271 на 100 тис. населення).

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя і зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис.1.1.9. Показники смертності молоді віком 15–34 роки в Україні, 2005–2014 рр., на 100 тис. постійного населення відповідної вікової групи (за даними Державної служби статистики України)

Порівняльний аналіз показників смертності за статтю свідчить про високу передчасну смертність саме чоловічого контингенту. Так, смертність чоловіків віком 15–34 роки у 2014 році більше ніж у тричі перевищує відповідні показники серед жінок. Значне перевищення смертності (у 3,6 раза) спостерігається у віковій групі 20–24 роки (Табл. 1.1.2).

Висока передчасна смертність чоловіків активного працездатного віку залишається надзвичайно гострою демографічною проблемою сучасної України.

Таблиця 1.1.2

Смертність населення України за окремими віковими групами та статтю, 2014 р., на 100 тис населення відповідного віку (за даними Державної служби статистики України; без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей)

Вік, років	Чоловіки	Жінки	Співвідношення, рази
15–34	249,4	78,1	3,2
з них:			
15–19	88,4	34,8	2,5
20–24	163,9	45,5	3,6
25–29	263,8	80,8	3,3
30–34	406,1	127,6	3.2

Головні причини смертей у 2014 році серед чоловіків віком 15–34 роки пов’язані із зовнішніми причинами, хворобами системи кровообігу й інфекційними та паразитарним хворобами, а у жінок цього ж віку – із зовнішніми причинами, інфекційними та паразитарним хворобами й новоутвореннями (*Табл. 1.1.3*).

Таблиця 1.1.3

Структура смертності населення за окремими причинами, віковими групами та статтю, 2014 р., %

(за даними Державної служби статистики України;
без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя
та зони проведення антитерористичної операції на частині території
Донецької та Луганської областей)

	Все населення	Вікова група, років					Стать	
		15–19	20–24	25–29	30–34	15–34	Чол. 15–34 роки	Жін. 15–34 роки
Інфекційні і паразитарні хвороби	1,7	1,6	4,5	11,4	16,5	12,1	10,4	17,9
Новоутворення	13,3	8,2	5,8	5,8	7,0	6,5	4,0	14,8
Хвороби системи кровообігу	67,3	5,4	7,0	11,4	15,6	12,3	12,6	11,4
Хвороби органів дихання	0,2	1,6	2,1	3,2	4,4	3,5	3,1	4,6
Хвороби органів травлення	4,0	1,5	3,2	7,5	10,2	7,7	7,1	9,7
Зовнішні причини	6,3	69,8	69,2	51,7	38,0	49,2	55,2	29,1
Інші причини	7,1	11,9	8,2	9,0	8,2	8,7	7,6	12,4
Усі причини	100	100	100	100	100	100	100	100

Отже, у структурі причин смерті як чоловіків, так і жінок переважають зовнішні причини, тобто нещасні випадки, ушкодження, утоплення. Таке лідерство характерне для всіх вікових груп молоді. У 2014 році неприродну смерть констатовано серед 55,2% померлих чоловіків та 29,1% померлих жінок віком 15–34 роки. Слід зазначити, що останніми роками ці цифри зростають. Так, у 2013 році серед померлих чоловіків віком 15–34 роки 50,6% померли від зовнішніх причин, тоді як у 2010 році – 48,7%; для померлих жінок цієї вікової групи показники становлять відповідно 29% та 27,6%.

Вагому роль у структурі смертності молоді відіграють інфекційні захворювання. Вони посідають друге місце у структурі причин смерті жінок і третє – у чоловіків. Вже традиційно основні втрати, спричинені інфекційними хворобами, зумовлені СНІДом та туберкульозом. Серед усіх померлих від СНІДу в Україні у 2014 році частка осіб віком 15–34 роки становила 30,6% (у 2013 році – 30,5%, у 2010 році – 41,7%), від туберкульозу – 16,8% (у 2013 році – 16,1%, у 2010 році – 18,7%).

Як уже зазначалось, головними причинами смерті молоді віком 15–34 роки є зовнішні. При цьому у смертності від зовнішніх причин спостерігаються різочі

статеві відмінності: розрив у показниках смертності чоловіків та жінок становить 6,1 раза. Так, у 2014 році з кожних 100 тис чоловіків віком 15–34 роки неприродною смертю померло 137,7 осіб, а у жінок відповідний коефіцієнт становить всього 22,7. Високий рівень смертності молодих чоловіків зумовлений переважно соціальними чинниками (переважанням чоловіків серед працюючих в небезпечних та шкідливих умовах, надмірним вживанням алкоголю і наркотиків та тютюнопалінням, більшою схильністю до ризикованої поведінки тощо).

Смертність молодих людей від усіх причин у віці 15–29 років, який охоплює 15-річний інтервал від періоду статевого дозрівання до віку, коли переважна більшість уже створює сім'ю, в Україні значно вища, ніж у країнах Європейського Союзу (**Табл. 1.1.4**). Зазначимо, що у 1981 році подібне переважання рівня смертності в цій віковій групі становило 1,6 раза, впродовж наступних років практично невпинно зростало, перевищивши 3 рази, і лише в останні роки спостерігалось зниження цього коефіцієнта до 2,6. Через неприродні причини молоді люди гинуть у півтора раза частіше, а показник смертності внаслідок інфекційних захворювань українців навіть у 17 разів вищий, ніж у їхніх ровесників у ЄС.

Таблиця 1.1.4

Смертність у віці 15–29 років від окремих причин в Україні, Польщі та країнах ЄС, стандартизований показник на 100 тис. населення, євростандарт, 2012 р.
(за даними *European mortality database (MDB) World Health Organization Regional Office for Europe, Updated: April 2014*)

	Україна	Польща*	ЄС*
Всі причини	111,16	60,6	43,31
Інфекційні та паразитарні хвороби	12,37	0,7	0,74
Новоутворення	7,87	5,14	5,06
Зовнішні причини	61,51	39,35	24,74

*Останні дані 2011 р.

На жаль, у 2014 році до переліку причин смерті населення в нашій країні додалися ушкодження внаслідок воєнних дій, що пов'язано з проведенням антитерористичної операції на частині території Луганської та Донецької областей. І одразу ж ця причина смерті поряд з нещасними випадками, пов'язаними з транспортними засобами, самогубствами, ушкодженнями з невизначеним наміром стала відігравати провідну роль у структурі зовнішніх дій як причин смерті молоді всіх вікових груп (**Табл. 1.1.5**). Так, у віковій групі 30–34 роки ушкодження внаслідок воєнних дій займають друге місце в структурі смертності від зовнішніх причин, у групах 20–24 та 25–29 років – третє і лише у наймолодшій віковій групі 15–19 років – п'яте місце.

**Ієрархія окремих причин смерті у структурі смертності від зовнішніх причин
серед молодіжних вікових груп населення України, 2014 р.**

*(за даними Державної служби статистики України;
без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя
та зони проведення антитерористичної операції на частині території
Донецької та Луганської областей)*

Вік, років	Місце у структурі смертності від зовнішніх причин				
	I	II	III	IV	V
15-19	Транспортні нещасні випадки	Навмисне самоушкодження	Ушкодження з невизначеним наміром	Утоплення та занурення у воду	Ушкодження внаслідок воєнних дій
20-24			Ушкодження внаслідок воєнних дій	Ушкодження з невизначеним наміром	Наслідки нападу з метою убивства чи нанесення ушкодження
25-29	Навмисне самоушкодження	Транспортні нещасні випадки	Ушкодження внаслідок воєнних дій		
30-34		Ушкодження внаслідок воєнних дій	Транспортні нещасні випадки		

Отже, протягом 2014 року на тлі скорочення загальної чисельності населення в Україні продовжилося поглиблення таких вкрай негативних тенденцій попередніх років, як зменшення чисельності молодих людей віком 14–35 років; зниження їх питомої ваги в загальній кількості населення (оскільки темпи скорочення чисельності молоді залишаються випереджаючими щодо інших вікових контингентів населення); «старіння» молодіжного контингенту внаслідок перерозподілу у віковому складі молоді на користь порівняно старших вікових груп; занадто висока частка зовнішніх причин смерті у причинній структурі смертності молоді; висока передчасна смертність чоловічого контингенту. Однак демографічна ситуація у 2014 році характеризувалась і позитивним проявом: залишається сталим показник сумарної народжуваності.

1.2. Стан здоров'я української молоді та спосіб життя

На сьогодні загальноновизнаним є факт, що здоров'я та благополуччя населення є ключовими факторами економічного та соціального розвитку будь-якої країни. Світова спільнота наголошує, що у XXI столітті здоров'я – це насамперед самі люди: як вони живуть, як піклуються про власне здоров'я у повсякденних умовах². Уставом ВООЗ визначено, що володіння найвищим досяжним рівнем здоров'я є

² Здоровье 2020. Основы европейской политики и стратегии для XXI века. Всемирная организация здравоохранения. 2013. – 224 с.

одним з основних прав людини. Здоров'я є необхідним ресурсом для повноцінної реалізації як потенціалу кожної людини, так і розвитку суспільства в цілому³.

Стан здоров'я української молоді. Стан здоров'я людини безпосередньо залежить від рівня усвідомлення особистістю власної відповідальності за своє здоров'я, налаштованості на його зміцнення та збереження. Важливим показником, що дозволяє оцінити відповідальність особи за стан власного здоров'я, є самооцінка, тобто суб'єктивне оцінювання самопочуття самою людиною. Молодь зазвичай схильна до вищих оцінок власного здоров'я порівняно зі старшим населенням. Так, за даними щорічного опитування домогосподарств, проведеного Державною службою статистики України у жовтні 2014 року⁴, три чверті молодих людей віком від 14 до 30 років оцінювали своє здоров'я як добре (**Табл. 1.2.1**).

Таблиця 1.2.1

Оцінка стану здоров'я населенням України залежно від віку та статі за даними опитування, жовтень 2014 р., % респондентів

(за даними дослідження «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2014 році»)

Стан здоров'я	14–15 років		16–17 років		18–29 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	чоловіки	жінки
добрий	78,6	80,4	79,8	80,4	76,3	74,9
задовільний	19,9	19,3	18,2	19,3	21,6	23,9
поганий	1,5	0,3	2	0,3	2,1	1,2

Досить значна частина молоді зазначила, що має проблеми зі здоров'ям. Під час щорічного опитування домогосподарств більше 60% молодих громадян України віком 18–29 років (61,3% серед чоловіків та 69,6% серед жінок) повідомили, що хворіли за останні 12 місяців. Серед осіб віком 18–29 років, які вказали на факт хвороби впродовж року, який передував опитуванню, приблизно кожен п'ятий відзначив, що це вплинуло на його життєву активність. Частка осіб, які повідомили, що перенесені захворювання негативно вплинули на повсякденну працездатність, становила 6,3% та 5,4% для молодих чоловіків та жінок відповідно. Понад 70% респондентів упродовж року звертались до лікаря.

Причини звернення були різними: хвороби чи проблеми зі здоров'ям для 35% чоловіків та трохи більшої частки жінок (42,7%), рідше – з приводу травми (1,8% та 0,5% відповідно). Найчастіше приводом для візиту до лікаря було проходження профілактичного огляду (61,2% чоловіків та 54,8% жінок). Близько 70% молоді

³ Там само.

⁴ Статистичний збірник «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2014 році» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm.

віком 14–17 років зверталися до лікаря з метою проходження профілактичного огляду.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁵, проведеного компанією GfK Ukraine⁶, 21% молоді оцінює свій стан як «здорові та у них практично не буває навіть нетривалих захворювань»; 58% – «практично здорові, але іноді бувають застуди чи інші недовготривалі захворювання»; 5% – «мали серйозні захворювання, але вилікувалися»; 12% – «мають хронічне(-ні) захворювання, але це не дуже впливає на їхнє життя»; 2% – «мають дуже серйозні проблеми зі здоров'ям»; 1% опитаних призначено групу інвалідності.

За даними Інституту педіатрії, акушерства і гінекології НАМН України, найбільшу частку серед підлітків становлять хвороби органів дихання, травлення, кістково-м'язової системи, ендокринні хвороби, хвороби ока та його придаткового апарату, нервової системи, шкіри. Лише 37,4% мали гармонійний фізичний розвиток; у 17,2% відмічено дисгармонійний розвиток пікноїдного типу I ступеня відхилення і 9,8% – II ступеня, а астеноїдного типу – відповідно 27,0% і 8,6%.

Що стосується соматичного здоров'я підлітків, то найбільш поширеними відхиленнями у стані здоров'я були хвороби органів травлення (28,2%), верхніх дихальних шляхів (25,9%), органів зору (24,2%), нервової системи (18,3%), ендокринної системи (12,2%) та порушення опорно-рухового апарату (32,8%). Упродовж шкільних років зменшується відсоток здорових дітей – з 35% до 18% та зростає їх кількість з хронічною патологією (з 22,5% до 53%). Крім того, в ході оцінки фізичного здоров'я школярів відмічено, що більшість із них мала нижчі за середні та низькі показники такого здоров'я (28,4% та 29,7%), що пов'язано з детренованістю дітей, нераціональним способом життя та погіршенням соматичного стану здоров'я. При вивченні психологічного стану підлітків у 58% з них було виявлено психічну втому, у 49,3% – стан тривожності, у 9,8% – стресові реакції, що можна пояснити великим шкільним навантаженням і напруженням режиму їхньої праці і відпочинку.

За даними Міністерства охорони здоров'я України, серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів спостерігаються: функціональні відхилення в діяльності різних систем організму – у 50%, функціональні відхилення серцево-судинної системи – у 26%, нервово-психічні розлади – у 33%, захворювання органів травлення – у 17%, захворювання ендокринної системи – у 10% школярів. Так, у

⁵ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

⁶ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

2014⁷ році захворюваність дітей та молоді віком 0–17 років в Україні становила 1 286,1 у розрахунку на 1 тис. осіб відповідного віку (у 2013 р. – 1 394,4) (*Рис. 1.2.1.*). За даними Міністерства освіти і науки України, 36% учнів загальноосвітніх шкіл мають низький рівень фізичного здоров'я, 34% – нижчий за середній, 23% – середній, 7% – вищий середнього і лише 1% – високий.

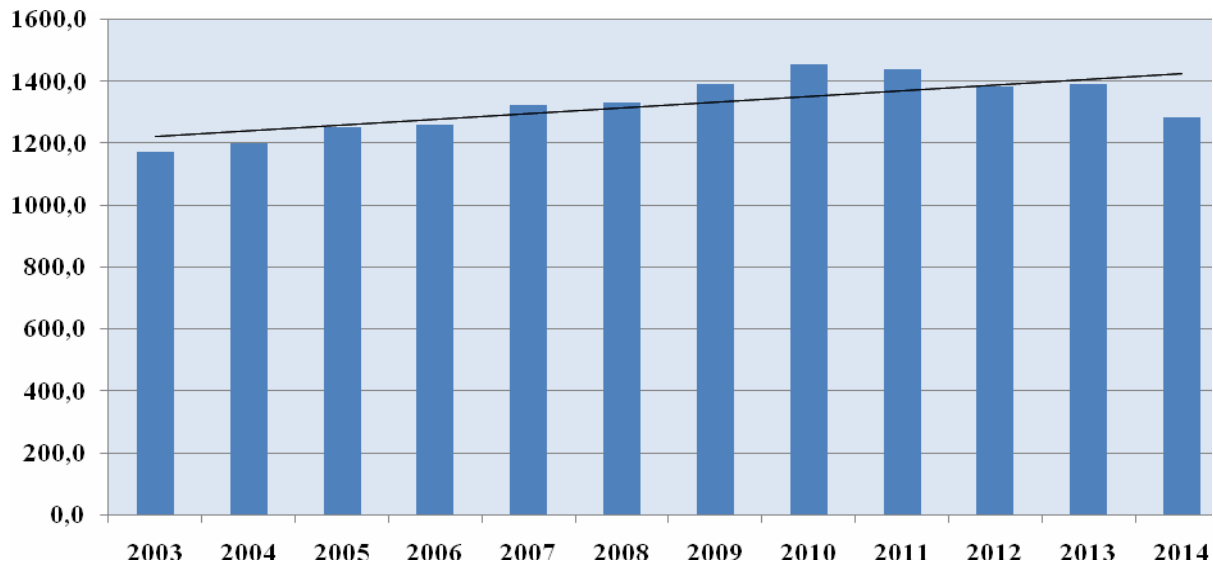

Рис. 1.2.1. Захворюваність дітей віком 0–17 років на 1000 населення відповідного віку в Україні, 2003–2014 рр.

(за даними Центру медичної статистики МОЗ України)

Поширеність ВІЛ-інфекції/СНІДу серед молоді. Одними з найвищих у світі є темпи поширення епідемії ВІЛ в Україні: за деякими оцінками, понад 1,6% дорослого населення України віком від 15 до 49 років уже ВІЛ-інфіковані. За період 2004–2014 (листопад) рр. в Україні офіційно зареєстровано 200 265 випадків ВІЛ-інфекції серед громадян України, у тому числі 69 459 випадків захворювання на СНІД та 31 287 випадків смерті від захворювань, зумовлених СНІДом. Темпи поширення епідемії ВІЛ знижуються у порівнянні з попередніми роками, і, відповідно, кількість нових випадків інфікування та смертність від супутніх захворювань також зменшується.

⁷ Навряд чи зменшення показника відображає зниження захворюваності, скоріше це недооблік через складну соціально-економічну та політичну ситуацію в країні у 2014 році.

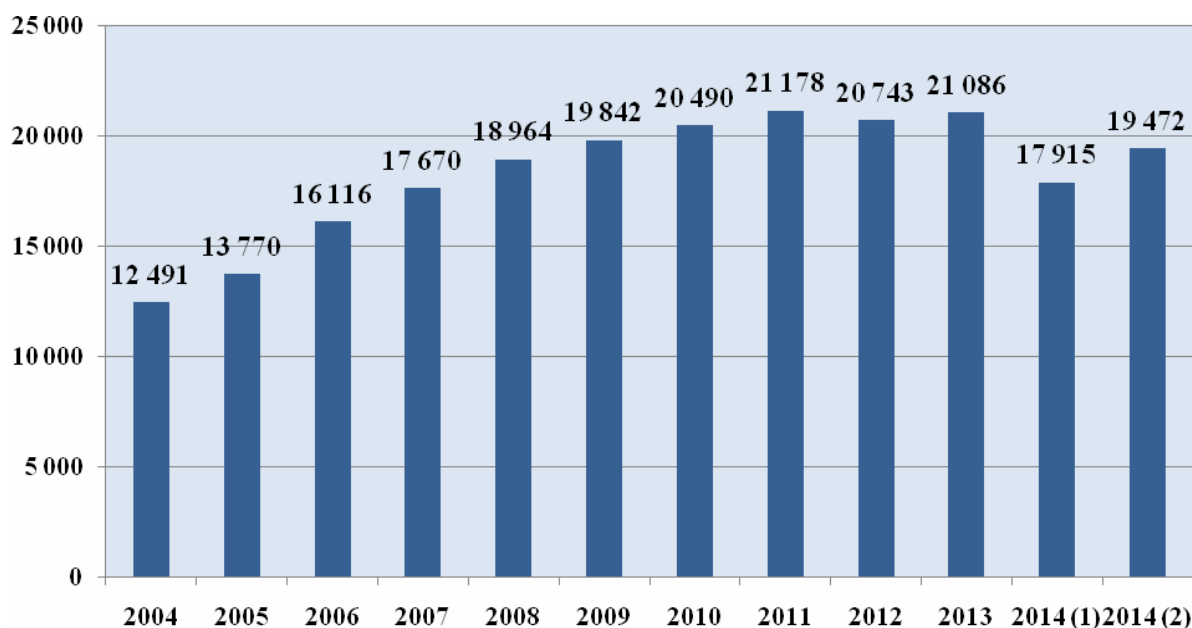

Рис 1.2.2. Динаміка офіційно зареєстрованих нових випадків ВІЛ-інфекції серед громадян України, 2004–2014 рр.

(2014 (1) – за даними МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні» за січень–листопад 2014 р.;

2014 (2) – за даними ДУ «Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами МОЗ України» за січень–грудень 2014 р.)

Одним із напрямів профілактики поширення ВІЛ-інфекції серед молоді є поінформованість молоді з питань ВІЛ/СНІДу. За даними опитування Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка у 2014 р. у рамках міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (НВSC)⁸, тільки 24% молодих людей мають достовірні знання про шляхи передачі ВІЛ. Найбільшу роль у поширенні інформації щодо ВІЛ/СНІДу відіграють вчителі (64%), Інтернет (62%), ЗМІ (62% опитаних назвали телебачення, 34% – газети, 29% – журнали), медичні працівники (60%), батьки (46%). Дві третини опитаних зазначили, що знають, куди можна звернутись для проходження тестування на ВІЛ.

Ще одним із показників, що характеризує стан здоров'я молоді, є **репродуктивне здоров'я**. Стан здоров'я українських вагітних жінок, переважна більшість яких має вік до 35 років, не можна назвати задовільним: серед кожних 100 жінок, які у 2014 році перебували під наглядом жіночих консультацій Міністерства охорони здоров'я України під час вагітності, анемію зареєстровано у 24 осіб, хвороби сечостатевої систем – у 13, хвороби системи кровообігу – у 6 жінок⁹. Майже 5 малюків з кожних ста народжених живими у 2014 році були недоношеними.

⁸ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.

⁹ Стан здоров'я жіночого населення в Україні за 2014 рік, Статистично-аналітичний довідник, ДУ «Центр медичної статистики МОЗ України», Київ, 2015.

Репродуктивне здоров'я молоді формується набагато раніше, ніж молоді люди стають здатними до народження дитини, і раніше того часу, коли створюються сім'ї і реалізуються дітородні установки. Значною мірою воно залежить від загального стану здоров'я людини (і фізичного, і психічного). Вагомий вплив на здоров'я молодої людини, зокрема й на репродуктивну функцію, на ризики захворювання на хвороби, що передаються статевим шляхом, є статева поведінка молоді.

Дані Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка (2014 р.)¹⁰ свідчать, що 44,6% 17-річної молоді вже мають досвід статевих стосунків. Хлопці частіше за дівчат говорять про такий досвід: до досягнення віку 17 років про практичний досвід статевого життя сказали 54,9% хлопців та кожна третя дівчина (33,9%). Щодо ризикованої статевої поведінки, то переважна більшість опитуваних повідомила про застосування презерватива при останньому статевому акті. Зазначимо, що трохи більша частина дівчат (порівняно з хлопцями) не зважає на загрозу власному здоров'ю і практикує незахищений статевий акт.

Для молоді головним джерелом отримання інформації про статеві стосунки є Інтернет (66,1%). Лише близько третини молодих людей 13–17 років вказали, що отримували інформацію про статеві стосунки від батьків або медичних працівників. З одного боку, це свідчить про «підкованість» підлітків у сфері інформаційних технологій, з іншого – надмірна довіра інформації з Інтернету наражає на небезпеку отримання недостовірної інформації або її неправильного трактування в силу власного досвіду. Останнє, в разі використання в реальному житті отриманих в Інтернеті настанов, може завдати істотної шкоди здоров'ю.

Негативні чинники, що впливають на здоров'я молоді. Вкрай негативно впливають на здоров'я молоді такі поширені у молодіжному середовищі негативні чинники, як тютюнопаління, алкоголізм, споживання наркотичних речовин.

Тютюнопаління. Для України традиційно є характерною висока поширеність тютюнопаління. Серед європейських країн вона посідає одне з провідних місць за рівнем поширеності тютюнопаління серед чоловіків, поступаючись лише Росії. Зокрема, за даними ВООЗ 2009 року, стандартизований показник поширеності тютюнопаління у чоловіків становив в Україні 50,3%, тоді як в Естонії – 45,7%, Чехії – 42,9%, Польщі – 36,4%, Німеччині – 33,4%.

Разом із тим, у Другому національному звіті «Контроль над тютюном в Україні» (2014 р.)¹¹ зазначається, що у динаміці тютюнової епідемії останніх років спостерігаються нові позитивні тенденції, які доводять дієвість заходів антитютюнової політики, що реалізується в Україні із середини 2000-х років.

¹⁰ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.

¹¹ Контроль над тютюном в Україні. Другий національний звіт. – К.: МОЗ України, ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», 2014. – 128 с.

Частка тих, хто курить у теперішній час, серед різних вікових груп населення в Україні, Росії та Польщі, 2008–2013 рр., %

(за даними The GATS Atlas. Global Adult Tobacco Survey. World Health Organization, 2015)

Вікова група, років	Україна	Росія	Польща
15–17	18	19	11
18–24	34	49	29
25–44	40	50	35
45–64	27	38	38
65+	9	15	12

По-перше, частка тих, хто курить, помітно скоротилась. При цьому у 2008–2010 рр. це скорочення було досить швидким, а у 2010–2012 рр. темпи зниження дещо сповільнились. Зокрема, частка теперішніх курців серед чоловіків становила 67,8% у 2005 р., 51,3% у 2010 р. та 48% у 2013 р.; у жінок – 19,9%, 11,5% та 12,8% відповідно. По-друге, зменшення показника поширеності тютюнопаління відбулося за рахунок майже всіх вікових груп населення, однак найбільшим було зниження рівня куріння серед підлітків та осіб віком 18–29 років, особливо молодих жінок. Це є ознакою того, що молоді люди стали менше залучатися до куріння. По-третє, окрім зменшення частки теперішніх курців, відбулося збільшення питомої ваги некурців, тобто тих, які ніколи не курили або викурили менше 100 сигарет за все життя.

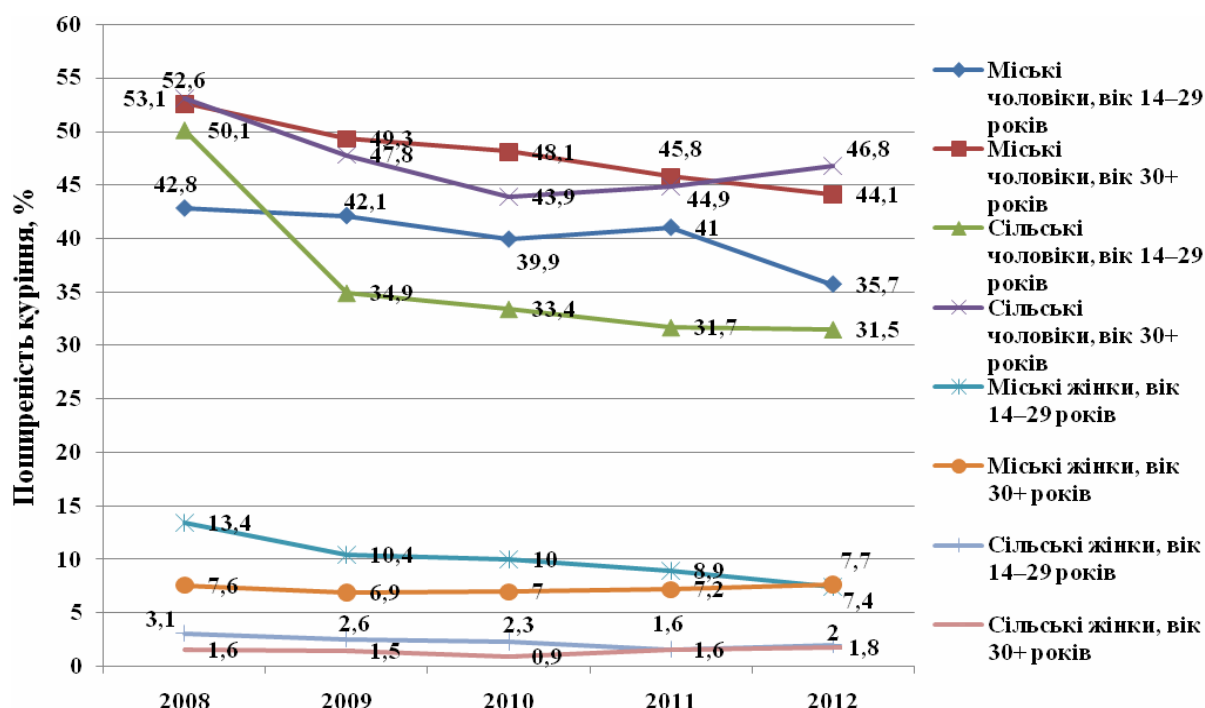

Рис. 1.2.3. Поширеність куріння в різних соціально-демографічних групах в Україні, 2008–2012 рр., %

(за даними Міністерства охорони здоров'я України¹²)

¹² Контроль над тютюном в Україні. Другий національний звіт. – К.: МОЗ України, ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», 2014. – 128 с.

Міжнародні опитування підлітків та молоді підтверджують, що темпи зниження поширеності куріння серед підлітків у другій половині 2000-х рр. перевищували показники серед дорослих, проте вони були неоднаковими серед різних вікових груп. Зокрема, поширеність щоденного куріння найбільше скоротилась серед хлопців та дівчат віком 11–14 років, тоді як серед учнівської молоді віком 15–16 років тенденції дещо відрізнялися залежно від типу начального закладу.

У складі курців в Україні значно переважають чоловіки. Водночас, саме серед молоді частка курців за останні роки зменшилась найсуттєвіше. Згідно з даними опитувань 2010 та 2013 рр., частка теперішніх курців серед респондентів-чоловіків віком 18–30 років знизилася з 57,3% до 52,6%, а серед жінок – з 24,7% до 22,6% відповідно.

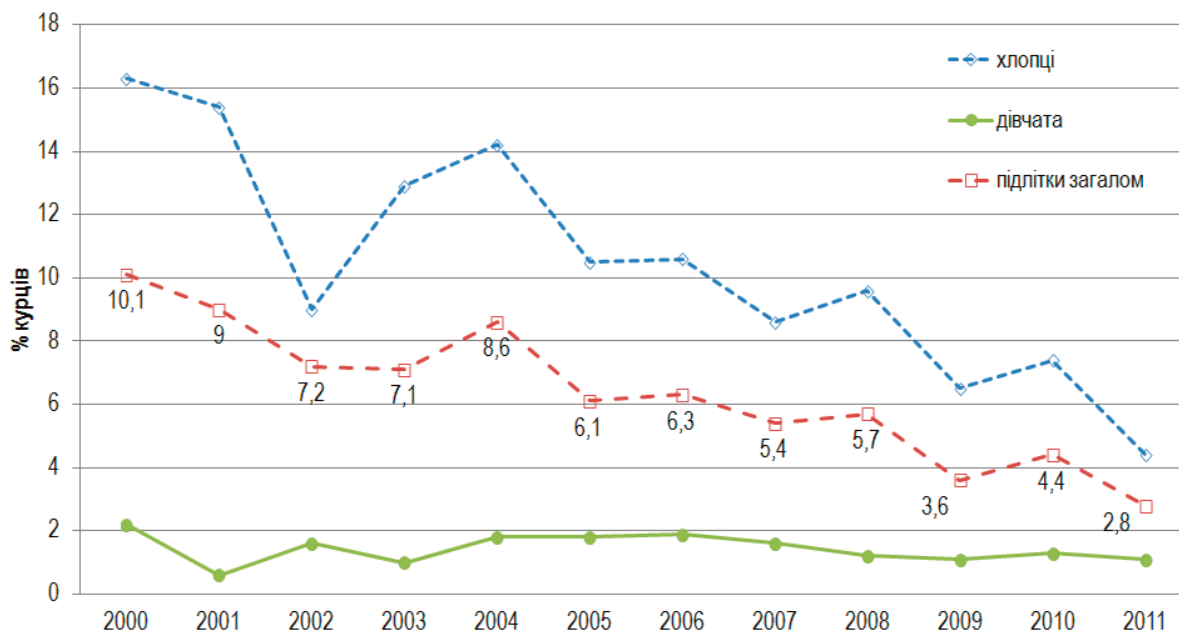

Рис. 1.2.4. Поширеність куріння серед підлітків 14–17 років в Україні, 2000–2012 рр., %
(за даними Міністерства охорони здоров'я України¹³)

Незважаючи на позитивну динаміку, рівень куріння серед підлітків залишається достатньо високим. Якщо серед хлопців поширеність активного куріння є значно нижчою, ніж серед дорослих, то серед 15–16-річних дівчат, навпаки, вона перевищує відповідний показники серед дорослих жінок¹⁴.

¹³ Контроль над тютюном в Україні. Другий національний звіт. – К.: МОЗ України, ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», 2014. – 128 с.

¹⁴ Красовський К. С., Григоренко А. А., Андрєєва Т. І. Динаміка поширеності тютюнокуріння серед дітей та підлітків в Україні // Україна. Здоров'я нації. – 2013. – № 1 (25). – С. 85-90.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹⁵, проведеного компанією GfK Ukraine¹⁶, 27% респондентів віком 14–34 роки зазначили, що вони курили одну або декілька цигарок впродовж останніх 30 днів (29% чоловіків і 17% жінок), з них 4% палили менше 5 цигарок на добу; 7% – 5–10 цигарок на добу; 10% – 11–20 цигарок на добу; 3% – більше 20 цигарок на добу; 4% – курили люльку, кальян або інше. 54% опитаної молоді не палять і раніше це не робили, 19% – зараз не палять, але раніше палили. Серед тих, хто палить, 53% опитаних висловили бажання кинути курити, проте кожен з них має певні перепони: 9% молоді не вистачає коштів на відповідні засоби; 53% – не вистачає сили волі; 5% – мають інші бар'єри. Крім того, 29% молоді не хотіли б кидати палити, а 4% – вагаються з цим.

Таким чином, необхідна подальша реалізація активних заходів щодо контролю над тютюном з метою зменшення поширеності тютюнопаління серед усіх вікових груп молоді.

Вживання алкоголю. За даними соціологічного дослідження Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка в межах проекту «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотиків» (ESPAD), 76% 17-річних молодих людей мають досвід споживання будь-якого алкогольного напою. Кожен десятий хлопець та 6% дівчат спробували алкоголь ще у віці 11 років або раніше. Майже кожен четвертий підліток віком від 13 до 17 років раз на місяць вживає міцні алкогольні напої. Більше половини 17-річної молоді (61%) зазначили, що хоч раз були п'яними¹⁷.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹⁸, проведеного компанією GfK Ukraine¹⁹, впродовж останнього тижня 25% опитаних віком 14–34 роки вживали пиво, 6% – міцні алкогольні напої, 5% – вино, 4% – самогон або інші напої, 3% – слабоалкогольні напої. Загалом 27% молодих людей (40% чоловіків і 14% жінок) протягом останнього тижня вживали алкогольні напої хоча б одного виду. 3% молодих людей (5% чоловіків і 1% жінок) вживали

¹⁵ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹⁶ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

¹⁷ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.

¹⁸ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹⁹ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

алкогольні напої щодня.

Вживання наркотичних речовин. За результатами дослідження, проведеного у 2014 році Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка за підтримки ЮНІСЕФ в Україні у межах проекту «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотиків» (ESPAD), кожен дев'ятий підліток вживав марихуану хоча б один раз протягом життя. Вік першого вживання марихуани найчастіше припадає на 15–16 років. Про вживання марихуани за останні 30 днів повідомили 6% опитаних віком 17 років. Найбільше за останні 30 днів практикували вживання марихуани, учні професійно-технічних закладів – 7% (9% юнаків та 5% дівчат)²⁰.

11,1% опитаних вважають, що можна легко дістати марихуану або гашиш (серед хлопців – 15,1%, серед дівчат – 7,9%). Про легкість дістати амфетамін повідомили 4,7% респондентів (серед дівчат – 3,6% та 6,1% – серед хлопців). Спостерігається суттєва різниця в цьому плані між молоддю обласних центрів, інших міст і сіл: серед них вважають, що легко можуть дістати цей наркотик, 7,4%, 4,4% та 1,8% відповідно. Транквілізатори чи седативні препарати легко дістати, на думку 5,1% опитаних (різниці за статтю немає). Про можливість легко дістати такі препарати повідомили 2,8% серед учнів сіл, 7,4% серед учнів/студентів обласних центрів та 4,9% – інших міст.

Найдоступнішими місцями, де можна легко придбати марихуану або гашиш, є дискотеки, бари тощо (6,1% респондентів); дещо складніше, але також легко їх можна придбати у парку, на вулиці тощо (5,3% респондентів), у торговців наркотиками (4% опитаних). Про факт легкого отримання наркотику в навчальному закладі повідомили 2,3% молодих людей. Учні сільській молоді сільської місцевості складніше придбати марихуану або гашиш, ніж ровесникам з обласних центрів або інших міст. Так, 4,4% учнів сільських шкіл проти 7,0% обласних центрів повідомили про можливість придбати марихуану або гашиш на дискотеках, 2,6% проти 6,9% – в парку, на вулиці, 1,9% проти 5,3% – у торговців наркотиками.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»²¹, проведеного компанією GfK Ukraine²², 9% опитаних віком 14–34 роки зазначили, що протягом свого життя вживали наркотики (13% чоловіків і 4% жінок), з них 1% (23 особи) вживають і зараз, а 9% (231 особа) – пробували, але зараз не вживають; 89% опитаних ніколи не вживали наркотиків, а 2% вагалися з відповіддю.

²⁰ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.

²¹ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

²² Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

Наслідками вживання наркотичних речовин є розлади психіки та поведінки особистості. За даними Національного звіту за 2014 рік щодо наркотичної ситуації в Україні, підготовленого Міністерством охорони здоров'я України, станом на 1 січня 2014 року загальна кількість осіб, які були зареєстровані в наркологічних закладах і підрозділах склала 206 038 пацієнтів (454,1 на 100 тис. населення)²³.

Показник захворюваності на залежність від наркотиків по Україні становить 10,24 на 100 тис. населення. Структура захворюваності на розлади психіки і поведінки серед молоді віком 15–35 років, зумовлені вживанням усіх груп психоактивних речовин, становить 15 032 особи (диспансерна група), 51 153 особи (профілактична група), зокрема через:

- вживання алкоголю: диспансерна група – 10 461 особа, профілактична група – 40 568 осіб.
- вживання наркотичних засобів: диспансерна група – 3 458 осіб, профілактична група – 5 765 осіб²⁴.

Показник захворюваності на залежність від наркотиків у 2013 році по Україні становив 10,24 на 100 тис. населення (12,25 на 100 тис. у 2011 р.). Як і в попередні роки, найбільшу захворюваність на наркотичну залежність виявлено у південно-східних регіонах країни: у м. Севастополі – 27,0 на 100 тис., у Дніпропетровській області – 17,22 на 100 тис., в Луганській області – 17,01 на 100 тис., у Донецькій області – 16,11 на 100 тис. Індустріальні регіони Сходу й Півдня України (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська області) та місто Київ залишаються місцями більш інтенсивного незаконного обігу наркотичних засобів.

Здоровий спосіб життя молоді. Науковцями визначено, що здоров'я людини на 50-60% залежить від способу її життя²⁵. Спосіб життя формується під впливом соціального оточення людини і залежить від рівня, якості та стилю її життя. Особливого значення набуває здоровий спосіб життя молоді, адже більшість майбутніх захворювань закладається саме в дитячому та молодіжному віці.

Науковці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України зазначають, що проблема виховання психологічної культури здорового способу життя (ЗСЖ) найбільш актуальна в період формування особистості, зокрема в підлітковому та юнацькому віці, оскільки цей період особистісного розвитку вагомо

²³ «Національний звіт за 2014 рік щодо наркотичної ситуації (за даними 2013 року). Поглиблений огляд наркоситуації в Україні. Пропозиції стосовно покращення у сфері надання допомоги наркозалежним особам та доступності пацієнтів до лікарських засобів, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори»: анал.-стат.дов. // ВСП «ММЦАН» Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України. – К.: ПОЛІУМ, 2014. – 199 с.

²⁴ «Національний звіт за 2014 рік щодо наркотичної ситуації (за даними 2013 року). Поглиблений огляд наркоситуації в Україні. Пропозиції стосовно покращення у сфері надання допомоги наркозалежним особам та доступності пацієнтів до лікарських засобів, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори»: анал.-стат.дов. // ВСП «ММЦАН» Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України. – К.: ПОЛІУМ, 2014. – 199 с.

²⁵ Всесвітня організація охорони здоров'я / «Основа політика досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні у 21 столітті».

впливає на формування фундаментальних психологічних структур. Актуальність цієї проблеми пов'язана з інтенсивними інтелектуальними, емоційними, особистісними навантаженнями, якими характеризується сучасний навчальний процес. Поряд з цим, діють також інтенсивні соціальні, економічні, екологічні фактори, на які не може не відгукнутися нестійка дитяча психіка з її чутливою емоційною сферою. Модернізація системи освіти породжує низку нових високих вимог, проте психофізіологічні ресурси учнів і педагогів або недостатні, або швидко вичерпуються через підвищену психофізіологічну «ціну» навчання.

Аналіз наукових досліджень Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України з проблеми психологічної готовності учнів, студентів, педагогів до організації здорового способу життя та здоров'я зберігаючого навчання свідчить про необхідність розробки і впровадження у діяльність психологічної служби загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів комплексу психодіагностичних методик та практичних програм-тренінгів для розвитку психологічної культури здорового способу життя особистості в умовах навчальної діяльності.

Стан здоров'я сучасної молоді та загальна демографічна ситуація в суспільстві свідчить, що існує реальна потреба в розвитку психологічної культури здорового способу життя різних груп, зокрема учнів, студентів, педагогів, практичних психологів навчальних закладів, для організації навчально-виховної діяльності на засадах ЗСЖ, що сприятиме конгруентному та гармонійному індивідуальному розвитку особистості.

Підтвердженням того факту, що здоровий спосіб життя не є затребуваною нормою серед молоді, є результати дослідження умов життя та виховання підлітків у сім'ї, проведеного Інститутом педіатрії, акушерства і гінекології Національної академії медичних наук України. Встановлено, що 99,5% підлітків значний час приділяють роботі на комп'ютері, 82,8% – спілкуванню з друзями, 72,3% – перегляду фільмів, 56,6% – виконанню домашніх завдань, 48,7% – іграм. Значна частина підлітків (23,9%) перебуває на відкритому повітрі менше однієї години. Вкрай низьким (не більше 20%) є відсоток підлітків, які виконують ранкову гімнастику. Зменшення кількості підлітків, які займаються спортом, свідчить про те, що до закінчення школи лише у п'ятій частини (21,9%) сформовано здорову форму дозвілля, де регулярність занять спортом є важливою складовою поведінки.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015», проведеного компанією GfK Ukraine²⁶, значна частка молоді віком 14–34 роки вважає свій спосіб життя здоровим: 51% респондентів вважають, що ведуть

²⁶ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

«скоріше здоровий, ніж нездоровий» спосіб життя, 26% – «повністю здоровий» спосіб життя; 20% вважають свій спосіб життя «нездоровим» («скоріше ні, ніж так» і «ні»), а 3% вагалися з відповіддю щодо стану свого здоров'я.

Для того щоб бути здоровими, опитані зазначили, що часто ходять пішки (46%), не мають шкідливих звичок (44%), намагаються правильно харчуватися (42%), займаються спортом, фітнесом, йогою тощо (24%), регулярно роблять зарядку, фізичні вправи (19%), бігають (15%). 11% опитаних для того, щоб бути здоровими, проходять профілактичні обстеження у лікарні/поліклініці.

Рис. 1.2.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Що ви робите, щоб бути здоровим?», %*

* Респондент міг дати декілька варіантів відповідей, тому загальна сума не дорівнює 100%.

Дослідження Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка також засвідчують досить низький рівень фізичної активності учнівської молоді, який не відповідає рекомендаціям ВООЗ. Щоденними інтенсивними (тривалістю не менше ніж 1 година) фізичними вправами займаються 35% 10-річних підлітків та 18% 17-річних²⁷.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»²⁸, проведеного компанією GfK Ukraine²⁹, частка молоді, яка повідомила про зайняття спортом хоча б 60 хвилин впродовж останніх семи днів, становить 28% (24% – чоловіки і 33% – жінки). Приблизно від 2 до 3 годин займалися спортом впродовж

²⁷ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.

²⁸ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2852 респонденти.

²⁹ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

останніх семи днів 31% опитаних (відповідно 33% і 29%), приблизно від 4 до 6 годин – 17% (відповідно 19% і 15%), 7 годин і більше – 11% (відповідно 3% і 2%). Крім того, 11% опитаних впродовж останніх семи днів взагалі не займалися спортом (8% чоловіків і 14% жінок) (*Рис. 1.2.6.*).

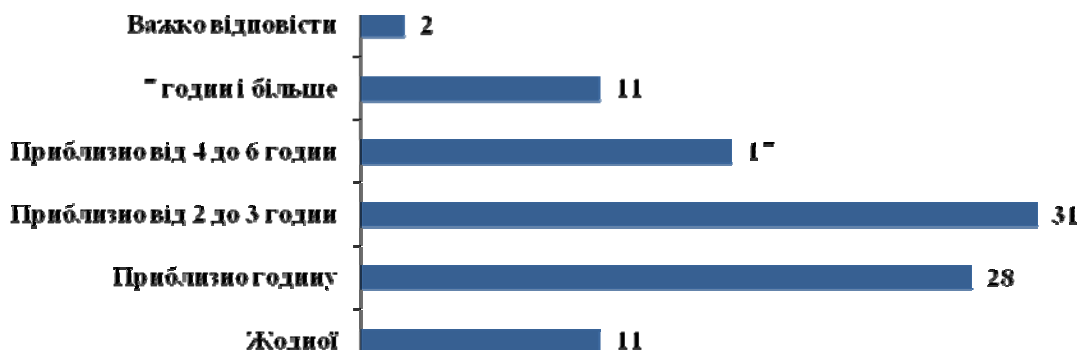

Рис. 1.2.6. Розподіл відповідей на запитання «Скільки годин ви витратили на будь-які фізичні вправи або будь-який активний вид спорту протягом останнього тижня (7 днів)?», %

Упродовж останніх 12 місяців хоча б раз займалися будь-яким видом спорту 68% опитаних, 6% вагалися з відповідями, проте взагалі не займалися спортом впродовж зазначеного терміну 26% молоді віком 14–34 роки. Серед тих, хто займався будь-яким видом спорту впродовж останніх 12 місяців, більшість займалася фітнесом/фізичними справами (44%), бігом (30%), футболом (24%), плаванням (23%), велосипедним спортом (21%).

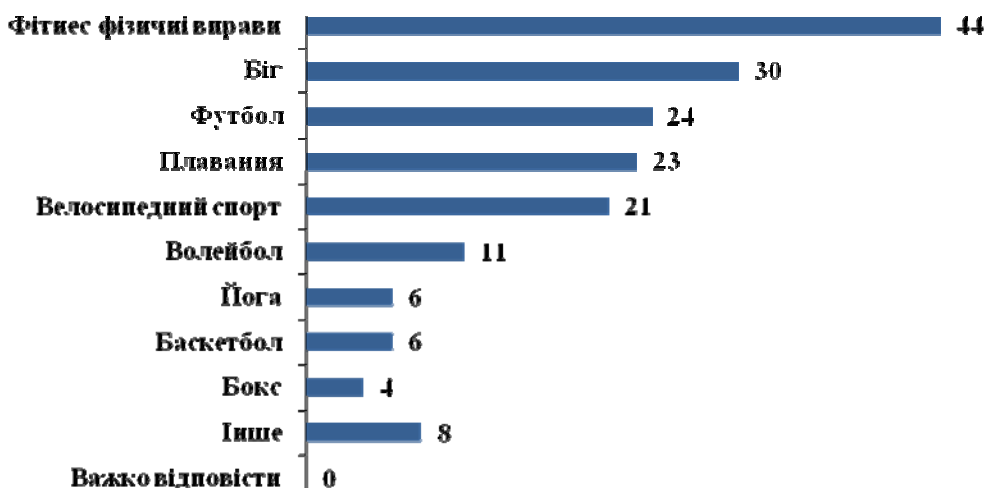

Рис. 1.2.7. Розподіл відповідей на запитання «Яким саме спортом ви займались? (протягом останніх 12 міс.)», %

** Респондент міг дати декілька варіантів відповідей, тому загальна сума не дорівнює 100%.*

Значна частка опитаних молодих людей, які займалися будь-яким видом спорту впродовж останніх 12 місяців, займалися цим самостійно (70%), чверть

(24%) – у спортивних клубах, секціях, фітнес-центрах з оплатою послуг, 15% – у неформальних групах без тренера та інструктора без оплати послуг, 10% – у спортивних клубах, колективах фізичної культури, секціях без оплати послуг. У спортивних змаганнях та масових спортивних заходах брали участь 6% опитаних, які займалися будь-яким видом спорту впродовж останніх 12 місяців (**Табл. 1.2.3**).

Таблиця 1.2.3

Розподіл відповідей на запитання «У складі яких організаційних структур Ви займалися спортом (різними видами рухової активності) протягом останніх 12 місяців у свій вільний час?», %

Самостійні заняття	70
Спортивні клуби, секції, фітнес-центри з оплатою послуг	24
Неформальні групи без тренера та інструктора без оплати послуг	15
Спортивні клуби, колективи фізичної культури, секції без оплати послуг	10
Будинки відпочинку, туристичні бази, санаторії, готелі	6
Спортивні змагання та масові спортивні заходи, які проводилися державними органами управління та/або громадськими організаціями (спортивними товариствами, федераціями, клубами тощо)	4
Спортивні змагання та масові спортивні заходи, які проводилися приватними організаціями або спонсорами	2
Інше	0
Важко відповісти	0

* Респондент міг дати декілька варіантів відповідей, тому загальна сума не дорівнює 100%.

Як зазначили опитані, більшості заважає займатися спортом або різними видами рухової активності відсутність вільного часу (40%), дефіцит власних коштів для відвідування спортивних закладів (30%), невміння організувати себе та свої заняття спортом (14%). На недостатню кількість спортивних клубів, фітнес-центрів та відсутність таких неподалік від дому або місця навчання/роботи скаржилися 11% опитаних, на низький рівень благоустрою та комфортності наявних спортивних споруд – 8%. 4% молодих людей не можуть займатися спортом за станом здоров'я, а 26% опитаних нічого не заважає.

У середовищі учнівської молоді, що підтверджено даними опитування, недостатньо розвинуті навички здорового харчування. Зокрема, поширеним є значне споживання білого та чорного хліба, тобто продуктів з високим вмістом солі, а також споживання солодощів; зростає споживання солодких газованих напоїв та чипсів, енергетичних напоїв; з дорослішанням у раціоні харчування з'являється більше солодощів, підлітки рідше їдять у родинному колі й частіше відвідують заклади швидкого харчування. За індексом маси тіла 15% хлопців та 7,5% дівчат мають надмірну вагу або ожиріння.

На думку науковців Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, в умовах динамічних суспільних, культурних і техногенних змін, у процесі становлення сучасного способу життя дітей та молоді виявляється поглиблення як позитивних, так і негативних тенденцій.

Щодо *позитивних тенденцій*, то насамперед слід зазначити, що суспільні трансформації останнього року призвели до небувалого розвитку патріотизму і громадянської свідомості саме серед дітей і підлітків. Цьому також сприяє бурхливий розвиток українського сегменту Інтернету. Через становлення громадянської свідомості, розуміння відповідальності за країну, в якій дитина живе, спосіб її життя набуває екологічної орієнтованості в контексті усвідомлення необхідності гармонізації відносин із середовищами життя, власної активності і відповідальності, в тому числі й за навколишній світ.

У той же час, в умовах надскладної соціально-політичної та економічної ситуації в Україні, зумовленої зламом системи суспільних і владних відносин, порушенням сталих зовнішніх культурних та економічних зв'язків, окупацією частини території країни, воєнними діями на Донбасі, значна кількість дітей та молоді відчула *негативний вплив* від зміни ситуації розвитку. Одним з основних наслідків такої ситуації стало різке зниження рівня і якості життя не тільки окремих людей і груп, які зазнали безпосереднього впливу, але й спільнот, суспільства загалом.

Відзначимо й *низку проблем у способі життя*, що виникли у дітей з сімей, постраждалих внаслідок воєнних дій на Сході України. В сім'ях, де є демобілізовані учасники бойових дій, останні не можуть вийти із психологічного стану мобілізованості, війни, де норми і правила організації життєдіяльності і комунікації не відповідають мирному способу життя інших членів родини. В евакуйованих і переселених сім'ях, які компактно мешкають у місцях тимчасового проживання, однією з основних проблем є невідповідність між фактичною ситуацією «тимчасовості», залежності від держави та необхідністю організації усталеного способу життя, вироблення життєвих перспектив тощо.

Для сімей біженців, які самостійно переселялися з районів бойових дій та околиць, основною проблемою є переживання втрати і відчуженості, «нікому-непотрібності», агресії з боку постійних мешканців («понаїхали!»). Сім'ї, що постійно проживають у місцях загрози зміщення бойових дій на їхню територію, вимушені дотримуватися усталеного способу життя в нестабільних умовах, які не відповідають такому життю. Серед основних проблем тут виділяється також проблема згортання життєвої перспективи до «тут і зараз». Однак, на відміну від «переселенців», це згортання відбувається за рахунок депривації базової потреби у безпеці.

Ключовою системною проблемою для більшості населення України стає процес руйнації сталого способу життя громад і пов'язане з цим поширення в них депресивних груп і спільнот, що призводить до суттєвого зниження спроможності до їх самостійної ефективної життєдіяльності.

Особливості регіональної практики підтримки здоров'я молоді. У Концепції загальнодержавної програми «Здоров'я – 2020: український вимір» зазначено, що для кожного регіону з урахуванням його соціально-економічного стану, культурно-етнічних та історичних традицій, стану медико-демографічної ситуації, розвитку системи охорони здоров'я і визначення впливу соціальних детермінант на стан здоров'я населення повинні бути науково обґрунтовані та розроблені заходи із збереження та зміцнення здоров'я населення шляхом оптимізації системи надання медичної допомоги та розвитку здоров'я.

Міністерством молоді та спорту України було ініційовано проведення Всеукраїнської інформаційно-профілактичної акції «Відповідальність починається з мене» в регіонах України (наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 11.05.2012 № 567). Основні напрями діяльності:

- пропаганда здорового способу життя (включаючи питання профілактики алкоголізму, тютюнопаління, наркоманії, інших соціально небезпечних явищ тощо);
- забезпечення належного контролю реклами алкогольних напоїв та тютюнових виробів на вулицях міст і населених пунктів;
- створення та розповсюдження соціальної реклами, зокрема з метою популяризації здорового способу життя;
- інформування населення про відповідальне ставлення до свого здоров'я (вплив на суспільну думку через ресурси засобів масової інформації);
- робота з дітьми та молоддю за місцем проживання, активізація діяльності місцевого співтовариства.

У рамках цієї акції протягом 2012–2014 рр. було обстежено 25 554 торгові точки, що продають алкогольні напої та тютюнові вироби. Під час обстеження було зафіксовано 5 499 випадків порушень продажу алкогольних напоїв і тютюнових виробів особам віком від 14 до 18 років, затримано 2 425 неповнолітніх. До відповідальності було притягнуто 903 посадові особи і складено 3 998 адміністративних протоколів. До проведення акції було залучено 8 144 особи з числа працівників правоохоронних органів, соціальних працівників, громадських організацій.

Формування здорового способу життя молоді є одним із напрямів роботи державних організацій та установ, які працюють з молоддю. За результатами соціологічного дослідження «Вивчення досвіду роботи управлінь/відділів та установ, які працюють з молоддю на регіональному рівні», проведеного Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у 2015 році за підтримки Міністерства

молоді та спорту України, основними напрямками роботи таких організацій є популяризація здорового способу життя та популяризація спорту для всіх (Табл.1.2.4).

Таблиця 1.2.4

**Розподіл відповідей на запитання
«Які напрями з формування здорового способу життя молоді реалізує
Ваша організація/установа?»**

Форми роботи	Кількість позитивних варіантів відповіді	%
1. Популяризація здорового способу життя	30	94
2. Популяризація спорту для всіх	25	78
3. Комплексна профілактика ВІЛ/СНІДу, що включає інформування, розвиток необхідних практичних навичок, безкоштовне тестування	15	47
4. Здійснення міжгалузевої та міжсекторальної координації для популяризації здорового способу життя	12	38
5. Використання інноваційних методів популяризації здорового способу життя	9	28
6. Навчання з питань статевого та репродуктивного здоров'я	9	28
7. Жодного з перерахованого	1	3

Найбільш ефективними формами роботи з молоддю щодо популяризації здорового способу життя було визначено масові інформаційно-профілактичні заходи для молоді – акції, форуми, фестивалі, конкурси соціальних робіт і проектів, навчально-інформаційні заходи, заходи спортивного спрямування, розповсюдження інформаційних матеріалів, організацію змістовного дозвілля і відпочинку молоді, реалізацію соціальних проектів на місцевому рівні, до розробки і реалізації яких долучається молодь.

Ефективності проведення роботи з формування здорового способу життя молодіжної аудиторії, з досвіду респондентів, сприяє запровадження таких підходів:

- проведення інформаційних заходів у формі рівноправного діалогу з молоддю за принципом «рівний – рівному»;
- залучення до акцій відомих особистостей регіону: спортсменів, політичних діячів, представників органів виконавчої влади;
- активна участь молоді у реалізації заходів, що формує громадянську активність молодих людей, дозволяє реалізувати таланти і вміння, тренує лідерські якості;
- залучення фахових спеціалістів до інформаційних заходів, спрямованих на особисте спілкування, що дозволяє молоді отримати компетентні відповіді на питання, що турбують³⁰.

³⁰ Архів Державного інституту сімейної та молодіжної політики, 2015 р.

Як позитив також можна зазначити, що згідно з Європейською стратегією «Здоров'я і розвиток дітей та підлітків» і Резолюцією Глобальних консультацій ВООЗ, в Україні станом на початок 2014 р. працювало 147 «клінік, дружніх молоді», мета яких – надання медичної допомоги через взаємопорозуміння і спільний пошук шляхів вирішення проблем підліткам і молоді віком до 18 років, пов'язаних з ризикованою поведінкою та збереженням здоров'я. Ці заклади відіграють також значну роль у профілактиці ВІЛ-інфекції/СНІДу і формуванні відповідального ставлення підлітків та молоді до власного здоров'я.

Стан та поведінкові орієнтації молоді щодо здоров'я мають свої особливості в кожному регіоні України. Підтримку та зміцнення здоров'я, формування здорового способу життя молодого покоління в регіонах України здійснюють медичні, освітні й соціальні заклади та установи, значну роботу проводять громадські організації.

Отже, можна зазначити, що в Україні проблема підтримки здоров'я та формування здорового способу життя молодого покоління відповідно до нормативно-правих актів та практики роботи в регіонах є одним із пріоритетних напрямів діяльності, хоча досить часто має місце декларативний характер такої роботи, невідповідність фінансування, неврахування регіональних можливостей і потреб. На державному рівні відповідальність за збереження здоров'я покладено на Міністерство охорони здоров'я України. Міністерство освіти і науки України, Міністерство молоді та спорту України відповідають за формування, утвердження та пропаганду здорового способу життя серед дітей та молоді.

У державній доповіді «Молодь за здоровий спосіб життя» (2010 р.³¹) було виділено ряд найбільш гострих проблем молоді, що потребували державного підходу та системного вирішення: проблеми народжуваності, смертності, здорового харчування, стану екології, рухової активності дітей та молоді, ризикованої статевої поведінки молоді, поширеності соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді, наркозалежності, вживання алкоголю, поширення тютюнопаління, ВІЛ-інфекції/СНІДу в молодіжному середовищі. Наразі можемо констатувати, що, за окремими винятками, гостроту цих проблем в Україні не знято. А загострення соціально-економічної ситуації в країні через політичні події формує перед державою нові стратегічні виклики щодо здоров'я молодих громадян.

Отже, варто говорити про побудову нової стратегії підтримки здоров'я молоді, формування здорового способу життя та профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі з урахуванням концептуальних засад ФЗСЖ та нових напрямів діяльності світової спільноти. Молодіжна політика щодо формування здорового способу життя має базуватися на основних напрямках та принципах

³¹ Молодь за здоровий спосіб життя: щоріч. доп. Президенту України, Верхов. Раді України, Каб. Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 р.) / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, Держ. ін-т розв. сім'ї та молоді; [редкол.: Н. Ф. Романова (голова) та ін.]. – К.: ТОВ «Основа», 2010. – 156 с.

Оттавської Хартії, серед яких – формування сприятливої для здоров'я державної політики, створення сприятливого середовища на основі соціоекологічного підходу до здоров'я, активізація молодіжної участі та підвищення активності громади, розвиток особистісних навичок через інформування, спеціальну освіту й навчання людей, переорієнтація системи охорони здоров'я з урахуванням проблем здорового способу життя.

1.3. Соціально-економічне становище молоді

Соціально-економічне становище містить характеристики середовища та найважливіші соціальні характеристики групи, яка досліджується, але це поняття дещо ширше, ніж якість життя. Соціально-економічне становище молоді можна оцінити за кількома показниками: її матеріальним забезпеченням, добробутом, житловими умовами і становищем на ринку праці.

Матеріальне становище молоді залежить передусім від рівня її економічної активності, оскільки саме доходи від зайнятості забезпечують можливості розширеного відтворення робочої сили та створення сім'ї. За результатами соціологічного опитування з питань дослідження процесів переходу молоді від навчання до роботи, проведеного у 2013 р. Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, майже 45,8% молодих людей віком 15–29 років оцінили рівень фінансового стану свого домогосподарства як середній по країні. Водночас 40,9% опитаної молоді вважали, що їхнє домогосподарство не бідне, але його сукупні доходи знаходяться нижче середнього рівня; 7,9% молоді вважають власне домогосподарство бідним та лише 4,5% – доволі заможним. Такий розподіл самооцінки фінансового стану характерний практично для всіх соціально-демографічних груп молоді; незначні відмінності спостерігаються лише у мешканців сільської місцевості: 44,6% опитаних вважають, що мешкають у домогосподарствах, фінансовий стан яких знаходиться нижче середнього рівня, а 40,3% – приблизно на середньому рівні по країні. До того ж, 10,2% молодих жителів сільської місцевості відзначали, що їх домогосподарство бідне, 3,6% – доволі заможне та 1,4% – заможне³².

Однією з найважливіших причин такої самооцінки фінансового стану домогосподарств, у яких мешкає молодь, є наявний розподіл основних джерел матеріального забезпечення (*Табл. 1.3.1*).

³² Перехід на ринок праці молоді України / Елла Лібанова, Олександр Цимбал, Лариса Лісогор, Ірина Марченко і Олег Ярош, Міжнародне бюро праці, Програма молодіжної зайнятості, Департамент політики зайнятості. – Женева: МОП, 2014 (Work 4 Youth publication series; No. 11, ISSN: 2309 – 6780; 2309 – 6799 (web pdf))

**Структура джерел матеріального забезпечення молоді
за основними соціально-демографічними групами**
(за даними соціологічного дослідження «Перехід на ринок праці молоді України»³³)

Показники		Заробітна плата та/або підприємницький дохід	Стипендія	Допомога батьків, дружини/ чоловіка, родичів	Доходи від власності, банківських рахунків, цінних паперів	Випадкові доходи	Соціальні виплати держави	Інше
Вікові групи	15–19	8,5	19,3	61,5	0,4	5,9	4,2	0,1
	20–24	33,2	13,7	33,9	0,4	9,6	9,0	0,2
	25–29	50,8	0,7	25,4	0,9	9,0	13,3	0,0
Стать	Жіноча	30,0	8,9	41,1	0,7	5,8	13,3	0,1
	Чоловіча	38,0	11,2	33,5	0,5	11,2	5,7	0,0
Тип поселень	Місто	36,0	10,4	35,5	0,7	8,3	9,1	0,1
	Село	29,3	9,2	41,7	0,4	8,8	10,5	0,1
Серед усіх		34,0	10,0	37,3	0,6	8,5	9,5	0,1

Як свідчать результати дослідження, основними джерелами матеріального забезпечення молоді України є допомога від близьких та заробітна плата, сумарна частка яких складає 71,3%. Допомога близьких є найбільш важливою для представників молодших вікових груп та жителів сільських поселень. У той же час, для молоді старших вікових груп найважливішим джерелом матеріального добробуту є заробітна плата. Це дає підстави стверджувати, що молодь у переважній більшості досить реалістично оцінює фінансовий стан домогосподарства, в якому вона мешкає.

Про недостатньо високі матеріальні статки молоді в Україні свідчить і той факт, що для майже 20% її представників основними джерелами матеріального забезпечення є стипендія та соціальні виплати держави. Це пояснюється, по-перше, тим, що значна частина студентів вищих та професійно-технічних навчальних закладів, відповідно до умов навчання, проживає окремо від батьків, досить часто – в інших населених пунктах. По-друге, висока частка молодих жінок народжує дітей у віці 25–29 років, отримуючи державні виплати по догляду за дитиною, що зумовлює важливу роль стипендій та державних соціальних виплат у системі матеріальних доходів молоді.

³³ Там само

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»³⁴, проведеного компанією GfK Ukraine³⁵, у середньому домогосподарства, в яких мешкають молоді люди, отримують дохід з таких джерел: 38% доходу становлять заробітна плата, гонорари за оплачувану роботу; 26% – дохід інших членів родини, грошова допомога від батьків, інших родичів, що працюють в Україні; 23% – дохід чоловіка/дружини. Також 4% опитаних мають державну допомогу (на дитину тощо), пенсію, яку отримують особисто; 2% – стипендії; 2% – доходи від продажу сільськогосподарської продукції тощо.

Молодь визначає своє матеріальне становище переважно як «у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі» (43%) та «вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей» (37%) (**Табл. 1.3.2**).

Таблиця 1.3.2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Що ви можете сказати про фінансове становище вашої сім'ї або вас особисто,
якщо ви мешкаєте окремо?», %**

Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	9
Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	37
У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	43
Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	8
Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	1
Важко відповісти	3

Лише 1% опитаної молоді вже досяг бажаного фінансового становища в Україні. Частка молодих людей, які вірять, що «зможуть досягти» бажаного фінансового становища в Україні, становить 15%; тих, хто вважає, що «скоріше за все, досягне», – 28%. Майже стільки ж не вірять у таку можливість (11% гадають, що «точно не досягнуть» бажаного фінансового становища в Україні, а 27% – що «скоріше за все, не досягнуть»). Серед чоловіків більше оптимістів (46% тих, хто вірить, що «зможе» або «скоріше, зможе» досягти бажаного фінансового становища), ніж серед жінок (41% відповідно).

Таким чином, молодь загалом оцінює своє матеріальне становище на середньому рівні по країні, дещо нижчим цей показник є серед сільської молоді.

³⁴ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

³⁵ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

Основними джерелами матеріального забезпечення молодого покоління переважно є допомога близьких та заробітна плата. Важливість першого джерела зі збільшенням віку молоді послаблюється, а другого – посилюється. Більшість молоді впевнена, що зможе досягти бажаного фінансового становища в Україні, проте іншій частині молоді заважають цього досягти нестабільність економіки в країні та неможливість чесно заробляти.

Добробут молоді. За даними Державної служби статистики України, рівень відносної бідності всього населення України у першому півріччі 2014 року становив 23,9%³⁶. Для чоловіків загалом він був дещо нижчим, ніж для жінок, – 23,4% проти 24,4%, при цьому у молодих вікових груп також спостерігається деяке перевищення рівня бідності жінок порівняно з чоловіками (**Рис. 1.3.1.**). Серед різних вікових груп найнижчі рівні бідності притаманні особам віком 20–25 років (19,2% для чоловіків та 20,8% для жінок), найвищі – особам віком 30–35 років (відповідно 27,1 та 27,8%). У цілому серед молоді спостерігається більша частка бідних порівняно із середніми та старшими віковими групами (від 45 до 70 років).

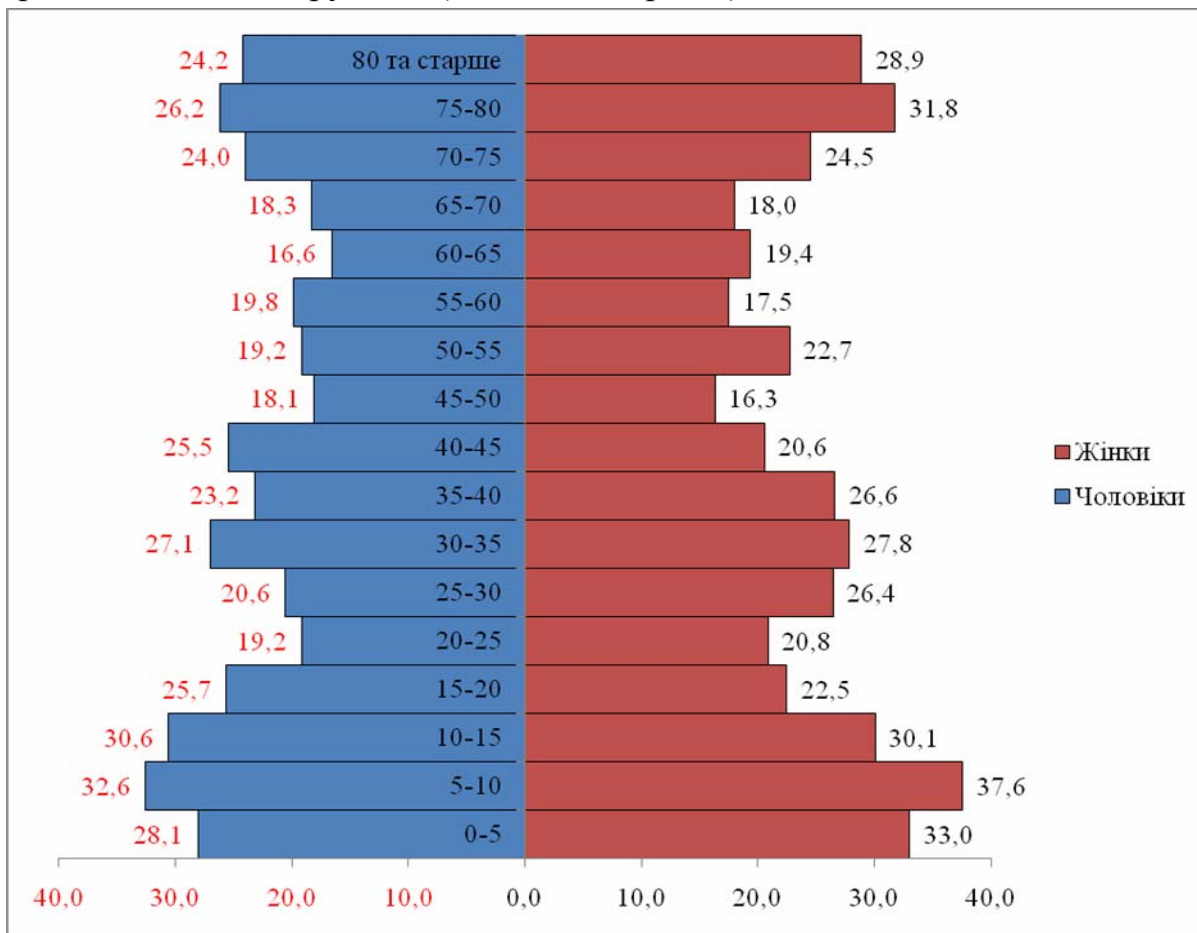

Рис. 1.3.1. Статеву-вікову піраміду бідного населення, I півріччя 2014 р., %
(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

³⁶ Межа відносної бідності визначається як 75% медіани сукупних еквівалентних витрат.

Розподіл молоді за соціально-економічним статусом, за винятком наймолодшої групи, в цілому відповідає розподілу працездатних осіб, старших 35 років: близько двох третин – це наймані працівники, при цьому частка роботодавців та самозайнятих є меншою, і вона зростає зі збільшенням віку (**Табл. 1.3.3**). З іншого боку, серед молоді віком 25–35 років істотно вищою є частка домогосподарок, що пояснюється народженням жінками дітей переважно в цьому віці. Істотно відрізняється соціально-економічний статус групи молоді віком 18–25 років, третина якої є студентами; також саме серед цієї вікової групи спостерігається найвища частка безробітних осіб – 16,3%.

Таблиця 1.3.3

Соціально-економічний статус мешканців домогосподарств різних вікових груп,

I півріччя 2014 р., %

(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В Птухи НАН України

на основі обстеження умов життя домогосподарств

Державної служби статистики України)

	18–25 років	25–30 років	30–35 років	Від 35 до пенсійного віку	Особи працездатного віку
Працює за наймом	37,1	66,7	69,3	66,5	61,9
Роботодавець або самозайнятий	2,0	2,3	4,5	6,0	4,6
Пенсіонер	1,0	1,7	1,6	8,3	5,1
Студент або учень	34,0	0,7	0,0	0,0	6,0
Безробітний	16,3	13,1	12,2	11,5	12,7
Домогосподарка	7,8	13,3	11,4	6,6	8,5
Інше	1,9	2,2	1,0	0,9	1,3

Рівень сумарного індивідуального доходу доволі сильно залежить від віку: якщо молодь у віці 18–25 років отримує в середньому 1 468,3 грн на місяць, то вже в групі 25–30 років він зростає до 2 135,0 грн, тобто на 45%; у наступній віковій групі молоді зростання істотно менше – до 2 252,7 грн (**Рис. 1.3.2**). Таке різке зростання індивідуального доходу між двома першими віковими групами пояснюється тим, що значна частина молоді закінчує навчання і починає працювати за наймом, отримуючи заробітну плату.

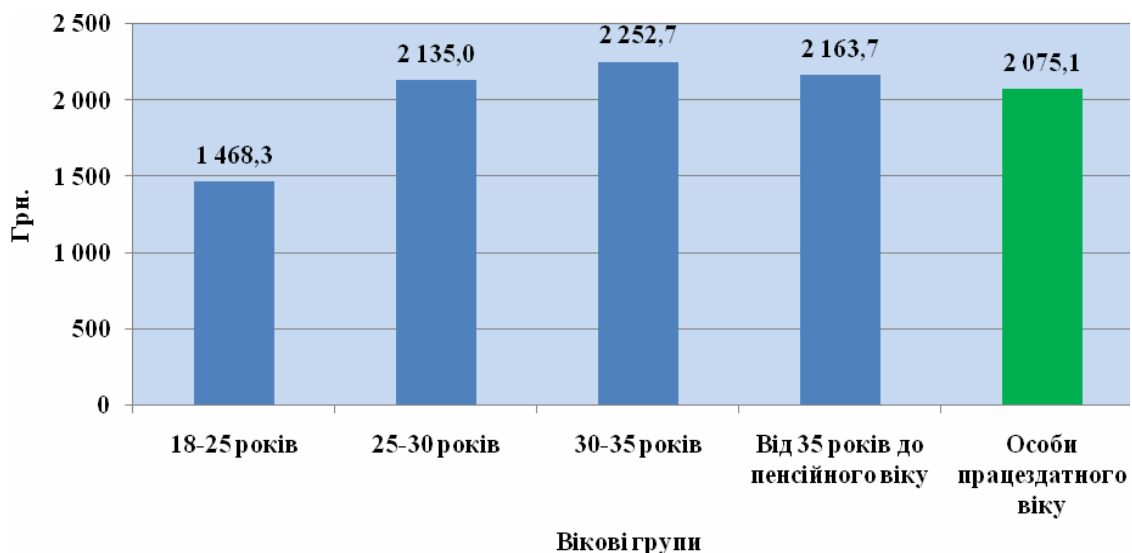

Рис. 1.3.2. Середньомісячний розмір сумарного індивідуального доходу, мешканців домогосподарств різних вікових груп, I півріччя 2014 р., грн.
(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

Існують досить істотні гендерні відмінності в розмірі сукупного індивідуального доходу, притаманні усім віковим групам в Україні – як молодшим, так і старшим (**Рис. 1.3.3**). При цьому найменший ступінь невідповідності характерний для наймолодшої групи: рівень доходу чоловіків перевищує рівень доходів жінок на 19%, тоді як у групі 25–30 років – на 35%, у групі 30–35 років – на 32%.

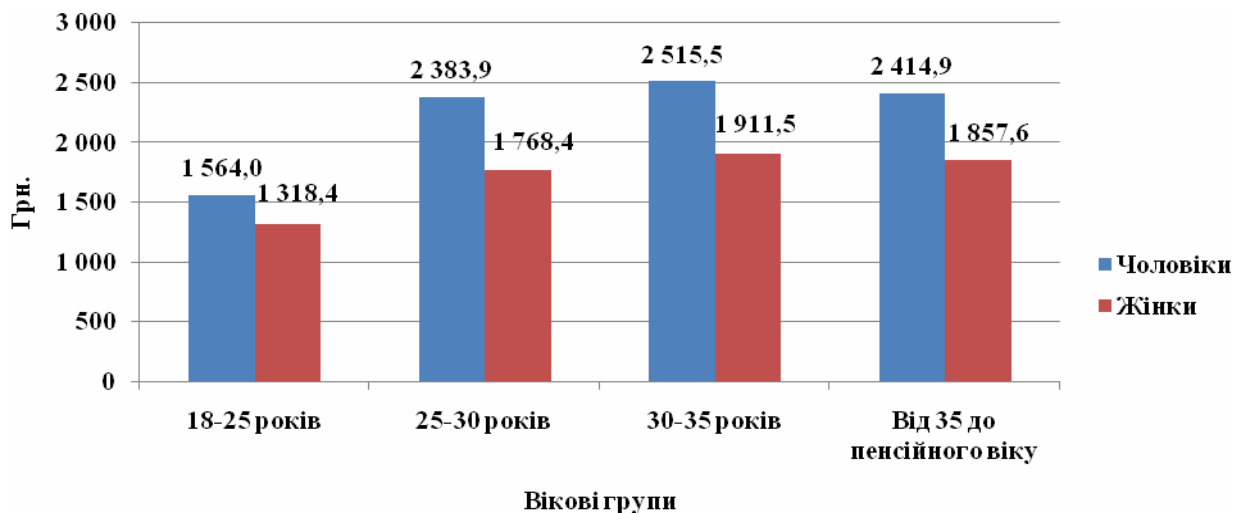

Рис. 1.3.3. Гендерні відмінності в розмірі сумарного індивідуального доходу мешканців домогосподарств різних вікових груп, I півріччя 2014 р., грн.
(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

Заробітна плата становить левову частку індивідуального доходу молоді, яка закінчила навчання, – 90,1% для групи 25–30 років та 88,0% для групи 30–35 років; для другої групи характерна також вища частка доходів від підприємницької та самостійної діяльності – 9,7% (**Табл. 1.3.4**). Щодо наймолодшої вікової групи обстежених (18–25 років), то, поряд з високою часткою доходів від оплати праці, варто відзначити стипендії, які в середньому забезпечують десяту частину їхніх доходів і є другим за важливістю джерелом.

Таблиця 1.3.4

**Структура індивідуального доходу мешканців домогосподарств різних вікових груп,
I півріччя 2014 р., %**

(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

	18–25 років	25–30 років	30–35 років	Від 35 до пенсійного віку	Особи працездатного віку
Заробітна плата	79,8	90,1	88,0	79,2	82,1
Доход від підприємницької та самостійної діяльності	5,3	7,1	9,7	9,1	8,5
Пенсії	3,1	1,5	1,8	10,6	7,2
Стипендії	10,3	0,1	0,0	0,0	1,0
Інші доходи	1,5	1,1	0,5	1,2	1,1

Рівень бідності є найнижчим серед молоді віком 20–25 років, а найвищим – серед молоді віком 30–35 років, проте в цілому серед молоді спостерігається більша частка бідних порівняно із загальним населенням. Рівень сумарного індивідуального доходу пропорційно зростає залежно від віку молоді: чим старша молодь, тим більший сумарний індивідуальний дохід вона має. Також характерною для молодого покоління є гендерна нерівність у рівні доходу: рівень доходу чоловіків перевищує рівень доходу жінок, причому в міру збільшення віку молоді різниця в доходах обох статей зростає.

Житлові умови молоді. Диференціація житлових умов населення з-поміж різних факторів тісно пов'язана зі структурою домогосподарства. За даними вибіркового обстеження Державної служби статистики України, 53,5% домогосподарств, у складі яких є особи віком 18–35 років, мешкають в окремій квартирі; серед домогосподарств, які складаються виключно з осіб, молодших 35 років, таких набагато більше – 60,9%. Викликає занепокоєння, що 13,3% домогосподарств, де є діти, а дорослі мають вік до 35 років, мешкають у гуртожитках: це в майбутньому може призвести до створення певних центрів проживання маргінальних верств населення, що, в свою чергу, вплине на погіршення криміногенної ситуації (**Табл. 1.3.5**).

Таблиця 1.3.5

Розподіл домогосподарств за типом житла, I півріччя 2014 р., %
(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

	Д/г, у складі яких є особи віком 18–35 років	Д/г, які складаються з осіб віком до 35 років	В середньому по Україні
Окрема квартира	53,2	60,9	47,6
Комунальна квартира	0,8	1,4	0,6
Індивідуальний будинок	38,2	21,6	46,3
Частина індивідуального будинку	2,3	2,8	2,2
Гуртожиток	5,4	13,3	3,2
Всього	100	100,0	100,0

Структура молоді за типом помешкання її родини свідчить про те, що більшість її представників мешкає із сім'єю у власній квартирі або будинку (45,8% та 46,2% відповідно) (*Табл. 1.3.6*). В орендованій квартирі мешкають близько 6,1 %, у гуртожитку – 1,2% опитаних.

Таблиця 1.3.6

Розподіл молоді за типом помешкання, де мешкає родина, статтю, віком та типом населеного пункту

(за даними соціологічного дослідження «Перехід на ринок праці молоді України»)

		Проживаємо разом у власному будинку	Проживаємо разом у власній квартирі	Проживаємо разом в орендованій квартирі	Проживаємо разом у гуртожитку	Інше	Разом
Вікові групи	15–19	47,7	47,8	2,9	1,7	0,0	100,0
	20–24	46,2	44,9	6,7	1,0	1,1	100,0
	25–29	44,9	44,9	8,2	0,8	1,1	100,0
Стать	Жіноча	45,9	46,3	6,1	1,1	0,7	100,0
	Чоловіки	46,5	45,2	6,1	1,3	0,9	100,0
Тип поселень	Місто	30,2	59,4	7,8	1,5	1,0	100,0
	Село	88,4	9,6	1,7	0,2	0,1	100,0
Разом		46,2	45,8	6,1	1,2	0,8	100,0

У розподілі молоді за типом помешкання спостерігаються значні міжпоселенські відмінності: зі збільшенням розміру населеного пункту збільшується частка тих, хто має власну або орендовану квартиру. Причинами цього є особливості забудови населених пунктів різної величини, зростання вартості житла та зменшення його доступності для купівлі. Частка молоді, яка мешкає в орендованій квартирі, помітно зростає у старших вікових групах, що можна пояснити прагненням жити окремо від батьків.

Важливою характеристикою житлових умов населення є розмір загальної та житлової площі. Так, у першому півріччі 2014 року середній розмір загальної площі житла на одну людину становив 28,9 м² та 19,4 м² у домогосподарствах, у складі

яких були особи віком 18–35 років, та 19,8 м² – у домогосподарствах, що складаються з осіб, молодших 35 років. Відповідно, середній розмір житлової площі в розрахунку на одну особу становив: в середньому по Україні – 19,5 м², у домогосподарствах, у складі яких були особи віком 18–35 років, – 13,4 м²; у домогосподарствах, що складаються з осіб, молодших 35 років, – 14,6 м². **(Табл. 1.3.7).**

Таблиця 1.3.7

**Середній розмір загальної та житлової площі помешкань,
I півріччя 2014 р., %**

(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

	Д/г, у складі яких є особи віком 18–35 років	Д/г, які складаються з осіб віком до 35 років	В середньому по Україні
Розмір загальної площі в розрахунку на одну особу	19,4	19,8	28,9
Розмір житлової площі в розрахунку на одну особу	13,4	14,6	19,5

Крім розміру житлової площі, важливою характеристикою житлових умов є забезпеченість життєвим простором. Вона оцінюється як рівень навантаження особами на кімнату. Так, за даними першого півріччя 2014 року, достатній життєвий простір (менше однієї та одна особа на кімнату) мали 37,5% домогосподарств України, 14,5% домогосподарств, у складі яких є особи віком 18–35 років, та 16,7% домогосподарств, у складі яких є виключно особи віком до 35 років **(Табл. 1.3.8).**

Таблиця 1.3.8

**Розподіл домогосподарств за рівнем навантаження особами на кімнату,
I півріччя 2014 р., %**

(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

	Д/г, у складі яких є особи віком 18–35 років	Д/г, які складаються з осіб віком до 35 років	В середньому по Україні
Менше однієї особи на кімнату	14,5	16,7	37,5
Одна особа на кімнату	28,5	35,1	28,5
1-2 особи на кімнату	30,8	20,6	18,1
Дві особи на кімнату	13,8	15,1	9,3
Дві-три особи на кімнату	3,1	0,5	1,6
Три та більше осіб на кімнату	9,3	12,0	5,0
Всього	100,0	100,0	100,0

Найвищий показник недостатності житлового простору (дві та більше особи на кімнату) у першому півріччі 2014 року мали 15,9% домогосподарств України, 26,2% домогосподарств, у складі яких є особи віком 18–35 років, та 27,6%

домогосподарств, у складі яких є виключно особи віком до 35 років (*див. Табл. 1.3.9*).

Оцінюючи житлові умови населення, окремо треба зупинитися на обладнанні житлового фонду комунальними зручностями. Відсутність хоча б елементарних складових комфортності житла для кожного домогосподарства можна класифікувати як позбавлення комфорту житла або недостатню комфортність житлових умов.

Особливу увагу необхідно приділити аналізу базових зручностей. До набору базових зручностей у містах можна віднести одночасну наявність гарячого водопостачання, ванної або душі та домашнього телефону. Для сільської місцевості, відповідно, – одночасну наявність центрального газопостачання, водопроводу та каналізації.

Найбільша частка домогосподарств, що мешкають у комфортному житлі у міській місцевості, в першому півріччі 2014 року становила 27,7% (*Табл. 1.3.9*), це в середньому по всіх домогосподарствах України. Майже три чверті домогосподарств у міській місцевості, у складі яких є особи віком 18–35 років, мешкають у квартирах та будинках, які не обладнано всім необхідним для комфортного проживання. Для домогосподарств, які складаються з осіб віком до 35 років, цей показник ще гірший: лише 16,4% таких домогосподарств мешкали в комфортабельному житлі (*Табл. 1.3.9*).

Таблиця 1.3.9

**Розподіл населення, яке мешкає в комфортному житлі, за типом місцевості,
І півріччя 2014 р., %**

(за даними розрахунків співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на основі обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України)

	Д/г, у складі яких є особи віком 18–35 років	Д/г, які складаються з осіб віком до 35 років	В середньому по Україні
Частка осіб, які мешкають у комфортному житлі в міських поселеннях	26,8	16,4	27,7
Частка осіб, які мешкають у комфортному житлі в сільській місцевості	45,6	32,9	35,7

Значно кращою є ситуація в сільській місцевості, де в середньому майже 35,7% населення мешкає у житлі з наявним базовим (для сільської місцевості) набором зручностей: 45,6% сільських домогосподарств, у складі яких є особи віком 18–35 років, мешкають у комфортному житлі; серед домогосподарств, що складаються з осіб віком до 35 років, таких лише 32,9% (*Табл. 1.3.8*).

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»³⁷, проведеного компанією GfK Ukraine³⁸, загалом близько половини (45%) представників української молоді живе у батьків, 32% респондентів мають власну окрему квартиру (будинок), а 12% винаймають квартиру. Кількість молоді, що мешкає у батьків, з віком зменшується, а частка тих, хто має власне житло, зростає (**Рис. 1.3.4**). Так, у віці 30–34 років лише половина респондентів (51%) має власну окрему квартиру або будинок.

	18-24 років	25-29 років	30-34 років	ЗАГАЛОМ
У батьків	60%	43%	30%	45%
У мене власна окрема квартира (будинок)	14%	36%	51%	32%
Винаймаю квартиру	11%	13%	13%	12%
У гуртожитку	6%	3%	2%	4%
У родичів	3%	3%	3%	3%
Винаймаю кімнату	4%	2%	1%	2%
Інше	1%	1%	0%	1%
Важко відповісти	0%	0%	0%	0%
N	947	854	785	2586

Рис. 1.3.4. Розподіл відповідей на запитання: «Де Ви мешкає зараз?» (серед усіх респондентів віком 18 років і старших)

67% молодих людей з тих, хто не має власної квартири/будинку, зазначили, що в найближчі п'ять років вони не матимуть можливості мати власне житло, 15% – впевнені, що в них є така можливість, 17% – вагаються з відповіддю.

Лише 2% молоді коли-небудь користувалися послугами Фонду молодіжного житлового кредитування, тоді як 97% опитаних не користувались і не користуються такими послугами (1% – «важко відповісти»). З тих, кому доводилось користуватися або хто користується послугами Фонду молодіжного житлового кредитування, 44% «повністю або скоріше задоволені» послугами, «зовсім не задоволених» – 3%, решта не змогла оцінити свою задоволеність (можливо, тому що ці особи стоять у черзі). Основною причиною, через яку представники української молоді не користувалися і

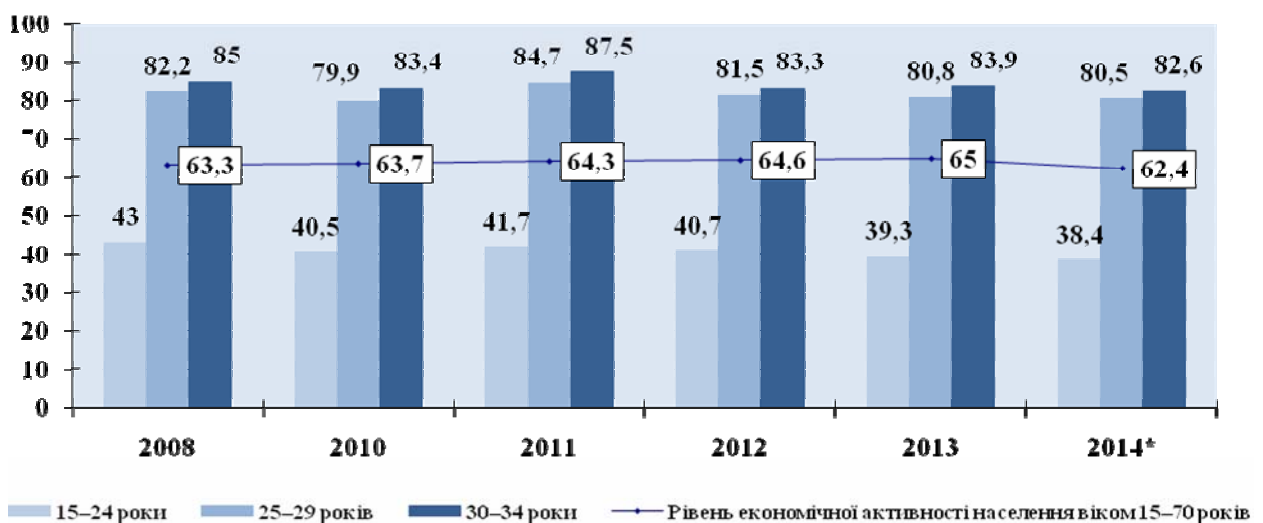
³⁷ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2852 респонденти.

³⁸ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

не користуються послугами Фонду молодіжного житлового кредитування, є те, що їм невідомо про діяльність цього Фонду (48%). До того ж не вірять в ефективність його роботи 19% опитаних, а також через корупцію (10%), через непрозорі рішення щодо надання кредитів (10%) тощо.

Отже, більшість молоді мешкає разом з батьками. Розмір житлової площі в розрахунку на одну особу домогосподарств, у складі яких є особи віком 18–35 років, або домогосподарств, що складаються з осіб, молодших 35 років, значно менший, ніж в середньому по Україні. Майже третина домогосподарств, у складі яких є молодь, в міській місцевості мешкає у комфортному житлі, а для домогосподарств, які складаються виключно з молоді, частка таких іще менша, тоді як у сільській місцевості цей показник дещо вищий, проте базовий набір зручностей для сільської місцевості є іншим.

Молодь на ринку праці. Соціально-економічне становище молоді можна визначити на основі аналізу основних показників молодіжного сегменту ринку праці. За даними Державної служби статистики України, у 2014 році налічувалося 7 654,6 тис. економічно активних осіб віком 15–34 роки (у тому числі 6 621,1 тис. зайнятих і 1 033,5 тис. безробітних), що становить 40,2% загальної чисельності економічно активного населення працездатного віку (у 2012 році цей показник становив 41,1%).

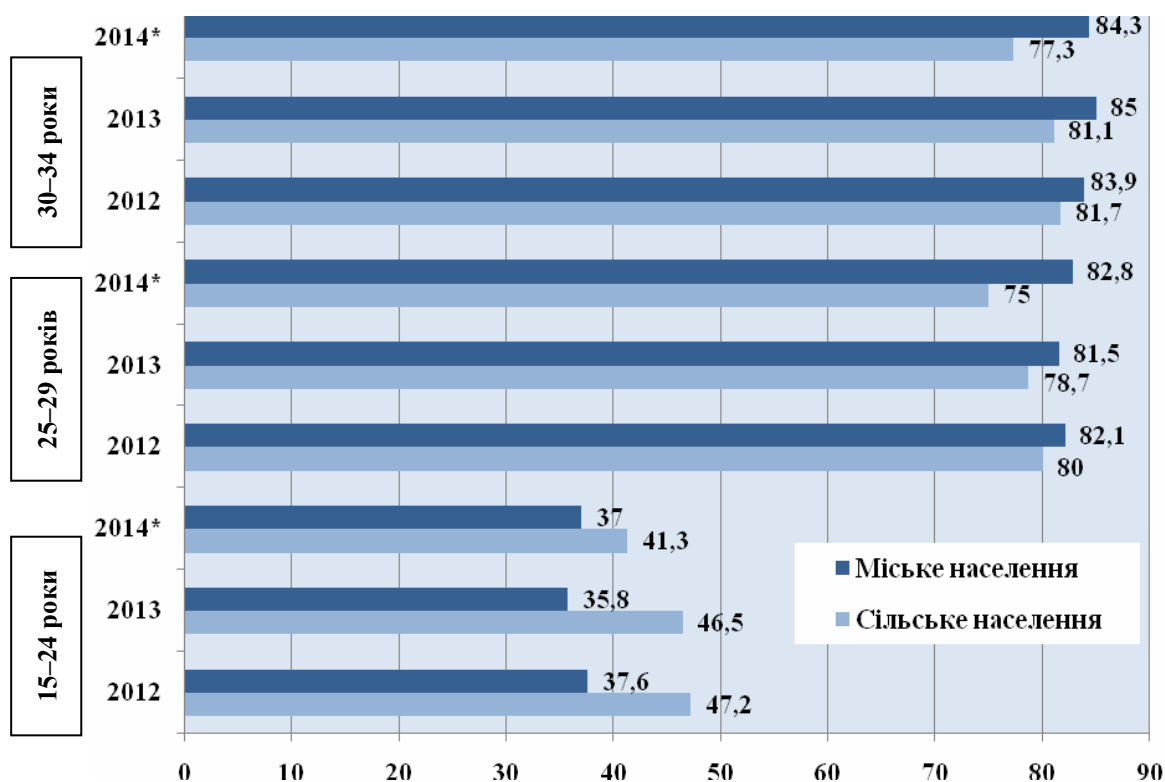
* Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис. 1.3.5. Рівень економічної активності молоді за віковими групами, 2008–2014 рр., %
(за даними Державної служби статистики України)

Протягом 2011–2014 рр. спостерігалось поступове зменшення частки економічно активної молоді в усіх вікових групах. Найнижчий рівень економічної активності, як завжди, був у молодшій віковій групі (15–24 роки), де й відбулося найбільше скорочення економічної активності: 43% – у 2008 р., 38,4% – у 2014 р. Це

зумовлено як зменшенням чисельності цієї вікової групи молоді, так і її залученням більше до процесу навчання і здобуття освіти, ніж до інших видів трудової активності. В інших вікових групах молоді рівень економічної активності знизився пропорційно до рівня економічної активності всього населення віком 15–70 років (*Рис. 1.3.5*).

У всіх вікових групах молоді рівень економічної активності жінок, як завжди, залишається нижчим, ніж чоловіків. Серед молодих жінок віком 15–24 роки у 2014 р. цей показник склав 32,5% проти 44,0% у чоловіків, віком 25–29 років – відповідно 69,4% і 91,3%, віком 30–35 років – 73,3% і 91,7%. Це насамперед пов'язано з народженням і вихованням дітей у цей період, складністю влаштування дитини у дошкільний заклад, ускладненням повернення жінок на ринок праці після відпустки по догляду за дитиною, небажанням роботодавців брати на роботу жінок з малими дітьми через доволі часті лікарняні тощо.

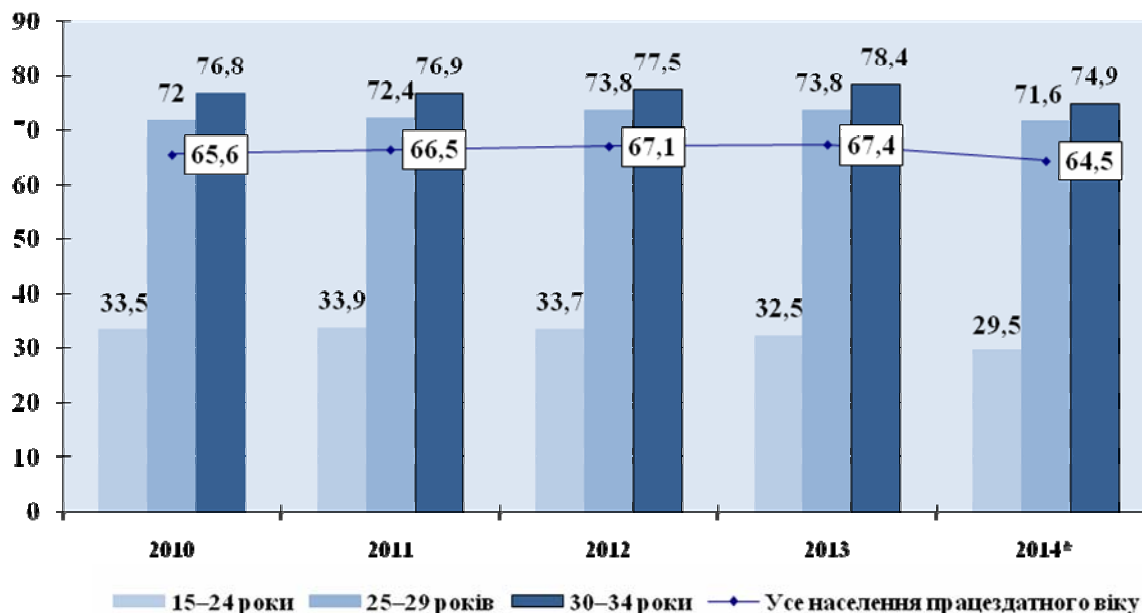

* Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

*Рис. 1.3.6. Динаміка рівня економічної активності молоді за віком та типом поселення, 2010–2014 рр., %
(за даними Державної служби статистики України)*

Економічна активність сільської молоді віком 15–24 роки, як завжди, вища, ніж економічна активність відповідної групи в міських поселеннях. Це пов'язано з тим, що сільська молодь має обмежений доступ до середніх і вищих навчальних

закладів, раніше починає працювати, має нижчу конкурентоспроможність на ринку праці. У 2014 році в усіх вікових групах сільської молоді спостерігалось зниження рівня економічної активності, тоді як серед міської молоді віком 15–24 та 25–29 років простежувалося певне зростання такої активності (*Рис. 1.3.6*). Причиною цього може бути погіршення економічної ситуації в країні (поширення бідності та малозабезпеченості), що провокує пошук молоддю засобів існування у більш ранньому віці. Крім того, спрацьовують такі чинники, як прагнення фінансової самостійності та самореалізації, бажання набутти трудового досвіду. Але для молоді, яка не має досвіду роботи, реалізувати трудову активність не завжди вдається, що пов'язано з труднощами пошуку першого робочого місця та високою психологічною вразливістю молоді через відсутність можливості задовольнити свої потреби у праці.

* Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Рис. 1.3.7. Рівень зайнятості молоді за віковими групами, 2010–2014 рр., %
(за даними Державної служби статистики України)

Порівняно з попередніми роками, коли спостерігалася певна стабільність рівня зайнятості, у 2014 році відбулося його зниження як серед усього населення, так серед молоді всіх вікових груп. Зокрема, рівень зайнятості молоді віком 15–24 роки відносно загальної кількості населення відповідної вікової групи скоротився з 32,5% у 2013 р. до 29,5% у 2014 р., віком 25–29 років – з 73,8% до 71,6%, віком 30–35 років – з 78,4% до 74,9%³⁹. Зниження рівня зайнятості молоді відбувається на фоні

³⁹ Ринок праці у 2014 році. Доповідь Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/dop/04/dop_pr_2014.zip.

негативних тенденцій на ринку праці по всій країні: зменшення чисельності зайнятого населення, скорочення чисельності працівників, переведення працівників на неповний робочий день, скорочення кількості вакансій, заявлених роботодавцями.

Вагомим чинником, що негативно впливає на рівень зайнятості населення, є погіршення ситуації на ринку праці Луганської та Донецької областей. Так, з липня 2013 р. по липень 2014 р. потреба у працівниках підприємств Донецької області зменшилася в 2,1 раза, а Луганської – в 1,6 раза. За інформацією Міністерства соціальної політики України (з 15.04.2014 по 14.08.2014), 183 підприємства Донецької області подали інформацію щодо можливого вивільнення 5,6 тис. осіб⁴⁰.

У 2014 р., порівняно з попереднім роком, відбулося рівномірне зниження рівня зайнятості серед молодих жінок і молодих чоловіків в усіх вікових групах (*Табл. 1.3.10*).

Таблиця 1.3.10

Динаміка рівня зайнятості молоді за статтю, віком та типом поселення, 2011–2014 рр., % до загальної кількості населення відповідної вікової групи
(за даними Державної служби статистики України)

Вік	Рік	Стать		Тип поселення	
		жінки	чоловіки	міське населення	сільське населення
15–24 роки	2011	29,8	37,9	30,4	41,3
	2012	29,3	37,9	30,5	40,3
	2013	28,5	36,6	28,9	39,7
	2014*	25,2	33,6	28,4	31,8
25–29 років	2011	63,4	81,2	72,8	71,4
	2012	65,3	82	74,3	72,5
	2013	65,0	82,2	74,5	71,7
	2014*	62,7	80,2	74,2	65,2
30–34 роки	2011	70,5	83,3	77,8	74,6
	2012	70,7	84,2	78,2	75,5
	2013	71,2	85,4	79,5	75,2
	2014*	67,7	81,9	76,6	69,8

* Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Варто наголосити, що серед сільської молоді спостерігається більш значне падіння рівня зайнятості в усіх вікових групах, ніж серед міської молоді, що пояснюється нижчою конкурентоспроможністю сільської молоді на ринку праці та обмеженістю ринку праці в сільській місцевості. Серед міської молоді зниження цього показника відбулося у віковій групі 30–34 роки з 79,5% у 2013 р. до 76,6% у 2014 р. (*Табл. 1.3.10*). Причиною того, що саме в молодших категоріях міської молоді не виявлено падіння рівня зайнятості, може бути їх залучення до навчання,

⁴⁰ Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.mlsp.gov.ua.

краща адаптація до ринкових умов, ніж старшої вікової групи, зайнятість на вакансіях, яких незначним чином торкнулась економічна криза. Крім того, молодь більш гнучка, мобільна, має хист і зацікавленість до навчання.

Розподіл рівня зайнятості молоді віком 15–35 років за регіонами майже рівномірний. Найнижчі показники на кінець 2014 року зафіксовано в Черкаській (27% до облікової кількості штатних працівників), Херсонській (27,7%), Чернігівській (27,8%), Київській (28,9%), Кіровоградській (28,9%) областях, а найвищі – Дніпровській (33,2%), Чернівецькій (33,4%), Волинській (34,1%) областях та місті Києві (38,8%)⁴¹ (див. Додатки).

Якщо порівнювати рівень зайнятості української молоді віком 15–24 роки з рівнем зайнятості молоді відповідної вікової групи в країнах Євросоюзу, то рівень зайнятості молодих людей в Україні у 2014 р. був нижчим (29,5%), ніж в країнах ЄС (32,5%). Цього року збільшився розрив рівня зайнятості українських жінок віком 15–24 роки і жінок ЄС, який і в попередні роки був нижчим за європейський, – з 28,3% і 30,3% у 2013 р. до 25,2% і 30,6% у 2014 р. відповідно. У попередні роки рівень зайнятості українських молодих чоловіків був дещо вищим за рівень зайнятості європейської молоді чоловічої статі (у 2013 в Україні – 36,5%, в ЄС – 34,0%, у 2012 р. – 37,6% і 34,5% відповідно), проте у 2014 р. цей показник є нижчим (в Україні – 33,6%, в ЄС – 34,0%).

Деяке уявлення про структуру та якість молодіжної зайнятості дає розподіл зайнятих за видами економічної діяльності, де найбільшу частку облікової кількості штатних працівників віком 15–35 років представлено в таких сферах прикладання праці, як фінансова та страхова діяльність (57,6%), оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (51,3%), тимчасове розміщення та організація харчування (44,9%), інформація та телекомунікація (42%). Найменше молоді працює у музеях та інших закладах культури (18,6%) та розваг (22,5%), у сфері водопостачання, каналізації, поводженні з відходами (21,0%), в операціях з нерухомим майном (21,3%), в освіті (23,8%). Порівняно з попередніми роками зайнятість молоді за видами економічної діяльності практично не змінилася.

Також варто наголосити на зростанні зайнятості у військовій сфері, що суттєво впливає на розподіл зайнятості за сферами економічної діяльності. За даними Міністерства оборони України, чисельність військовослужбовців в Україні на кінець 2014 року становила 250 тис. осіб (204 тис. осіб – військовослужбовці, 46 тис. осіб – цивільні працівники), тоді як у 2013 р. – 165 тис. осіб (120,9 тис. осіб – військовослужбовці, 44,6 тис. осіб – цивільні працівники)⁴².

⁴¹ Інформацію отримано за результатами державного статистичного спостереження «Кількісний та якісний склад і професійна підготовка працівників на виробництві» за формою № 6-ПВ (річна). Дані наведено за юридичними особами та відокремленими підрозділами юридичних осіб з кількістю найманих працівників 10 і більше осіб.

⁴² Біла книга – 2014. Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2015. – 85 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WB_2014.pdf.

Останніми роками спостерігалось збільшення рівня участі молоді, яка має складнощі з пошуком першого робочого місця, у неформальному ринку праці. Молодь доволі часто погоджується на роботу, яка не відповідає її фахові та здобутій освіті, не має соціальних гарантій, а також характеризується гіршими умовами праці та більш низьким рівнем заробітної плати порівняно з офіційним сектором.

За даними Державної служби статистики України, у 2014 році зріс рівень участі населення (особливо молоді) у неформальному секторі економіки. Найвищий її рівень (33,2%) був характерним для осіб віком 15–24 роки, що обумовлено насамперед можливостями отримання молоддю додаткового заробітку під час здобуття освіти (*див. Табл. 1.3.11*). Зі збільшенням віку зменшується участь молоді у неформальному секторі економіки (25–29 років – 25,4%, 30–34 роки – 23,1%)⁴³.

Таблиця 1.3.11

**Розподіл населення, зайнятого у неформальному секторі економіки,
за статтю, місцем проживання та віковими групами,
2012–2014 рр., у % до зайнятого населення відповідної вікової групи
(за даними Державної служби статистики України)**

	Усього населення	у тому числі за віковими групами		
		15–24 роки	25–29 років	30–34 роки
2012				
Усе населення	22,9	31,3	20,0	18,1
Жінки	21,6	29,7	17,3	15,8
Чоловіки	24,0	32,4	22,2	20,1
Міські поселення	11,6	15,8	12,5	10,0
Сільська місцевість	47,5	55,4	41,3	40,7
2013				
Усе населення	23,6	31,1	20,3	18,8
Жінки	22,1	29,4	17,8	16,4
Чоловіки	24,9	32,4	22,3	20,9
Міські поселення	12,0	15,1	12,1	11,3
Сільська місцевість	48,7	54,7	42,7	41,0
2014*				
Усе населення	25,1	33,2	25,4	23,1
Жінки	22,0	29,1	21,8	19,2
Чоловіки	28,0	36,2	28,2	26,2
Міські поселення	17,5	23,9	19,9	17,8
Сільська місцевість	43,4	49,8	41,1	40,1

* Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

У неформальному секторі економіки були зайняті частіше чоловіки, ніж жінки, а також більше сільська, ніж міська молодь; останнє зумовлено зайнятістю сільської молоді переважно в особистому сільському господарстві (*Табл. 1.3.11*). Показники неформальної зайнятості у 2014 р., порівняно з попередніми трьома

⁴³ Економічна активність населення України 2014 : Стат. збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

роками, зросли у всіх вікових групах молодих чоловіків і жінок, проте зайнятість у неформальному секторі економіки за типом поселення свідчить про зниження цього показника в сільській місцевості та зростання в міській.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного компанією GfK Ukraine⁴⁴, половина працюючої молоді працює не за фахом, отриманим у вищих навчальних закладах (51%), що свідчить про невідповідність і відсутність вакансій за спеціальностями, які пропонують навчальні заклади і які насамперед обирає молодь при вступі до ВНЗ. Причинами, через які молоді люди працюють не за фахом, на їхню думку, є відсутність вакансій (49%), незадоволеність матеріальною основою роботи за фахом (34%), робота за фахом не подобається (14%), незадоволеність умовами праці (14%).

Для працюючих представників української молоді найважливішим у роботі є хороша оплата праці (84% працюючих респондентів), цікава робота (35%), можливість чогось досягти (24%). Чоловіки частіше зазначали оплату праці та гарантованість роботи, а жінки – цікавість і зручний графік.

	Чоловіки	Жінки	ЗАГАЛОМ
Хороша оплата праці	85%	81%	84%
Зручний графік роботи	33%	41%	37%
Цікава робота, робота, що відповідає здібностям	32%	40%	35%
Гарантована робота, відсутність ризику скорочення	28%	23%	26%
Робота, де Ви відчуваєте, що можете чогось досягти	23%	26%	24%
Можливість проявити ініціативу	14%	9%	12%
Не дуже напружена робота	12%	11%	12%
Робота, яка викликає повагу	9%	14%	11%
Тривалість відпустки, достатня кількість неробочих днів	7%	12%	9%
Відповідальна, важлива робота	5%	5%	5%
Інше	0%	1%	0%
Важко відповісти	2%	2%	2%
N	906	753	1659

Рис. 1.3.8. Розподіл відповідей на запитання «Подивіться на цей список і скажіть, будь ласка, що з нижченаведеного є важливим у роботі особисто для Вас?» (серед респондентів, які мають постійну або тимчасову роботу)

⁴⁴ Дослідження було проведено ГФК УКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

46% респондентів з числа української молоді не міняли місця роботи, а 47% його змінювали. Серед тих, хто змінював місце роботи, 26% робили це двічі, 25% – один раз, по 22% міняли місце роботи тричі або чотири і більше разів.

Основною причиною зміни роботи було те, що вона була малооплачувана (42% опитаних з числа тих, кому доводилось міняти роботу) (*Рис. 1.3.9*).

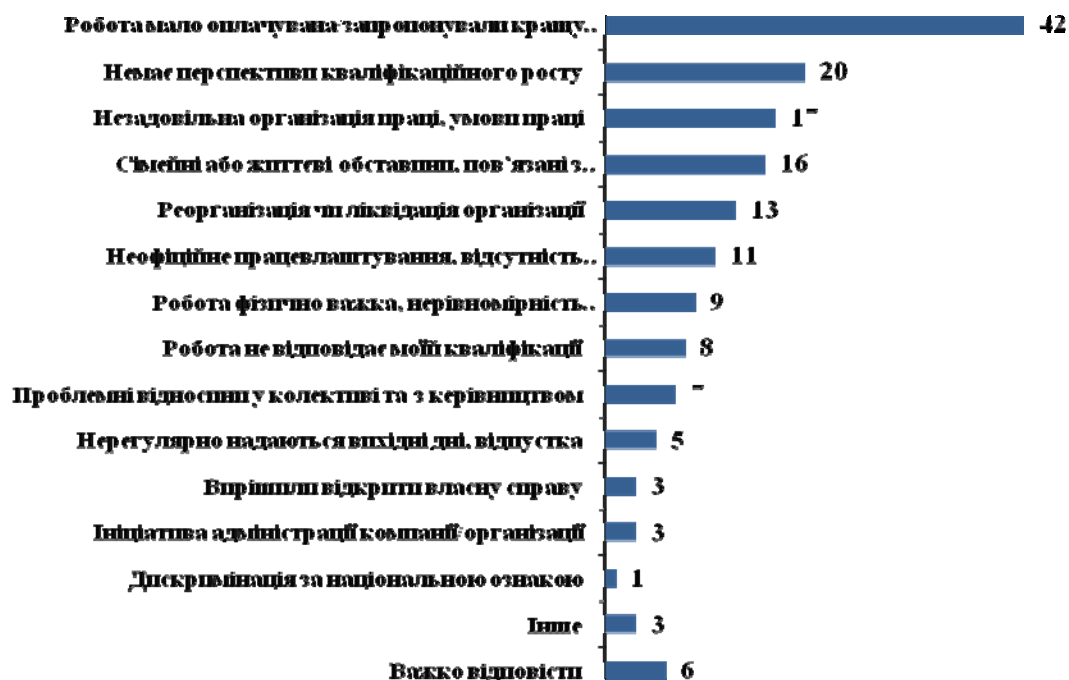

Рис. 1.3.9. Розподіл відповідей на запитання: «Чому Ви звільнилися з останнього місця основної трудової діяльності?» (серед респондентів, яким доводилось міняти роботу), %

На запитання, чи хотіли б вони особисто стати підприємцями, відкрити власний бізнес, значна частка представників української молоді зауважили, що хотіли б, проте їм заважають різні обставини (38%). 4% респондентів уже є підприємцями (6% серед чоловіків і 3% серед жінок), 11% планують стати підприємцями. 29% молоді не хочуть бути підприємцями (26% чоловіків і 33% жінок).

Серед причин, які заважають організації власної справи або створенню власного підприємства, більшість опитаних вказали на складну економічну і політичну ситуацію і відсутність первинного капіталу (по 54% опитаних), а також високі податки (41%). Жінки частіше, ніж чоловіки, згадували високі податки, а також бар'єри особистого характеру, як-от нестачу здібностей лідера, складнощі з пристосуванням до нових ринкових умов (*Рис. 1.3.10*).

	Чоловіки	Жінки	ЗАГАЛОМ
Складна економічна і політична ситуація	53%	55%	54%
Відсутність первинного капіталу	53%	56%	54%
Високі податки	38%	44%	41%
Бюрократичні перепони	35%	34%	34%
Недоступність кредиту з прийнятними умовами	23%	24%	23%
Відсутність зв'язків	19%	20%	19%
Складнощі з пристосуванням до нових ринкових умов	15%	19%	17%
Протидія конкурентів різних рівнів	14%	16%	15%
Нестача здібностей лідера	11%	16%	13%
Недостатній рівень освіти	11%	14%	12%
Відсутність можливостей вигідного збуту продукції	12%	12%	12%
Військові дії	12%	11%	11%
Нічого не заважає	6%	4%	5%
Інше	1%	0%	1%
Важко сказати	1%	1%	1%
N	1367	1485	2852

Рис. 1.3.10. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, тим, хто хотів би організувати власну справу або створити власне підприємство, що заважає це зробити, в першу чергу?» (серед усіх респондентів)

Зростання молодіжного безробіття є типовим явищем для всіх країн Євросоюзу. Рівень молодіжного безробіття у країнах Євросоюзу зростав протягом 2004–2013 рр. з 18,6% до 23,2% (на 4,6 відсоткові пункти), а у 2014 р. дещо знизився до 21,9%. Проте в Україні у 2014 р. показник безробіття серед молоді віком 15–24 роки зріс з 17,0% до 23,1%, порівняно з попереднім роком. В окремих країнах ЄС рівень безробіття у 2014 р. серед молоді 15–24 років у кілька разів перевищував відповідний показник в Україні: зокрема, в Іспанії і Греції – у 2,3 раза (53,2% і 52,4% відповідно), в Італії – у 1,8 раза (42,7%), на Кіпрі та в Португалії – у 1,5 раза (36,0% та 34,8%, відповідно)⁴⁵. Це пояснюється низьким рівнем економічного зростання країн у кризовий період, збільшенням частки осіб з надмірною та

⁴⁵ Global employment trends for youth 2014: A generation at risk // International Labour Office. – Geneva : ILO, 2014. – 120 р.

недостатньою освітою (особливо молоді), поширенням тіньової та вразливої зайнятості серед молоді.

У 2014 році рівень безробіття молоді в Україні за методологією МОП становив 13,5% і, як завжди, був вищим за рівень безробіття серед усього населення (9,3%). Найнижчий рівень безробіття зафіксовано серед молоді віком 30–34 роки (9,3%), а найвищий – серед молоді віком 15–24 роки (23,1%), що пов'язано зі складністю працевлаштування на перше робоче місце, а також з відсутністю досвіду роботи та відповідних професійних навичок. Рівень безробіття серед сільської молоді є вищим, ніж серед молодих жителів міст (*Табл. 1.3.12*).

Таблиця 1.3.12

**Динаміка рівня безробіття (за методологією МОП) молоді
за статтю, віком та типом поселення,
2011–2014 рр., % до загальної кількості населення відповідної вікової групи
(за даними Державної служби статистики України)**

Вік	Рік	Уся молодь	Стать		Тип поселення	
			жінки	чоловіки	міське населення	сільське населення
15–24 роки	2011	18,6	18,7	18,6	20,0	16,3
	2012	17,3	16,1	18,1	18,9	15,2
	2013	17,4	16,3	18,2	18,5	14,6
	2014*	23,1	22,4	23,7	23,2	23,1
25–29 років	2011	9,2	8,2	9,9	9,5	6,9
	2012	9,5	8,0	10,6	9,8	6,9
	2013	8,7	7,4	9,6	8,8	6,5
	2014*	11,1	9,7	12,2	10,4	9,1
30–34 роки	2011	7,4	6,2	8,3	7,5	7,3
	2012	7,0	6,3	7,6	6,9	7,5
	2013	6,6	6,2	7,0	6,5	7,7
	2014*	9,3	7,6	10,6	9,1	9,7

* Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Порівняно з попередніми роками, у 2014 р. зафіксовано певне зростання рівня безробіття серед усіх вікових груп населення, особливо серед сільської молоді віком 15–24 роки⁴⁶ (*Табл. 1.3.12*).

За даними Міністерства соціальної політики України, кількість осіб віком до 35 років, які у 2014 році мали статус безробітного впродовж звітного періоду, становила 669,1 тис. осіб (у 2013 р. – 698 тис. осіб), що становить 46% загальної чисельності безробітних усіх вікових груп. Зменшення кількості зареєстрованих безробітних віком до 35 років пов'язано не з покращенням ситуації на ринку праці України, а скоріше – з вивільненням висококваліфікованих спеціалістів, яким центри

⁴⁶ Ринок праці у 2014 році. Доповідь Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/dop/04/dop_pr_2014.zip.

зайнятості не можуть допомогти з пошуком роботи, тому що там переважно пропонуються низькооплачувані вакансії, низьким рівнем довіри до цих служб, а, з моменту початку проведення АТО, і можливістю уникнути мобілізації.

Станом на кінець 2014 р. кожна п'ята молода особа, яка мала офіційний статус безробітного та попередній професійний досвід, раніше працювала в оптовій та роздрібній торгівлі, а також у сільському, лісовому та рибному господарстві, 16,5% – у переробній промисловості, 9,5% – у сфері державного управління й оборони, 7,1% – у фінансовій та страховій діяльності⁴⁷.

Найвищий рівень офіційного безробіття у 2014 році спостерігався серед вікових груп 25–29 (14,7% від загальної кількості безробітних) і 30–34 роки (14,3%). Дещо нижчий рівень безробіття був властивий віковій групі 20–24 роки (11,2%), а найнижчий – молоді віком 15–19 років (2,4%). Причиною низького рівня безробіття у наймолодшій віковій групі можна вважати її включеність у процес навчання. У 2014 р., як й у попередні роки, серед молодих жінок рівень офіційного безробіття був вищим, ніж серед чоловіків (відповідно 15–19 років – 2,6% і 2,1% від загальної кількості безробітних, 20–24 роки – 12,5% і 9,6%, 25–29 років – 16,2% і 13,0%, 30–34 роки – 15,6% і 12,8%). Причини низького рівня офіційного безробіття молоді – це поширення тіньової зайнятості, а також високий рівень так званої вразливої зайнятості, яка визначається як частка зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю та працівників, що безоплатно працюють у сфері домашнього господарства, у загальній кількості зайнятого населення⁴⁸.

Викликає занепокоєння висока частка зневірених у пошуках роботи серед економічно неактивних молодих чоловіків: у 2014 р. – 6,4% серед економічно неактивних 25–29-річних і 6,2% серед 30–35-річних. Цей показник значно нижчий серед економічно неактивних жінок відповідних вікових груп (по 1,9% в кожній)⁴⁹.

Низький рівень офіційного безробіття можна пояснити недовірою молоді до центрів зайнятості й затяжним безробіттям серед молоді. Так, за результатами соціологічного дослідження «Молодь України – 2015», проведеного компанією GfK Ukraine⁵⁰, серед тих, хто тимчасово не працює, але активно шукає роботу, найбільше молодих осіб, які не працюють впродовж 12 місяців та більше (34,7%). 34% не

⁴⁷ Інформаційні матеріали Міністерства соціальної політики України для підготовки Державної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 р. – Лист Міністерства соціальної політики України від 27.05.2015 р. № 7785/0/14-15/57.

⁴⁸ Інформаційні матеріали Інституту економіки та прогнозування НАН України для підготовки Державної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 р. – Лист Міністерства соціальної політики України від 27.05.2015 р. № 7785/0/14-15/57.

⁴⁹ Економічна активність населення України: 2014. Доповідь Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/dop/04/zb_ean_2014.zip.

⁵⁰ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

працюють впродовж 1–3 місяців, 20% – впродовж періоду від 4 до 6 місяців, а 6% шукають роботу впродовж двох років і довше.

Основними причинами безробіття є звільнення з попереднього місця роботи внаслідок скорочення штату чи закриття підприємства (29%) або те, що молоді люди недавно закінчили навчання (20%). Ще для 13% причиною тимчасового безробіття стало перебування у декретній відпустці, 8% – зміна місця проживання.

Близько половини опитаних (51%) під час пошуків роботи не зверталися за послугами до установ, агентств, організацій, що надають допомогу в працевлаштуванні. 39% звертались до Державної служби (центру) зайнятості, 9% – до недержавних кадрових агентств, 4% – до молодіжних центрів праці, 2% – до відділів з працевлаштування студентів у навчальних закладах.

Станом на момент опитування 78% з тих, хто активно шукав роботу, не перебував на обліку в державному центрі зайнятості. Серед основних причин непереходу на облік в центрі зайнятості респонденти вказали такі: «не звертались, бо не вірять, що центри зайнятості можуть їм допомогти» – 35% опитаних, «не мали такої потреби» – 32%, «звертались, але центр не допоміг працевлаштуватися» – 21% (Рис. 1.3.11).

Рис. 1.3.11. Причини, через які респонденти не перебували на обліку в державному центрі зайнятості, % (серед тих, хто не перебував на обліку)

Серед труднощів, які найчастіше виникають у тих, хто активно шукає роботу, – пропозиції з низькою заробітною платою (63%) та повна відсутність вакансій (40%). Крім того, респонденти зазначили такі труднощі: пропозиції роботи не за фахом (27%), пропозиції неофіційного працевлаштування (неофіційна виплата всієї або частини заробітної плати) (24%), пропозиції робочих місць більш низької кваліфікації, ніж вони мають зараз (23%).

Ускладнення економічної ситуації в умовах затяжного збройного конфлікту з РФ відбилося й на роботі Державної служби зайнятості. Так, з моменту проведення антитерористичної операції станом на 14 серпня 2015 р. за допомогою у працевлаштуванні звернулися 55,0 тис. внутрішньо переміщених осіб (статус зареєстрованого безробітного отримали 39,7 тис. осіб; допомогу по безробіттю – 32,1 тис. осіб; працевлаштовано 13,5 тис. осіб). Найбільше зареєстровано безробітних з числа переселенців у м. Києві (4 995 осіб), Донецькій (6 952 особи), Дніпропетровській (3 305 осіб), Запорізькій (3 043 особи) та Харківській (3 828 осіб) областях⁵¹. Варто зауважити, що 48,1% безробітних з числа внутрішньо переміщених осіб – це особи віком до 35 років, що є характерним для всіх регіонів України.

З метою подолання безробіття, зокрема серед молоді, Державною службою зайнятості здійснюються заходи щодо сприяння зайнятості населення. У 2014 р. за направленням служби зайнятості працевлаштовано 343,8 тис. молодих осіб, у тому числі 211,4 тис. безробітних, або 31,6% від загальної кількості зареєстрованих безробітних віком до 35 років.

Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення», Державною службою зайнятості запроваджується ряд механізмів, спрямованих на стимулювання зайнятості та самозайнятості молоді, підвищення її професійного рівня, розширення можливостей для її працевлаштування та підвищення конкурентоспроможності. Зокрема, у 2014 р. службою зайнятості було працевлаштовано 666 молодих осіб, які закінчили або припинили навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, звільнилися зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і вперше приймаються на роботу⁵².

Варто зазначити, що, порівняно з попередніми роками, зменшується кількість працевлаштованих службою зайнятості молодих осіб, особливо з числа соціально незахищених категорій. Так, протягом 2011–2014 рр. більш ніж у 20 разів зменшилася кількість працевлаштованої службою зайнятості молоді, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. Також за 2013–2014 рр. значно скоротилася кількість працевлаштованих осіб інших соціально незахищених категорій молоді (*Табл. 1.3.13*).

⁵¹ Аналітичні матеріали щодо надання послуг службою зайнятості внутрішньо переміщеним особам станом на 14.08.2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543.

⁵² Інформаційні матеріали Міністерства соціальної політики України для підготовки Державної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 р. – Лист Міністерства соціальної політики України від 27.05.2015 р. №7785/0/14-15/57.

**Працевлаштування службою зайнятості соціально незахищених категорій молоді
у 2011–2014 рр., осіб**

	Молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх навчальних закладах	Молодь, яка закінчила або припинила навчання у вищих та професійно- технічних закладах освіти	Молодь, яка звільнилася зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і яка вперше приймається на роботу	Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування
2014	102	6681	237	15
2013	1040	11499	990	49
2012	1964	-*	-*	-*
2011	2353	-*	-*	-*

** Дані для цих категорій молоді не розраховувалися.*

З метою набуття досвіду практичної роботи за обраною спеціальністю та сприяння працевлаштуванню після завершення навчання для студентів ВНЗ та учнів ПТНЗ службою зайнятості надається можливість проходження стажування з записом до трудової книжки на підприємствах, в установах та організаціях. Також Державною службою зайнятості надається допомога у підборі підходящої (в тому числі тимчасової) роботи, сприяння в організації підприємницької діяльності, профінформаційні та профконсультаційні послуги щодо вибору професії з урахуванням потреб регіонального ринку праці, пропонують участь у ярмарках вакансій, семінарах з опанування техніки пошуку роботи. Протягом 2014 року профорієнтаційні послуги отримали близько 637 тис. безробітних віком до 35 років (у 2013 р. – 661 тис. осіб), у тому числі 800 осіб, які на дату реєстрації не досягли 18 років. Також цього року у Державній службі зайнятості проходили професійне навчання понад 80 тис. безробітних віком до 35 років, зокрема 518 безробітних, які на дату звернення до центру зайнятості не досягли 18 років⁵³.

Щодо соціального партнерства у сфері профорієнтації молоді, то в усіх регіонах центрами зайнятості укладено угоди, плани спільних дій з соціальними партнерами з питань організації та проведення в регіонах профорієнтаційної роботи з молоддю. За участю соціальних партнерів у 2014 році проведено близько 12,5 тис. різнопланових профорієнтаційних заходів для молоді, якими охоплено понад 490 тис. осіб.

У роботі з молоддю Державна служба зайнятості застосовує інформаційно-комунікаційні технології – інтерактивний інтернет-портал «Труд» (www.trud.gov.ua). Протягом 2014 р. з його використанням було проведено 16 тис. профорієнтаційних заходів для учнів, педагогів та батьків, у тому числі з учнями – майже 10,7 тис.

⁵³ Інформаційні матеріали Міністерства соціальної політики України для підготовки Державної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 р. – Лист Міністерства соціальної політики України від 27.05.2015 р. №7785/0/14-15/57.

заходів, у яких взяли участь близько 340 тис. дітей. Крім того, Державною службою зайнятості організовано роботу мобільних засобів інформування, які активно використовуються при проведенні виїзних профорієнтаційних заходів у сільській місцевості, віддалених населених пунктах, безпосередньо за місцем навчання учнів та студентів. Протягом 2014 р. з їх використанням проведено понад 6 тис. заходів, у яких взяли участь близько 372 тис. осіб. У канікулярний період Державною службою зайнятості активно проводилась виїзна інформаційно-просвітницька робота з молоддю безпосередньо у місцях її відпочинку. У 2014 р. нею було охоплено понад 86,4 тис. учнів, проведено 1,6 тис. інформаційно-просвітницьких заходів і надано близько 89 тис. послуг з використанням групових та індивідуальних форм профорієнтаційної роботи пізнавально-розважального характеру.

Зокрема, центрами зайнятості проводиться активна профілактична робота з учнями випускних класів з метою запобігання молодіжному безробіттю та випереджувальної орієнтації на вибір затребуваних професій. Профорієнтаційними послугами у 2014 році охоплено понад 1,2 млн осіб, що навчаються у навчальних закладах різних типів, та 1,1 млн учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Однією з дієвих форм матеріальної підтримки безробітних є організація громадських та інших робіт тимчасового характеру. Протягом 2014 року в таких роботах взяли участь 75 тис. молодих осіб (у 2013 р. – 72 тис. осіб).

З метою розвитку й підтримки підприємницької ініціативи серед безробітних, Державною службою зайнятості здійснюється виплата допомоги з безробіття одноразово для організації підприємницької діяльності. У 2014 році 9,4 тис. молодих осіб організували підприємницьку діяльність за рахунок виплати допомоги по безробіттю одноразово, що на 15% більше, ніж у 2013 р.⁵⁴. Це може свідчити про покращення умов для відкриття власної справи в Україні, що підтверджують дані щорічного дослідження групи Світового банку, яке на основі 10 індикаторів оцінює у 183 країнах легкість здійснення підприємницької діяльності. Так, згідно з оприлюдненим у 2015 р. звітом «Ведення бізнесу», Україна посідає 96-е місце⁵⁵, тоді як у 2014 р. – 112-е місце⁵⁶, а у 2013 р. – 137-е місце⁵⁷. Проте відкриття власної справи в Україні залишається складним процесом.

⁵⁴ Інформаційні матеріали Міністерства соціальної політики України для підготовки Державної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 р. – Лист Міністерства соціальної політики України від 27.05.2015 р. №7785/0/14-15/57.

⁵⁵ Щорічний звіт Світового банку щодо легкості підприємницької діяльності у 183 країнах «Doing Business 2015 Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB15-full-report.pdf>.

⁵⁶ Doing Business 2014. Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org>.

⁵⁷ Балакірева О. М. Формування економічної активності молоді: інформ. брошура / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Т. О. Паладійчук. – К. : СПД Соколянський А. Ю., 2013. – 51 с.

Трудова міграція. Щодо *зовнішньої трудової міграції*, то офіційна статистика не дає точних даних про чисельність населення, в тому числі і молоді, що працює за кордоном. Так, за даними звітності Державної служби статистики України за формою №1-ТМ «Звіт про чисельність та склад громадян України, які тимчасово працюють за кордоном», у 2014 р. на території інших країн тимчасово працювали 78,0 тис. громадян України (у 2013 році – 75,8 тис. осіб)⁵⁸. Проте про реальні масштаби трудової міграції говорити дуже важко.

Певне уявлення про чисельність українських заробітчан надають результати соціологічних досліджень. Так, результати дослідження, проведеного Державною службою статистики України та Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України в межах проекту, фінансованого ЄС та впроваджуваного МОП і МОМ (січень 2010 – червень 2012 рр.), 1,2 млн осіб, тобто 3,4% населення віком від 15 до 70 років працювали чи шукали роботу за кордоном⁵⁹.

Про наміри здійснити трудову міграцію свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного компанією GfK Ukraine у листопаді-грудні 2014 року⁶⁰. Так, 45% молоді віком 16–35 років мають наміри або бажання виїхати з України, водночас, лише 5% планують зробити це найближчим часом, а 9% шукають можливість якимось чином це здійснити. Найбільше респондентів, які мають бажання емігрувати, у Південному регіоні (50%), а найменше – у Західному (40%). Серед тих, хто хоче емігрувати з України, близько третини (36%) мають намір виїхати тимчасово, а 22% хочуть поїхати назавжди.

Результати цього дослідження вказують на економічний характер причин еміграції. Більшість молоді, яка має намір емігрувати, згадує про можливість заробити гроші або покращити своє матеріальне становище (64%), а також наявність за кордоном можливостей для роботи, яких немає в Україні (56%). Воєнні дії та проблеми безпеки в Україні викликають бажання емігрувати у половини опитаної молоді (49%). Також майже половина (46%) причиною еміграції назвала відсутність в Україні демократії та законності. Найбільш привабливими країнами для переїзду українська молодь вважає Канаду (35%), Німеччину (35%) та США (33%). Що стосується тих, хто не має бажання емігрувати, то більше половини (57%) молоді обрали Україну як найбільш бажану країну проживання⁶¹.

⁵⁸ Зовнішня трудова міграція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350816>

⁵⁹ Міграція в Україні: факти і цифри. – К., 2013. – С. 16.

⁶⁰ Соціологічне дослідження «Прагнення, бачення розвитку і погляди української молоді» проведено GfK Ukraine у листопаді-грудні 2014 року на замовлення British Council. Опитування громадської думки: метод – 1200 онлайн-інтерв'ю, географія – вся Україна (крім АР Крим та населених пунктів Донецької і Луганської областей, що не контролюються владою України), цільова група – інтернет-користувачі у віці 16–35 років, які користуються Інтернетом більше ніж 11 годин на тиждень у неробочих цілях.

⁶¹ Соціологічне дослідження «Прагнення, бачення розвитку і погляди української молоді», проведене GfK Ukraine у листопаді-грудні 2014 року на замовлення British Council [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.britishcouncil.org.ua>.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁶², проведеного компанією GfK Ukraine⁶³, 37% опитаних бували в інших країнах, із них більшість подорожували/відпочивали (51%), 21% – відвідували родичів/знайомих, 19% – працювали. З числа тих, кому довелося побувати в інших країнах, найбільше тих, хто їздив до Росії, – 51% (хоча за останні 12 місяців там побували лише 12%). Другу позицію займає Польща – там побували 33% опитаних представників української молоді (за останні 12 місяців – 10%), на третій позиції Туреччина – 19% опитаних (з них за останні 12 місяців – 5%). Понад половину опитаних (55%) не були в інших країнах впродовж останніх 12 місяців.

У 2014 році досить гостро постала проблема *вимушено переміщених осіб* на території України. За інформацією Представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні, станом на червень 2015 р. налічувалося 1 340 тис. внутрішньо переміщених осіб⁶⁴ (станом на кінець 2014 р. – 624 534 особи⁶⁵). Більшість переселенців зосереджена на підконтрольній Уряду території Донецької та Луганської областей, а також у Київській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській, Одеській та Полтавській областях⁶⁶.

За даними ООН, кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб в Україні перевищує 1,8 млн осіб (з урахуванням тих, хто переїхав в інші регіони України, й тих, хто виїхав за межі країни)⁶⁷. Натомість офіційна статистика не відображає реальних масштабів переселення, оскільки частина громадян покидає зону бойових дій самостійно без проходження реєстрації (переїзд до родичів, знайомих тощо).

Варто зауважити, що за результатами дослідження «Обстеження внутрішньо переміщених осіб – громадян України», проведеного ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України» у 2014 р.⁶⁸, половину внутрішньо переміщених осіб становить молодь віком 16–35 років (50%), дві третини – жінки (66%). Серед опитаних тільки 14% працюють, 42% – шукають місце роботи, 19% –

⁶² Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

⁶³ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

⁶⁴ IOM'S Assistance To Internally Displaced Persons In Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_ukraine_idp_assistance_report_may-june_2015_0.pdf.

⁶⁵ Вісник Представництва МОМ України: червень-грудень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_newsletter_04-2014_ukr_screen.pdf.

⁶⁶ Internal Displacement Map [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>.

⁶⁷ ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://twitter.com/intent/follow?screen_name=UnitedNationsRU.

⁶⁸ Соціологічне дослідження «Бідність у фокусі соціальних ризиків вимушено переселених осіб України». Цільова група: ВПО з АР Крим та Донецької та Луганської областей (зона АТО) у Львівській області (економічно активне населення – чоловіки та жінки, а також особи старшого віку та інваліди). Генеральна сукупність: 8 062 респонденти (станом на 22.10.2014р.). Вибіркова сукупність: 2 152 респонденти (для забезпечення репрезентативності по районах), 400 респонденти (для забезпечення репрезентативності по області). Метод обстеження – квотний та суцільна вибірка для малих сукупностей.

доглядають дитину (дітей), 10% – не шукають роботу через пенсійний вік або інвалідність, 8% – навчаються, 1% – не працює і не прагне працювати⁶⁹. Невлаштованість переселенців чинить велике навантаження на соціальну систему в Україні та ринок праці, особливо в окремих регіонах країни.

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що події грудня 2013 р. – лютого 2014 р. на Сході України мали значний вплив на ринок праці в Україні. Наростання конфлікту призвело до падіння промислового виробництва в усіх регіонах і в цілому в Україні, зумовило появу економічних та соціальних проблем, призвело до зниження рівня життя, зростання прихованого безробіття, поглиблення галузевих диспропорцій зайнятості, посилення внутрішньої вимушеної міграції.

Усі ці зміни відбилися на економічному і соціальному становищі населення України, а особливо молоді. Останніми роками спостерігається поступове зменшення частки економічно активної молоді в усіх вікових групах. Незважаючи на більш стійкі показники рівня зайнятості в попередні роки, у 2014 р. відбулося зниження цього показника як серед усього населення України, так і серед молоді. Це є характерним для всіх регіонів України.

Серед сільської молоді у 2014 р. спостерігалось більш значне зниження рівня зайнятості, ніж серед міської молоді, що пояснюється нижчою конкурентоспроможністю сільської молоді на ринку праці та обмеженістю сільського ринку праці. У молодших категоріях міської молоді не виявлено падіння рівня зайнятості, що є наслідком їх залучення до навчання, кращої адаптації до ринкових умов, зайнятості на вакансіях, яких не торкнулася економічна криза. Крім того, рівень зайнятості української молоді віком 15–24 роки цього року є нижчим, ніж рівень зайнятості молодих людей в країнах ЄС.

Останніми роками спостерігається підвищення рівня участі молоді у неформальному ринку праці. Таке залучення більш притаманне молодшим віковим групам молоді, для яких характерним є отримання додаткового заробітку під час навчання, та молоді з сільської місцевості, де переважає зайнятість в особистому господарстві.

Зростання молодіжного безробіття є типовим не тільки для України, але й для деяких країн Євросоюзу, зокрема Іспанії, Греції, Італії, Португалії. Рівень безробіття молоді в Україні (за методологією МОП) вищим за рівень безробіття серед усього населення. Найвищим цей показник є серед молодших вікових груп молоді, у якій переважно відсутні досвід роботи та професійні навички, та молоді з сільської місцевості, де менше можливостей для самореалізації на ринку праці та нижчий рівень доступу до якісної освіти.

⁶⁹ Садова У. Результати дослідження «Бідність у фокусі соціальних ризиків вимушено переселених осіб України». Міжнародна науково-практична конференція «Нові виклики бідності в Україні», організована спільно з Програмою розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/conference.html#15_12_2014.

У той же час, порівняно з попередніми роком, рівень офіційного безробіття в Україні у 2014 році знизився. Так, за даними Міністерства соціальної політики України, кількість осіб віком до 35 років, які у 2014 р. мали статус безробітного впродовж звітного періоду, скоротилася з 698 тис. до 669,1 тис. осіб. Причинами низького рівня офіційного безробіття молоді є поширення тіньової зайнятості, а також високий рівень так званої вразливої зайнятості, котра визначається як частка зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю та працівників, що безоплатно працюють у сфері домашнього господарства, у загальній кількості зайнятого населення.

З метою подолання безробіття серед молоді Державною службою зайнятості України запроваджується ряд механізмів, спрямованих на стимулювання зайнятості та самозайнятості молоді: працевлаштування соціально незахищеної молоді, сприяння в організації підприємницької діяльності, профінформаційні та профконсультаційні послуги, запровадження соціального партнерства, застосування інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Незважаючи на начебто активну діяльність Державної служби зайнятості, кількість осіб, які отримали послуги у службі зайнятості, за останній рік значно зменшилася.

Про реальні масштаби трудової міграції серед молоді говорити важко, тому що офіційна статистика не надає таких даних. Соціологічні дослідження, проведені у 2014 р., свідчать тільки про наміри або бажання виїхати з України, які панують майже серед половини молодого покоління (45%). Близько третини молоді (36%) мають намір виїхати тимчасово, а 22% – хочуть виїхати назавжди. Причин міграції мають переважно економічний характер, за напрямом переїзду – це економічно розвинені країни (Канада, Німеччина, США).

Досить гостро в Україні постає проблема вимушено переміщених осіб, з яких майже половину становлять особи 16–35 років. Офіційна статистика не відображає реальних масштабів переселення, оскільки частина громадян покидає зону бойових дій самостійно без проходження реєстрації.

Аналіз економічної активності і зайнятості молоді засвідчує, що проблемами молодіжного ринку праці, як і в попередні роки, залишаються переважання пропозиції робочої сили над попитом, особливо у найпростіших робітничих професіях; відсутність достатнього досвіду роботи та навичок її пошуку, особливо серед молодших вікових груп молоді; невідповідність між отриманою освітою та потребами ринку праці; проблеми пошуку першого робочого місця і працевлаштування після закінчення навчальних закладів; орієнтація значної частини молоді на внутрішню і зовнішню міграцію з метою працевлаштування тощо.

Незважаючи на те, що в Україні реалізуються різні заходи щодо працевлаштування молоді, проблеми на молодіжному ринку праці вирішуються неналежним чином. Залишається нагальною розробка *перспективного плану*

економічного розвитку молоді, який передбачав би чіткий взаємозв'язок між потребами ринку праці та професійною освітою, ефективне використання трудового потенціалу молоді різного віку і профорієнтацію учнівської молоді відповідно до соціально-економічної ситуації та потреб вітчизняного ринку. Потребує підвищення якості освіти, підготовки та перепідготовки кадрів з метою оволодіння відповідними потребам ринку праці навичками та знаннями; підвищення престижу інженерно-технічних, особливо робітничих, професій.

Молодь як в Україні, так і в усьому світі залишається однією з найменш соціально захищених і найбільш вразливих категорій населення щодо позиції на ринку праці, але відносити всю молодь віком 15–34 роки до вразливої категорії недоцільно. Диференційована оцінка становища на ринку праці окремих вікових груп молоді за віком, статтю, професійно-кваліфікаційним рівнем та досвідом роботи дає підстави стверджувати, що до вразливих категорій населення слід віднести молодь віком 15–24 роки.

1.4. Освіта і професійно-освітні орієнтації молоді

Освітній рівень молоді є одним із чинників її конкурентоспроможності на ринку праці. В країні зберігається традиційно високий освітній рівень молоді (*Табл. 1.4.1*). Це зумовлено обов'язковістю та безкоштовністю загальної середньої освіти, розгалуженою мережею вищих та професійно-технічних навчальних закладів, ціннісними орієнтаціями українців.

Таблиця 1.4.1

Рівень освіти молоді віком 14–35 років в Україні, 2013–2014 рр., %
(за даними обстеження домогосподарств, Державна служба статистики України)

Рівень освіти	2014 р.	2013 р.
Повна вища освіта	28,2	26,9
Базова вища	3,4	3,5
Неповна вища	13,9	14,1
Професійно-технічна	17,7	18,7
Повна загальна середня	22,6	21,8
Базова загальна середня	13	10,8
Початкова загальна середня	4,0	1,0
Не мають початкової загальної освіти та неписьменні	0,2	0,2

Разом з тим, однією з головних тенденцій розвитку системи освіти України є скорочення мережі навчальних закладів. Починаючи з 2005 р., кількість загальноосвітніх навчальних закладів в Україні щорічно зменшувалась. За даними Міністерства освіти і науки України, у 2014/2015 навчальному році функціонувало 17,6 тис. загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів і форм власності, в яких навчалось 3 757 тис. учнів (у 2005/2006 н.р. ці показники становили 21,6 тис. закладів і 5 399 тис. учнів відповідно) (*Табл. 1.4.2*). На зменшення чисельності

навчальних закладів та учнів у них вплинули як демографічна криза, так і політична ситуація в країні. За даними Міністерства освіти і науки України, у 2014/2015 н.р. країна недорахувалась 447 тисяч учнів, які залишилися в Криму, м. Севастополі та на не підконтрольній Україні території Донецької та Луганської областей. У той же час, понад 60 тисяч учнів з Автономної Республіки Крим, окупованих територій Донецької та Луганської областей приступили до навчання у загальноосвітніх навчальних закладах інших регіонів країни.

Таблиця 1.4.2

Динаміка кількості загальноосвітніх навчальних закладів, учнів та вчителів у них, 2005–2014 рр, станом на початок відповідного навчального року; тис.
(за даними Міністерства освіти і науки України)

Навчальний рік	Кількість закладів	Кількість учнів у загально-освітніх навч. закладах	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах		Випуск учнів загальноосвітніми навчальними закладами		Кількість вчителів
			денних	вечірніх (змінних), включаючи тих, хто навчався заочно	закінчили школу II ступеня (одержали свідоцтво про базову загальну середню освіту)	закінчили школу III ступеня (одержали атестат про повну загальну середню освіту)	
2005/06	21,6	5 399	5 301	98	649	515	543
2006/07	21,4	5 120	5 026	94	595	485	537
2007/08	21,2	4 857	4 768	89	561	467	531
2008/09	21,0	4 617	4 533	84	546	427	524
2009/10	20,6	4 495	4 421	74	317	391	522
2010/11	20,3	4 299	4 228	71	566	364	515
2011/12	19,9	4 292	4 225	67	480	215	509
2012/13	19,7	4 222	4 160	62	441	329	510
2013/14	19,3	4 204	4 150	54	411	304	508
2014/15*	17,6	3 757	3 718	39	339	247	454

* Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Мережа приватних загальноосвітніх навчальних закладів в Україні залишається достатньо нерозвинutoю: частка таких закладів у 2014/2015 н.р. становить менше 1% (167 закладів з контингентом учнів 17,9 тис. осіб).

Переважна більшість учнів (89,3 %) навчається українською мовою. Для задоволення потреб національних меншин навчання здійснюється також російською (9,7%), румунською, угорською, польською, чеською, молдовською та іншими мовами.

У зв'язку з демографічною ситуацією та міграційними процесами, в останні роки збільшується кількість навчальних закладів з низькою наповнюваністю, особливо в сільській місцевості. За даними Міністерства освіти і науки України, у 2014/2015 навчальному році в країні налічувалося 372 загальноосвітні навчальні

заклади I ступеня, в яких менше 10 учнів, 1 460 закладів I-II ступенів, де навчалось менше 40 учнів, 2 527 закладів I-III ступенів, де менше 100 учнів.

Загалом навчальні заклади з низькою наповнюваністю (до 100 осіб) становлять п'яту частину (20,3%) всіх навчальних закладів. Значна кількість дітей сільської місцевості навчається за індивідуальною формою навчання, оскільки кількість дітей відповідного віку в закладі не дозволяє створити клас. Крім того, в таких навчальних закладах вчителі часто викладають по 3-6 навчальних дисциплін. Така ситуація значно знижує якість освіти. Разом з тим, ліквідація таких закладів та створення освітніх округів ускладнюється через відсутність шляхів сполучення між населеними пунктами, які знаходяться один від одного на значній відстані.

Проблема забезпечення територіальної доступності освітніх послуг в Україні може вирішуватися двома шляхами: впровадженням інформаційних технологій для розвитку дистанційного навчання (в т.ч. й безоплатного поширення навчальних інформаційних ресурсів) та забезпеченням підвезення учнів та учителів до навчальних закладів. За даними Міністерства освіти і науки, безоплатне підвезення для 230,6 тис. учнів (83%) здійснюють 4,8 тис. шкільних автобусів, 15,2 тис. учнів підвозяться до навчальних закладів найманим (орендованим) автобусом (транспорт агрофірм, сільгосппідприємств, сільських рад тощо), 26,5 тис. учнів користуються іншими видами транспорту.

Впровадження інформаційних технологій в освітній процес гальмується недостатнім рівнем забезпеченості навчальними інформаційними ресурсами та невідповідністю педагогічних кадрів і школярів до дистанційного навчання. В той же час, рівень забезпеченості загальноосвітніх закладів комп'ютерами та підключенням до мережі Інтернет значно зріс у порівнянні з 2009/2010 н.р. Проте інші показники матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів погіршилися.

Серед головних тенденцій освіти в Україні – скорочення частки дев'ятикласників, які продовжили навчання у 10-му класі денних загальноосвітніх шкіл. За підрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, ця частка зменшилася з 66,5% у 2000/2001 н.р. у до 62,8% у 2014/2015 н.р. Натомість значно зросла частка учнів, які вступили до вищих навчальних закладів, – з 10,9% до 20,3%. Досить високою залишається частка зарахованих до професійно-технічних навчальних закладів: 16,2% у 2000 р. і 15,7% у 2014 р.

За даними фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, у 2014 році загальна кількість дев'ятикласників, які нікуди не пішли вчитися, становила 1,9 тис. осіб, або 0,6%. Найбільша їх частка (понад 1,5%) проживає у Вінницькій, Закарпатській, Львівській та Чернівецькій

областях. У Донецькій області у 2014 році цей показник становив 3%, у Луганській – 3,2%.

Кількість молоді, яка здобуває повну загальну середню освіту, залишається дуже важливим індикатором освітньої політики, оскільки спад інтересу до здобуття більш високого освітнього рівня, насамперед серед учнів із низькодохідних та соціально неблагополучних сімей, посилює ризик поширення й закріплення так званої «культури бідності»⁷⁰. Здобуття ж повної загальної середньої освіти підвищує подальшу трудову мобільність особистості.

Серед головних проблем системи середньої освіти є поширення корупції, жорстокості у шкільному середовищі, низька якість освіти. Так, за результатами дослідження «Право на освіту та права освітян: теорія і практика в Україні», проведеного у 2013 р. громадською організацією «Європейська дослідницька асоціація» спільно з компанією InMind за підтримки освітньої програми Міжнародного фонду «Відродження», на думку батьків, серед прав учнів найчастіше порушується право на безкоштовну освіту (84% батьків зазначили, що мали досвід поширення платних послуг та вимагання благодійних внесків; 40% розповіли, що від них незаконно вимагали плату за навчання у державних і комунальних навчальних закладах); друге місце за поширеністю посідають порушення соціальних прав та гарантій: неналежний рівень харчування (54% батьків) та медичного обслуговування (64%), жорстоке поводження з учнями в межах школи (21%). Порушення права на якісну освіту батьки вбачають у тому, що в школах бракує кваліфікованих учителів (38%). А ось саме право на освіту порушується не так часто. Лише 12% опитаних батьків стикалися з випадками незаконної відмови у зарахуванні дитини до школи і 27% – з перевіркою знань на вступній співбесіді⁷¹.

Розвиток професійно-технічної освіти в Україні протягом останніх років не зазнав суттєвих змін. За даними Міністерства освіти і науки України, на початок 2014/2015 н.р. в Україні функціонувало 814⁷² державних професійно-технічних навчальних закладів (у 2013 році – 968 закладів, у 2012 році – 972). Підготовка кадрів здійснювалася за 35 напрямками та видами господарської діяльності з майже 500 професій. 275 професійно-технічних навчальних закладів готують робітничі кадри для промисловості, 48 – для транспорту та зв'язку, 138 – для будівництва, 115 – для торгівлі, сфери послуг та житлово-комунального господарства, 238 – для агропромислового комплексу.

⁷⁰Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна–2013: Національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН. – К., 2013. – С. 58–59.

⁷¹«Право на освіту та права освітян: теорія і практика в Україні». Дослідження проведено громадською організацією «Європейська дослідницька асоціація» спільно з компанією InMind за підтримки освітньої програми Міжнародного фонду "Відродження" у 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eura.org.ua/wp-content/uploads/2010/01>.

⁷² Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей.

Мережа професійно-технічних навчальних закладів включає 171 вище професійне училище, 62 центри професійно-технічної освіти, 378 професійних ліцеїв, 107 професійно-технічних училищ, 66 навчальних центрів при кримінально-виконавчих установах закритого типу, структурні підрозділи 30 вищих навчальних закладів.

У професійно-технічних навчальних закладах станом на кінець 2014 р. навчалось 315,6 тис. учнів/слухачів (на кінець 2013 року – 391,2 тис. осіб), у тому числі 14,1 тис. осіб – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування (у 2013 році – 17,2 тис. осіб), 5,1 тис. осіб з фізичними та/або розумовими вадами (у 2013 році – 6,4 тис. осіб).

Серед випускників професійно-технічних навчальних закладів 193 тис. осіб (62%), окрім робітничої кваліфікації, отримують повну загальну середню освіту; 52,5% від загального випуску (кожен другий учень) здобувають дві та більше професій, що сприяє підвищенню мобільності випускників на ринку праці.

У 2014 році до професійно-технічних навчальних закладів прийнято 178 тис. осіб (у 2013 році – 224,5 тис. осіб), з них випускників загальноосвітніх навчальних закладів – 137,8 тис. осіб, незайнятого населення – 13,4 тис. осіб, працюючого населення – 26,8 тис. осіб.

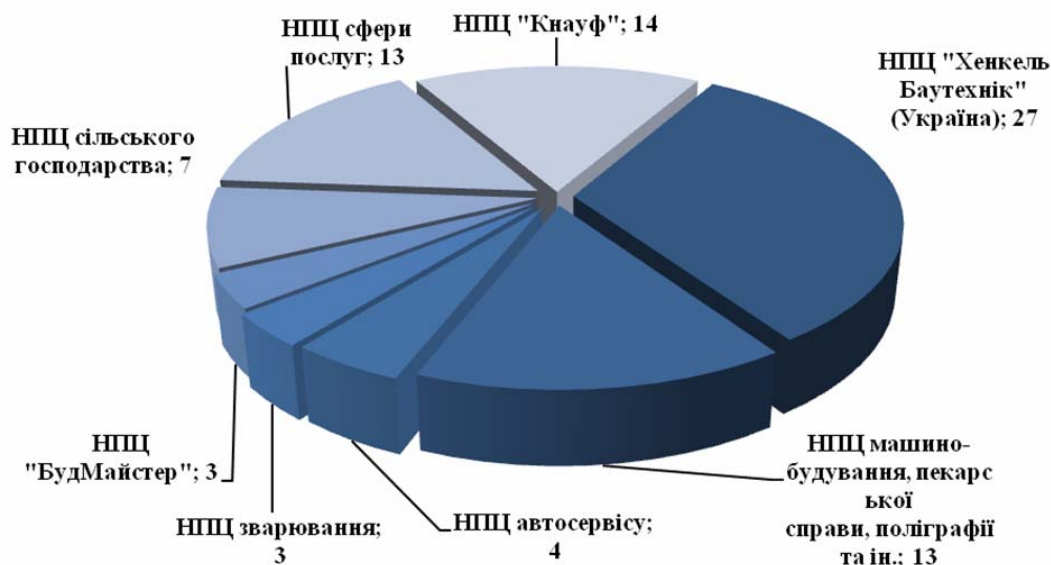

Рис. 1.4.1. Мережа навчально-практичних центрів інноваційних технологій (за даними Міністерства освіти і науки України)

Слід підкреслити, що протягом останніх років за сприяння бізнес-структур (HenkelBautechnikUkraine, KNAUF, фабрика сучасних будівельних сумішей «БудМайстер», BOSCH, TRIORA, NIBKO, «HERZ Україна», ТОВ «Акватерм-Київ» та інших) створюються сучасні навчально-практичні центри за галузевим спрямуванням, у яких для підготовки робітничих кадрів використовуються найсучасніші досягнення виробничих та педагогічних технологій. За даними

Міністерства освіти і науки України, у 2014 році функціонувало 84 таких центри (Рис.1.4.1).

Система вищої освіти України протягом 2014 року зазнала більш суттєвих змін. Реформування системи вищої освіти, яке розпочалося у 2014 році, спрямовано на підвищення якості освіти, надання вищим навчальним закладам автономії та оптимізації їх мережі.

У 2014/2015 н.р. частка вищих навчальних закладів скоротилася на 13,5% у порівнянні з 2013/2014 н.р. (Табл. 1.4.3). Значне зменшення частки вищих навчальних закладів зумовлено як оптимізацією мережі, так і політичною ситуацією. Так, в Автономній Республіці Крим у 2013/2014 н.р. функціонувало 36 ВНЗ, в яких навчалось понад 38,5 тис. студентів. Після окупації Криму, в Україні було запроваджено спрощену систему переходу з кримських ВНЗ до навчальних закладів на материковій частині України. Відповідно до даних Міністерства освіти і науки України, за даними Єдиної державної електронної бази з питань освіти, упродовж 2014–2015 років з Автономної Республіки Крим до вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації переведено 7977 студентів, з них на денну форму – 4 254 особи. На початок 2015 року, Міністерству освіти і науки вдалося завершити роботи щодо евакуації з окупованих територій та зони бойових дій 16 ВНЗ. Загальну ж кількість студентів з окупованої частини Донбасу сьогодні дуже важко визначити, оскільки для них також було впроваджено спрощену систему переведення в інші ВНЗ на вільні місця, зарахування як вільних слухачів, надано можливість навчатись дистанційно.

Таблиця 1.4.3

**Динаміка мережі вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації
та чисельності студентів у них, 2005–2015 роки**
(за даними Державної служби статистики України)

Навч. рік	Кількість вищих навчальних закладів	Державної та комунальної форми власності	Приватної форми власності	ВНЗ I–II рівнів акредитації	ВНЗ III–IV рівнів акредитації	Кількість студентів
2005/2006	951	749	202	606	345	2 709 161
2006/2007	920	721	199	570	350	2 786 582
2007/2008	904	702	202	553	351	2 813 798
2008/2009	881	685	196	528	353	2 763 873
2009/2010	861	674	187	511	350	2 599 426
2010/2011	813	637	176	483	330	2 418 111
2011/2012	805	633	172	479	326	2 246 363
2012/2013	785	619	166	469	316	2 106 174
2013/2014	767	609	158	458	309	1 992 882
2014/2015	664	520	144	387	277	1 689 226

Доволі стабільною залишається частка приватних вищих навчальних закладів: у 2014/2015 навчальному році в Україні функціонувало 144 недержавні ВНЗ, або 21,7% від усіх вищих навчальних закладів (у 2013/2014 н.р. – 158 недержавних ВНЗ,

або 20,6%). У вказаних 144 ВНЗ навчалось 154,9 тис. осіб (10,8% від загальної кількості студентів ВНЗ), зокрема у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 127,5 тис. осіб (8,8% студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації).

Динаміка показників залучення молоді до вищої освіти свідчить про збереження її доступності для різних верств населення. За даними Міністерства освіти і науки України, на початок 2014/2015 навчального року в Україні у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації навчалось 1 689 226 студентів. З них у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації – 251 271 студент, у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації – 1 437 955 студентів. У порівнянні з 2005/2006 н.р. чисельність студентів зменшилась більш ніж на третину – на 37,65%. Це обумовлено демографічною ситуацією в країні.

У 2014/2015 н.р. у вищі навчальні заклади I–IV рівнів акредитації вступило 361 110 студентів, з них у заклади I–II рівнів акредитації – 69 463 особи, у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 291 647 осіб.

Щодо професійного вибору студентів, зарахованих на навчання у ВНЗ III–IV рівнів акредитації, за даними Державної служби статистики, найбільше з них обрали спеціальності «Економіка і підприємництво» – 15,1% (44 154 студенти), «Право» – 8,4% (24 494 студенти), «Транспорт і транспортна інфраструктура» – 5% (14 571 студент), «Інформатика та обчислювальна техніка» – 4,8% (13 990 студентів) та «Медицина» – 4% (11 635 студентів).

Незважаючи на складні соціально-економічні та політичні умови, частка студентів, які навчаються у вищих навчальних закладах за рахунок коштів державного бюджету, збільшується. Так у 2010/2011 навчальному році за рахунок коштів державного бюджету навчалися 42% студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації, у 2014/2015 н.р. – 47,7% (з них у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 44,8% та 50,5% відповідно).

На зменшення чисельності студентів вищих навчальних закладів, крім демографічної ситуації, впливає також і збільшення можливостей молоді здобути вищу освіту за кордоном. За результатами дослідження, проведеного Центром дослідження суспільства (ЦДС) у 2015 році, кількість молодих українців, які навчаються за кордоном, щороку зростає⁷³. Число українців на студіях в іноземних університетах у 2013/2014 навчальному році становило 40 996 осіб (не враховано дані з Росії, Греції, Туреччини та Хорватії, оскільки статистичний збір інформації у цих країнах на момент проведення моніторингу тривав). Найбільше молодих українців навчалось в Польщі (15 123 особи), Німеччині (9 212 осіб), Росії (4737 осіб у 2012/2013 н.р.), Канаді (2 053 особи), Чехії (2 019 осіб), Італії (1 894 особи), США

⁷³ Щорічний моніторинг кількості українських громадян, які навчаються у закордонних університетах на денній формі навчання (охоплює 34 країни світу, в яких громадяни України потрапляють у статистичний збір), 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/kilkist-studentiv-ukraintsiv-za-kordonom>.

(1 464 особи), Іспанії (1 418 осіб), Франції (1 320 осіб), Австралії (1 074 особи) та Великій Британії (1 040 осіб).

Без урахування Росії, динаміка зростання української молоді, яка навчається за кордоном, з 2009 по 2014 роки становить 82%. За останні два роки приріст становить 19% (6 501 особа), з них понад 4/5 склали українці, які навчаються в польських університетах (збільшення відбулося як в абсолютному, так і відносному показниках – з 9 620 до 15 123 осіб). Також значний приріст українців зафіксовано в австралійських, канадських, британських, чеських та італійських університетах⁷⁴.

Орієнтації молоді на здобуття освіти за кордоном досить високі. За даними загальнонаціонального дослідження «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів», проведеного у 2015 році Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніансоціолоджі сервіс», переважна більшість студентів країни (69%, у 2011 цей показник становив 55%) хотіла б навчатися за кордоном. Найбільше (майже 80%) таких серед студентів, що навчаються за технічним профілем⁷⁵.

Результати дослідження «Прагнення, бачення розвитку і погляди української молоді», проведеного Британською радою та GfK Ukraine у 2014 році, також засвідчили вказані орієнтації: більше половини опитаних (56%) мають бажання навчатися за кордоном, але у переважної більшості з них (44%) це бажання носить «пасивний» характер: вони активно не шукають можливостей. Найвища частка респондентів, які мають бажання навчатися за кордоном, – серед молоді з загальною освітою (початкова, неповна середня та повна середня) – 8%⁷⁶. Ті, хто хоче навчатися за кордоном, найчастіше мотивовані бажанням досконало вивчити англійську мову (50%), отримати якісну вищу освіту (47%), знайти роботу за кордоном (44%) або знайти роботу в Україні (39%).

Основна перешкода навчанню за кордоном – нестача коштів для оплати проживання за кордоном (64%) або для оплати навчання (63%). Близько третини (39%) сказали, що їм бракує знання англійської мови; ще 21% – знання іншої іноземної мови.

⁷⁴ Щорічний моніторинг кількості українських громадян, які навчаються у закордонних університетах на денній формі навчання (охоплює 34 країни світу, в яких громадяни України потрапляють у статистичний збір). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/kilkist-studentiv-ukraintsiv-za-kordonom>.

⁷⁵ «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів». Загальнонаціональне опитування студентів було проведено з 5 по 12 березня 2015 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніансоціолоджі сервіс». Усього було опитано 1001 респондента за національною вибіркою ВНЗ України, що є репрезентативною для студентського загалу за розташуванням ВНЗ, формою власності, курсом навчання. Похибка вибірки не перевищує 3,2%. Опитування в Криму, Донецькій та Луганській областях не проводилось.

⁷⁶ «Прагнення, бачення розвитку і погляди української молоді». Дослідження Британської ради та GfK Ukraine проведено у листопаді-грудні 2014 р. Усього було проведено 1 200 онлайн-інтерв'ю та 30 глибинних інтерв'ю. Опитування в Криму і на окупованій території Донецької та Луганської областей не проводилось. Вибірка є репрезентативною для інтернет-користувачів віком 16–35 років, які користуються Інтернетом понад 11 годин на тиждень у неробочих цілях.

Отже, українські студенти орієнтуються на здобуття освіти за кордоном через її вищу якість, у той же час вважають якість освіти в Україні досить низькою. За результатами соціологічного дослідження «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів», більшість українських студентів оцінює якість вищої освіти в Україні нижче середнього – у 2,8 бала за 5-бальною шкалою (у 2011 році – 3,5 бала)⁷⁷.

Найсерйозніші проблеми вищої освіти, на думку студентів, – невизнання дипломів більшості вітчизняних ВНЗ у світі (51%), невідповідність викладання вимогам ринку праці (41%), корумпованість викладацького складу ВНЗ (39%), низький рівень якості освіти в українських ВНЗ порівняно зі світовим рівнем (32%). Водночас студенти не вбачають серйозної проблеми в низькому професійному рівні викладачів (9%) та у відсутності студентського самоврядування (8%)⁷⁸.

Одною з найголовніших проблем української освіти є поширеність корупції. Порівняльний аналіз досліджень рівня корупції в Україні, які проводилися компаніями Transparency International, Gallup International та Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова» у 2013–2015 рр., засвідчив, що рівень корупції в освіті зріс з 31,5% у 2013 році до 41,3% у 2015 р.⁷⁹

За результатами дослідження «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів», з випадками корупції у ВНЗ безпосередньо стикалися 34% студентів, ще 26% чули про це від інших. Зовсім не стикалися з явищами корупції у своєму ВНЗ 40% опитаних студентів. Загалом, серед усіх студентів 29% відповіли, що їм доводилося дарувати подарунки викладачам, 22% надавали викладачам різноманітні послуги, 18% платили гроші за оцінки, а 19% купували реферати, курсові та дипломні роботи. Не залучалися до корупційних дій 45% студентів (у 2011 році ситуація була гіршою: тоді до подібних дій не долучилося 34%). Головна мета корупційних дій – прихильність викладача під час складання сесії (37%), а 32% вважають подібні дії просто «знаком вдячності». На тиск викладача послалися значно менше – 23% (у 2011 році про це повідомляли 15%). Основна ситуація здійснення корупційних дій – це складання заліків та іспитів: так вважають 61% студентів (у 2011 році – 75%)⁸⁰.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁸¹,

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ За останні 2 роки рівень корупції в Україні зріс на 18%, – дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/poslednie-goda-uroven-korrupsii-ukraine-1428572826.html>.

⁸⁰ «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів». загальнонаціональне опитування студентів було проведено з 5 по 12 березня 2015 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніансоціолоджі сервіс». Усього було опитано 1 001 респондента за національною вибіркою ВНЗ України, що є репрезентативною для студентського загалу за розташуванням ВНЗ, формою власності, курсом навчання. Похибка вибірки не перевищує 3,2%. Опитування в Криму, Донецькій та Луганській областях не проводилося.

⁸¹ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилося в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

проведеного компанією GfK Ukraine⁸², значна частка молоді віком 14–⁸³34 роки задоволена рівнем своїм своєї освіти (40% зазначили, що «так, цілком задоволені», 27% – «скоріше так, ніж ні»). Частково задоволеними або частково незадоволеними рівнем своєї освіти є 16% молоді, 4% – вагаються з відповіддю на це запитання. Досить незначною є частка тих, хто не задоволений рівнем своєї освіти (5% відповіли «скоріше ні, ніж так», 4% – «ні, не задоволені»). Серед респондентів, які закінчили навчання, ті, що отримали вищу освіту, значно більше задоволені рівнем своєї освіти, ніж ті, що не отримали, – 83% проти 56%.

Попри таку незначну частку незадоволених рівнем своєї освіти, серед молоді виявлено досить значну кількість охочих мати більш високий рівень освітньої підготовки (53%). Не хотіли б мати більш високий рівень підготовки 30% молоді, а 17% – вагаються з відповіддю. Закономірно, що найбільше таких серед тих, хто навчається в середніх навчальних закладах, – 71% (**Рис. 1.4.2**).

	Навчаються у школі або іншому середньому навчальному закладі	Закінчили навчання, не мають вищої освіти	Навчаються у вищому навчальному закладі	Закінчили навчання, мають вищу освіту	ЗАГАЛОМ
Ні, не хотів (-ла) б	12%	42%	19%	30%	30%
Так, хотів (-ла) б	71%	38%	60%	55%	53%
Важко відповісти	17%	20%	22%	15%	17%
N	264	695	284	1596	2852

Рис. 1.4.2. Розподіл відповідей на запитання «Чи хотіли б Ви мати більш високий рівень освітньої підготовки?» (серед усіх респондентів), %

Серед основних мотивів прагнення до підвищення рівня освіти молодь, яка бажає продовжити навчання, визначає «можливість влаштуватися на більш престижну роботу» (53%), «особисту потребу у підвищенні рівня освіти» (53%), «можливість більш високого заробітку» (50%), «можливість зробити гарну кар'єру» (35%).

Молодь, яка не має намірів підвищити свій освітній рівень, у більшості вважає, що отриманої освіти достатньо, або не має бажання далі навчатися (60%), дехто не має часу на навчання, тому що йому треба заробляти гроші (25%). 11% опитаних упевнені, що в Україні неможливо безкоштовно вступити до того

⁸² Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

⁸³ Там само.

навчального закладу, який їх цікавить; 8% повідомили, що їм бракує знань або здібностей для продовження навчання.

Однією з головних рис освіти України є невідповідність структури підготовки фахівців потребам ринку праці, що призводить до труднощів при працевлаштуванні молоді. Дисбаланс попиту і пропозиції на ринку праці існує вже давно, і його головними причинами стали комерціалізація освіти і намагання молоді здобути професію, яка приносить високі доходи і забезпечує високий соціальний статус.

За результатами дослідження «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів», основним мотивом обрання свого навчального закладу майже половина студентів (48%) назвала власне бажання, інтерес (у 2011 році – 39%), значно менше (18%) орієнтувалися на престиж професії, можливість подальшого працевлаштування. Водночас 46% студентів упевнені, що в майбутньому працюватимуть за отриманою спеціальністю, серед решти 34% – працюватимуть за спеціальністю в разі гідної оплати, а 6% – вже знають, що не працюватимуть за спеціальністю. Найбільше «вірні» своєму вибору професії студенти-митці, серед яких 57% збираються будь-що працювати за спеціальністю і жоден поки що не відмовився від свого вибору. А найменше налаштовані на роботу за обраною професією студенти технічного профілю (34%), а 41% – залежно від майбутньої зарплати⁸⁴.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁸⁵, майже половина молоді планує обирати або обрала свою спеціальність, виходячи з власних інтересів, уподобань, здібностей (49%), третина обирає ту спеціальність, яка забезпечить гідний заробіток (30%). Також опитані обирали чи обиратимуть свою спеціальність за порадою батьків або родичів (16%), за престижністю спеціальності (15%), а також ту спеціальність, за якою можна здобути освіту безкоштовно (11%). Результати дослідження свідчать, що на вибір молоддю спеціальності майже не впливають профорієнтаційні консультації та тестування. Так, лише 4% опитаних обрали або оберуть свою спеціальність за результатами безкоштовного профорієнтаційного тесту, який є у вільному доступі, 2% – за результатами платного профорієнтаційного тесту авторитетної мережі, 2% – за порадою професійного консультанта/шкільного психолога.

Виявилась негнучкою і система підготовки фахівців за держзамовленням: система освіти навіть за держзамовленням не враховує суспільної потреби в тих чи інших спеціалістах на перспективу (*Табл. 1.4.4*).

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

Як наслідок, протягом останніх десятиліть частка випускників ВНЗ, які звертаються до Державної служби зайнятості, є досить високою. За даними Державної служби зайнятості, станом на 1 липня 2015 року кількість осіб, які мали статус безробітного та які зареєструвалися у Державній службі зайнятості впродовж року з дня закінчення ВНЗ, становила 5,4 тис. осіб, стільки ж – 5,4 тис. осіб – з числа випускників ПТНЗ. Більше третини із загальної кількості безробітних випускників ВНЗ мали освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста, кожен четвертий – спеціаліста, 18% – магістра та майже 19% – бакалавра. Кожен третій безробітний з числа випускників вищих навчальних закладів здобув освіту за напрямом «Економіка, комерція та підприємництво», 15% – навчалися за напрямом підготовки «Інженерія», майже кожний десятий – за напрямом «Право», за напрямками підготовки «Медицина» та «Гуманітарні науки» мали освіту по 7% випускників.

Таблиця 1.4.4

Щорічне державне замовлення на підготовку бакалаврів за деякими спеціальностями, осіб⁸⁶

Рік	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Економіка та менеджмент	17 593	18 177	11 888	15 027	13 692	13 122	10 125
Право	10 179	10 461	8 500	9 499	9 430	9 070	6 845
Комп'ютерні науки	6 180	6 189	5 144	7 016	7 217	7 660	7 100
Педагогіка	6 657	6 397	5 730	6 545	6 394	6 150	4 410
Будівництво та архітектура	5 876	5 855	4 611	5 065	5 415	5 065	4 020
Медицина	4 249	4 443	4 788	4 788	4 823	5 460	5 475
Сільське господарство	4 571	4 711	4 214	4 633	4 628	4 270	3 550
Електротехніка	3 599	3 652	3 087	3 623	3 566	3 383	2 944
Біологія	1 821	1 868	1 501	1 780	1 700	1 680	1 300
Фізика	1 429	1 425	820	1 345	1 300	1 200	900
Електроніка	991	1 026	897	1 185	1 160	1 080	920
Хімія	970	960	714	902	905	845	780
Металургія	862	871	461	860	795	730	520
Авіація та космонавтика	533	660	464	675	639	632	645
Військові науки	642	737	756	975	626	735	1 762
Легка промисловість	405	449	368	450	415	400	350

Серед випускників професійно-технічних навчальних закладів, які зареєструвалися у Державній службі зайнятості, 40% отримали професії, що відносяться до групи «кваліфіковані робітники з інструментом», майже третина – працівники сфери торгівлі та послуг, 21% становили технічні службовці, 7%

⁸⁶ Вища освіта для безробітного: кого навчає Україна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/nation/1400416-vishcha-osvita-dlya-bezrobitnogo-kogo-navchae-ukrayina>.

отримали професії робітників з обслуговування експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин⁸⁷.

За результатами дослідження «Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців», проведеного в рамках проекту СКМ «Рейтинг ВНЗ України «Компас» у 2013 році, головними бар'єрами для прийому на роботу випускників ВНЗ найчастіше стають низький рівень практичної підготовки (59%), завищені вимоги до зарплати та перспектив кар'єрного зростання (40%) та відсутність досвіду роботи (37%).⁸⁸

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що в системі освіти України у 2014 році збереглися основні тенденції попередніх років: скорочення кількості загальноосвітніх шкіл та учнів у них, низька наповнюваність дітьми сільських шкіл, зменшення чисельності ВНЗ та студентів у них. Ці тенденції, поява яких зумовлена демографічною кризою та міграційними процесами, посилюються внаслідок політичної ситуації – окупації Криму та воєнний дій на Сході країни. Відповідно, в країні виникла проблема влаштування у загальноосвітні школи та вищі навчальні заклади учнів та студентів з числа внутрішньо переміщених осіб. Протягом 2014–2015 років ця проблема була успішно розв'язана.

Протягом року посилюються негативні тенденції погіршення якості освіти, поширення корупції та існування досить високої частки безробітних з числа випускників ВНЗ. Покращити ситуацію з якістю освіти молоді в Україні можливо шляхом впровадження цілісної програми профорієнтації, налагодження партнерства ВНЗ і компаній (це дозволить підвищити рівень практичної підготовки випускників ВНЗ), розвитку дослідницьких напрямів у роботі ВНЗ, включаючи обмін практиками із закордонними колегами (розвиток мобільності), впровадження програм підвищення професійного та особистісного зростання працівників. Потребує реформування і система державного замовлення та ліцензування ВНЗ, спрямована на оптимізацію підготовки фахівців відповідно до потреб ринку праці.

Пріоритетом державної політики у сфері освіти повинно стати оновлення її структури та змісту відповідно до потреб ринку праці, інтеграції в єдиний європейський простір, формування системи навчання упродовж життя.

⁸⁷ Пропозиція робочої сили та попит на неї. Аналітична записка. Державна служба зайнятості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350800>.

⁸⁸ Дослідження «Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців» проведено у 2013 році в рамках проекту СКМ «Рейтинг ВНЗ України «Компас». У рамках дослідження було опитано 1 202 випускники 2007–2012 років з 239 ВНЗ III-IV рівнів акредитації, що навчалися за такими напрямками підготовки: «Бізнес/економіка», «Право», «Інженерно-технічні спеціальності», «Інформаційні технології», «Архітектура/будівництво», та представників 843 середніх і великих компаній.

1.5. Молода сім'я, сімейні та дітородні орієнтації молоді

Сім'я є основним осередком відтворення населення. Особливості функціонування інституту сім'ї значною мірою залежать від молодого поліття, його життєвих цінностей та орієнтацій, поглядів на шлюб та сім'ю, оскільки основні, специфічні функції сім'ї – народження, виховання, соціалізація та навчання дітей – реалізуються саме в молодих сім'ях. За даними Державної служби статистики України, молоді жінки віком до 35 років народжують 90% дітей, у тому числі жінки віком до 30 років – майже 70% дітей.

Рівень шлюбності залежить від інтенсивності, з якою молоді люди вступають до шлюбу. Серед усього населення, яке бере шлюб, 80% – це шлюби молодих у віці до 35 років; з-поміж перших шлюбів молоді належать 90 % (*Табл. 1.5.1*).

Таблиця 1.5.1

**Розподіл за віком осіб, які взяли шлюб, в Україні
2007–2014 рр., %**

(за даними Державної служби статистики України)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Чоловіки								
до 20 років	3,2	3,2	2,7	2,4	2,2	2,1	1,9	1,9
20-24 роки	37,4	35,2	33,2	32,0	30,8	29,2	27,2	26,3
25-29 років	28,1	28,1	29,8	31,2	32,6	32,7	33,5	32,7
30-34 роки	12,4	12,7	13,4	13,9	14,1	14,6	15,7	16,1
35 років і старші	18,9	20,8	20,9	20,5	20,2	21,3	21,8	22,9
Жінки								
до 20 років	16,1	15,3	13,8	12,6	11,5	10,8	9,8	9,8
20-24 роки	43,6	41,5	41,0	41,0	40,9	39,2	37,8	36,4
25-29 років	18,6	19,5	21,2	22,7	23,8	24,7	25,8	25,5
30-34 роки	8,2	8,8	9,3	9,5	9,7	10,4	11,2	11,8
35 років і старші	13,5	14,8	14,7	14,2	14,1	14,9	15,4	16,4

Отже, майбутнє сім'ї як соціального інституту і майбутнє країни в цілому залежать від молоді, її життєвих цінностей та орієнтацій, поглядів на шлюб та сім'ю.

Результати аналізу статистичних даних доводять, що більшість молоді налаштована на сімейне життя, шлюб, народження дітей. Україна відноситься до країн з високим рівнем шлюбності населення, і навіть в умовах економічної кризи і воєнного конфлікту орієнтація на створення сім'ї залишається високою. У 2014 році у всіх областях країни, крім Донецької та Луганської, кількість зареєстрованих шлюбів збільшилась порівняно з 2013 роком. За результатами вибіркового дослідження Державної служби статистики України, вже у віці 30–34 роки дев'ять десятих молодих людей має досвід подружнього життя, а 75% молоді, яка не перебуває у шлюбі, планує його в майбутньому.

Найважливішою характеристикою шлюбу є його міцність. У 2014 році, як і в попередні роки, шлюбні стосунки характеризуються нестабільністю. Зберігається високий рівень розлучуваності: майже кожна десята молода людина віком 30–34 роки є розлученою. Розпад шлюбу не тільки негативно впливає на шлюбну й дітородну ситуацію в суспільстві, але й погіршує морально-психологічний клімат як в окремій сім'ї, так і в суспільстві в цілому. Серед країн Європи вищі показники розлучуваності населення, ніж в Україні, лише в Росії та Білорусі (*Додаток 1*).

Оскільки з 2010 року в Україні змінилася система реєстрації актів цивільного стану, частина розлучень, здійснена в судовому порядку, залишається поза межами статистичного обліку. Також необхідно враховувати, що розпад так званих цивільних шлюбів також не підлягає ніякому обліку. Тому в таблиці наведено дані для порівняння до 2008 року.

Необхідно зазначити, що існує категорія молодих людей, які взагалі не планують подружнього життя в майбутньому. Відсоток такої молоді досить відчутний серед наймолодших чоловіків (15–19 років і 20–24 роки) та жінок віком 15–19 років. Причиною відмови від майбутнього шлюбу більшість цих молодих людей називає бажання бути незалежними, не обмежувати свою свободу, зосередитись на кар'єрі. На думку експертів, відмова від шлюбних планів у цьому віці може означати і радикалізм поглядів, притаманний підліткам, і відкладання шлюбу «за межі» найближчих планів, які включають насамперед освіту й вибір професії.

У сучасних умовах все більша частина молоді відкладає шлюб до закінчення періоду навчання, здобуття професії, працевлаштування. Так, середній вік взяття шлюбу за 2000–2014 рр. підвищився у чоловіків з 29,4 до 31,1 року, жінок – з 26,5 до 28,3 року. Ранні шлюби стають нетиповим явищем: у 2013 і 2014 роках вони становили менше 1% всіх зареєстрованих шлюбів (*Рис. 1.5.1*).

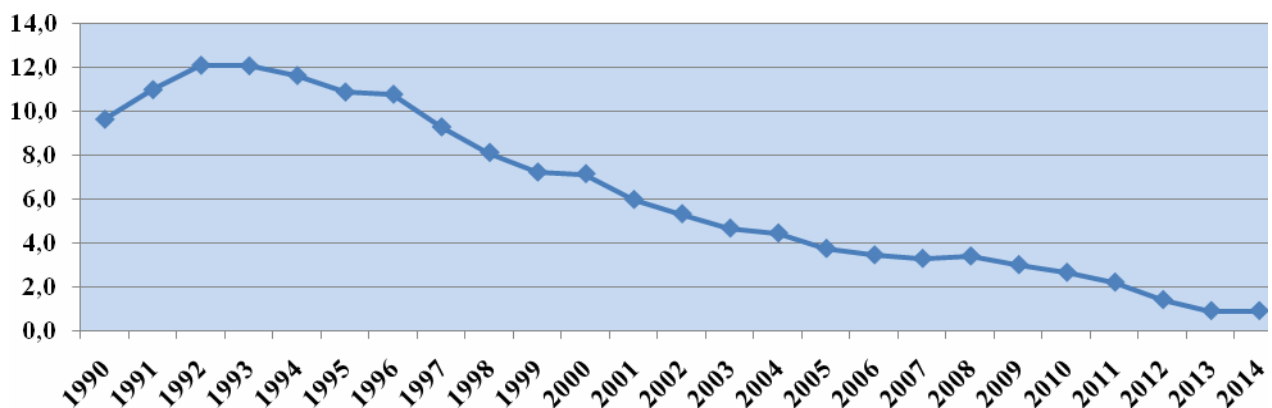

Рис. 1.5.1. Частка шлюбів з нареченою у віці до 18 років у загальній кількості шлюбів, зареєстрованих в Україні у 1990–2014 рр., %

Зміна вікової моделі шлюбності, і, насамперед, скорочення ранньої шлюбності, яке відбувається в Україні, є наслідком загальної модернізації життя суспільства в умовах його соціально-економічної трансформації на ідеях лібералізації та глобалізації. Важливу роль зіграло і поширення серед молоді методів сучасної контрацепції, що розширило можливості планування строків дітонародження і зменшило кількість «вимушених» шлюбів, що укладались через небажану вагітність. Певною мірою вплинули і зміни в законодавстві: у квітні 2012 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку», яким підвищила шлюбний вік жінок до 18 років, тобто було встановлено однаковий шлюбний вік для чоловіків та жінок. Ці зміни, на думку деяких експертів, також можуть негативно впливати на рівень шлюбності молоді. Адже певна частина молодих людей не готова вдаватися до складних бюрократичних процедур задля укладання шлюбу в разі, якщо потенційна дружина має нижчий, ніж передбачено у чинному законодавстві, вік. Найчастіше такі пари відмовляються від офіційної реєстрації та проживають у незареєстрованому шлюбі.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁸⁹, проведеного компанією GfK Ukraine⁹⁰, визначаючи цілі та пріоритети у своєму житті, респонденти назвали передусім народження та виховання дітей, забезпечення їм освіти – 48%. Другу позицію займають пріоритети, пов'язані з роботою, пошуком та/або досягненням певних результатів у ній, – 44%. Заробляння/отримання достатньої кількості грошей на третій позиції – 36%. Така трійка цілей та пріоритетів характерна для старших вікових категорій молоді (25–34 роки), тоді як для респондентів 20–24 років на першому місці стоїть робота або улюблене заняття, а для респондентів 14–19 років – здобуття освіти для себе та робота або улюблене заняття.

З віком знижується пріоритетність пошуку коханого (-ної), а також гарних друзів (що закономірно, адже з віком багато молодих людей досягає вказаних цілей) і підвищується пріоритетність цілей, пов'язаних з дітьми, зароблянням грошей та здоров'ям.

Для жінок більш пріоритетними, ніж для чоловіків, є цілі, пов'язані з дітьми (такі цілі назвали 61% жінок проти 36% чоловіків) та здоров'ям (23% проти 16%).

Водночас, опитування не підтверджує стереотипного уявлення про те, що пошук близької людини та одруження є більш пріоритетним для жінок – 21%

⁸⁹ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

⁹⁰ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

чоловіків та 21% жінок назвали цей пріоритет. Щодо цілей, яких молоді люди вже досягли у своєму житті, найчастіше згадувались знайдення коханої людини/одруження (32%), цілі, пов'язані з дітьми, – 30%, здобуття освіти – 30%, знайдення хороших, вірних друзів – 28%.

45% з числа опитаних представників української молоді не одружені, 41% перебуває в офіційно зареєстрованому шлюбі, 11% живуть разом без оформлення шлюбу, 3% – розлучені/не живуть разом, хоч і не оформили розлучення.

З числа тих, хто живе разом у шлюбі, але без реєстрації, 20% зазначили, що відмова від реєстрації – це їхня ініціатива, а 20% вказали, що партнер/партнерка не бажає зареєструвати шлюб. Ще 7% вказали, що зареєструвати шлюб неможливо (в опитувальнику респонденти переважно пояснювали цю відповідь браком коштів).

58% з тих, хто живе разом без реєстрації, планують зареєструвати шлюб у найближчому майбутньому. 21% чоловіків і 19% жінок стверджують, що вони особисто не бажають реєструвати шлюб – різниця не є статистично значущою (Рис. 1.5.2).

	Чоловіки	Жінки	ЗАГАЛОМ
Я	 21%	 19%	 20%
Партнер/партнерка	 17%	 25%	 21%
Це неможливо	 3%	 10%	 7%
Плануємо зареєструвати шлюб в найближчому майбутньому	 63%	 52%	 58%
Відмова відповідати	 2%	 5%	 3%
N	125	154	279

Рис. 1.5.2. Розподіл відповідей на запитання «Ви не бажаєте зареєструвати шлюб чи Ваш(-а) партнер(-ка)?» (серед респондентів, які живуть разом, але без реєстрації)

У випадку, коли відмова реєструвати шлюб є ініціативою самого респондента, основною причиною такої позиції є те, що офіційний шлюб є формальністю, яка не грає жодної ролі і, відтак, не впливає на мотивацію (62%), а у випадку, коли відмова реєструвати шлюб є ініціативою партнера/партнерки, цей показник трохи нижчий (58%). Серед причин також є оформлення офіційного шлюбу забирає багато часу (відповідно 15% і 19%), фінансові питання (відповідно 11% і 19%), недостатньо довго живемо разом (відповідно 11% і 15%), батьки або інші родичі проти (8% і 4%).

Відповідаючи на запитання, з якою метою люди створюють сім'ї, респонденти згадують передусім «кохання і бажання жити поруч із близькою та рідною людиною» (81%), а також те, що «сім'ї створюють, щоб народжувати та виховувати дітей» (77%). 29% вважають, що сім'ю створюють «для ведення домашнього господарства», 12% – «для покращення матеріального становища».

Плюралізація моделей поведінки, у тому числі форми шлюбних стосунків, яка притаманна сучасному світу, знаходить своє відображення у шлюбних та сімейних орієнтаціях української молоді, її поглядах на різні форми подружнього життя. За даними вибіркового дослідження, більше половини молоді налаштована на офіційно зареєстрований, традиційний шлюб. Разом з тим, значна частина молодих людей (понад 40%) планує почати своє подружнє життя з офіційно не зареєстрованих шлюбних стосунків, тобто випробувати свій союз до його офіційної реєстрації. Певна група молоді (3–5% опитаних) має радикальніші погляди на шлюб і взагалі не планує реєструвати свої подружні відносини.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁹¹, проведеного компанією GfK Ukraine⁹², збільшення кількості цивільних шлюбів в останні роки молодь України загалом оцінює позитивно: так вважають 47% опитаних, а 23% – вважають за можливе, але не для себе. 21% опитаних ставляться до цього явища негативно, 3% – вважають це аморальним і вартим громадського осуду, 1% – ставляться нейтрально, а 8% – вагаються з відповіддю.

Хоча значна частина молоді позитивно ставиться до офіційно не зареєстрованого шлюбного партнерства (проживає у такому партнерстві зараз чи планує його в майбутньому), більшість молодих людей вважає, що для дитини краще виховуватись у сім'ї, де батьки офіційно перебувають у шлюбі. Такі переконання молоді можуть слугувати підґрунтям для інформаційної та освітньої діяльності, спрямованої на підвищення у суспільній свідомості престижу офіційного шлюбу, зміцнення інституту сім'ї тощо.

Таким чином, традиційно високий рівень шлюбності молоді України в цілому зберігається, хоча середній вік укладення шлюбу має стійку тенденцію до зростання. Створення сім'ї не завжди супроводжується офіційною реєстрацією шлюбу, проте традиційний зареєстрований шлюб залишається найбільш поширеною формою шлюбних відносин. Вибір стилю шлюбної поведінки визначається світоглядом партнерів, їхнім ставленням до традицій, планами щодо народження дітей, відносинами з батьками. Разом з тим, вплив матеріальних умов їхнього проживання досить значний: так, за результатами попередніх досліджень, кожна п'ята пара, яка проживає у незареєстрованому шлюбі, офіційно не реєструє його через відсутність відповідних житлових умов⁹³.

⁹¹ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

⁹² Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

⁹³ Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Авторський колектив під керівництвом акад. НАН України Лібанової Е.М. – Київ: ТОВ «Основа-Принт», 2009, с. 115-121.

Суспільство має створити комфортні соціально-економічні й морально-психологічні умови для молоді сім'ї, сприяти вирішенню економічних і житлових проблем. Соціальна стабільність, упевненість більшої частини молоді в тому, що вона матиме робоче місце, своєчасні виплати зароблених коштів, мінімальні соціальні гарантії, – це створює підґрунтя для створення нових сімей та забезпечить можливість для сім'ї виконувати свої основні функції: народження, виховання, соціалізацію бажаної для батьків і необхідної для країни кількості дітей.

Репродуктивні орієнтації. Ключовою інформацією у з'ясуванні майбутніх тенденцій народжуваності та її основних характеристик є дані соціально-демографічних обстежень щодо ідеальної (на думку респондентів) і бажаної кількості дітей. Інформація щодо бажаної кількості дітей (у зіставленні з даними про народжених дітей) допомагає визначити незадоволеність потреби населення у народженні певної кількості дітей, або, навпаки, встановити небажаність народжень і незадоволену потребу населення у контрацепції. Ці показники дають змогу оцінити дітородні орієнтації респондентів.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁹⁴, проведеного компанією GfK Ukraine⁹⁵, 41% респондентів з числа української молоді має дітей, 51% – не має. Із тих, хто має дітей, 63% мають одну дитину, 31% – двох дітей, 4% – трьох дітей, а 1% – більше ніж трьох дітей. 75% опитаних представників української молоді мають дітей віком до шести років, 37% мають дітей віком від 6 до 18 років.

У рамках мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств в Україні (МІКС), проведеного у 2012 році Державною службою статистики України у співпраці з Українським центром соціальних реформ за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), заміжнім жінкам та одруженим чоловікам було поставлено запитання про те, чи бажають вони мати ще одну дитину, і, якщо відповідь була позитивною, то коли вони планують її народити; також з'ясовувалися питання щодо кількості дітей, яку вони вважають ідеальною.

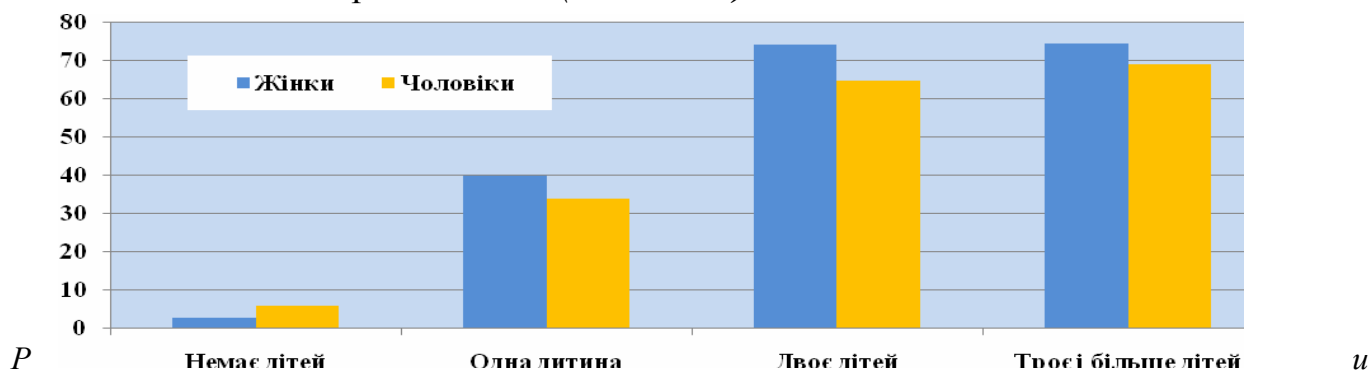
Розподіл відповідей заміжніх жінок віком 15–49 років щодо бажання народити ще одну дитину виявив чітку залежність від кількості наявних живих дітей у сім'ї (враховуючи поточні вагітності). Серед заміжніх жінок, у яких на момент опитування ще не було досвіду материнства, 38,3% хотіли б народити дитину протягом найближчих двох років; серед заміжніх жінок із однією дитиною таких було 17,6%, серед дводітних опитаних матерів лише 6,4% висловили бажання

⁹⁴ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

⁹⁵ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

народити дитину найближчим часом; серед заміжніх жінок із трьома і більше дітьми таких було 8,4%. Відкласти народження наступної дитини на два і більше років планували здебільшого заміжні жінки, які ще не мали дітей (11,3%), і ті, хто мав лише одну дитину (15,6%).

Для з'ясування змін дітородної поведінки особливий інтерес являє група респондентів, які чітко визначилися з планами і не бажав народжувати (більше) дітей. Троє з чотирьох заміжніх жінок з двома дітьми висловили бажання мати лише двох дітей у сім'ї. Серед багатодітних матерів більше б не хотіли народжувати також троє з чотирьох. Занепокоєння викликає той факт, що навіть серед жінок з однією дитиною майже 40% бажають припинити дітородну діяльність; також є певна сукупність жінок, які взагалі не хотіли б мати дітей (серед заміжніх жінок без дітей 2,8% не хотіли народжувати). Чоловіки частіше, ніж жінки, вказували на невирішеність своїх майбутніх дітородних планів, але відхилення у розподілі відповідей щодо бажання не народжувати (більше) дітей одружених чоловіків і заміжніх жінок не є принциповим (*Рис. 1.5.3.*).

с. 1.5.3. Розподіл відповідей респондентів щодо бажання не народжувати (більше) дітей, % (за даними Державної служби статистики України)⁹⁶

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»⁹⁷, проведеного компанією GfK Ukraine⁹⁸, 53% опитаних загалом хотіли б мати двох дітей, ще 14% хотіли б мати трьох дітей, 13% – тільки одну дитину і 2% – чотирьох дітей. Лише по 1% молодих чоловіків та жінок не хочуть мати дітей взагалі; разом з тим, 22% чоловіків і 11% жінок не визначились, чи хочуть вони дітей, і скільки (*Рис. 1.5.4.*).

⁹⁶ Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, 2012 / Держ. служба статистики України [та ін.]. — К.: К.І.С., 2013. — с. 124.

⁹⁷ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

⁹⁸ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

	Чоловіки	Жінки	ЗАГАЛОМ
Тільки одну дитину	13%	13%	13%
Двох	49%	58%	53%
Трьох	13%	15%	14%
Чотирьох і більше	2%	2%	2%
Не хочу мати дітей	1%	1%	1%
Важко відповісти	22%	11%	16%
N	1367	1485	2852

Рис. 1.5.4. Розподіл відповідей на запитання «Скільки дітей Ви хотіли б мати загалом?» (серед усіх респондентів)

Обстеження вкотре підтвердило зорієнтованість більшості українців на дводітну сім'ю: середня ідеальна кількість дітей як для заміжніх жінок, так і для одружених чоловіків становила двоє дітей. Найчастіше таку кількість дітей як ідеальну для сім'ї вказували жінки, які вже мають двох дітей (84,4%); цей же варіант відповіді переважав у жінок, які на момент обстеження ще не мали дітей (59,7%), та одностаттєвих матерів (58,6%); навіть серед багатодітних матерів 18,4% вважали, що в ідеалі в сім'ї повинно бути двоє дітей (найімовірніше, для цієї групи жінок народження третьої дитини було незапланованим).

Разом з тим, деформації та соціальні корозії непомітно, але невпинно підточують ідеальні уявлення молоді про інститут сім'ї, посилюючи негативні тенденції в її розвитку. Характерними негативними особливостями сімейних орієнтацій сучасної молоді є споживацтво та соціальний інфантилізм; хибне уявлення про особливості статевої поведінки, незнання елементарних норм сімейного права; психологічна неготовність до домашньої праці; несформованість психологічних рис, необхідних для гармонійного спілкування у шлюбі; невміння вирішувати конфліктні ситуації в повсякденному сімейному житті. Відтак, особливого значення набуває завдання систематичної підготовки молодих громадян (старшокласників) з основ сімейних взаємин, організації сімейного життя, виховання дітей. Тобто необхідна комплексна програма підготовки молоді до подружнього життя, формування у молодих громадян сімейних цінностей. Подібні програми мають об'єднати зусилля та ресурси органів виконавчої влади, громадських об'єднань та місцевих громад.

Більшість науковців розглядає цінності сімейного життя як складне, інтегроване утворення, що охоплює стійку позитивну мотивацію на створення сім'ї (шлюбу), актуалізацію знань, соціальних умінь і навичок, необхідних для реалізації функцій сім'ї, розвиток особистісних якостей сім'янина, здатність до емпатійного розуміння партнера та конструктивну поведінку у взаєминах. До цінностей сімейного життя належать цінність шлюбу як форми організації сім'ї, прагнення до

народження та виховання дитини/дітей у законному шлюбі, довіра та любов, взаємоповага та взаєморозуміння у родині.

Результати останніх досліджень, проведених Інститутом проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (науково-дослідна тема «Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах») доводять, що проблема підготовки учнів старшого шкільного віку до створення майбутнього подружжя, зокрема виховання у них цінностей сімейного життя, зараз видається надзвичайно актуальною.

Аналіз результатів опитування виявив, що молодь старших класів має специфічні погляди на шлюб, сім'ю, сімейні цінності та майбутні подружні стосунки. З одного боку, старшокласники декларують сприйняття соціально важливих норм та цінностей стосовно сім'ї та шлюбу. З іншого – спостерігається невідповідність у розумінні ролі вищезазначеного для функціонування і розвитку кожної людської особистості та суспільства загалом. Спостерігається високий рівень розбіжностей у трактуванні самого поняття «сім'я». Наприклад, 10,1% опитаних бачать її як опору, модель союзу, єдине ціле, те, що не має матеріального підґрунтя, основу розвитку дитини; 15,6 % звертають увагу на моральну та духовну сфери взаємин, згадуючи про любов, кохання, поціновування один одного, щастя та підтримку. Надзвичайно небезпечним є те, що 34,2% опитаних молодих людей сприймають сім'ю як спосіб задоволення власних егоїстичних потреб.

Висловлюючи своє ставлення до шлюбу, 23,8% учнів старших класів розуміють його як союз людей, узаконення стосунків, спільне рішення людей, поєднання/об'єднання чоловіка й жінки в «єдине ціле». Лише 3% старшокласників сприймають шлюб як партнерський союз, побудований на основі кохання, доброї волі, відповідальності, законності, тобто такий, що є офіційно зареєстрованим. Значна частка відповідей (55,4%) свідчить про ставлення старшокласників до шлюбу як формального способу оформлення стосунків. Подібна поведінка може свідчити про нерозуміння старшокласниками сутності інституту шлюбу і його функцій, про несформованість особистісної відповідальності за власне життя. Наведені результати актуалізують завдання підготовки молоді до шлюбу.

Схвалення молоддю (51,2% опитаних старшокласників) організації шлюбних відносин між чоловіком та жінкою у формі неофіційних стосунків зумовлює зростання в майбутньому кількості незареєстрованих шлюбів. Важливо відзначити, що дівчата більше схильні до вибору в майбутньому офіційно зареєстрованого шлюбу, ніж хлопці. Останні не вважають, що реєстрація шлюбу потрібна або відіграє важливу роль у побудові та функціонуванні сім'ї. При ранжуванні цінностей сімейного життя 39% молодих людей вважали найголовнішими чесність, мужність/чарівність, комунікабельність, сексуальність. Показовим є те, що 34%

однією з пріоритетних цінностей вважають уміння партнера забезпечувати сім'ю й заробляти гроші.

Необхідно звернути увагу на взаємовиключне трактування старшокласниками сімейних ролей. З одного боку, молоді люди декларують традиційне трактування ролей членів сім'ї, в якому чоловік виступає головою сім'ї, і т.д. (52%). З іншого – заявляють про наміри побудови демократичних взаємин, побудованих на партнерстві подружжя (34%).

Для ефективного формування державної молодіжної та сімейної політики необхідно передусім усвідомити причини, що детермінують парадоксальність і суперечливість шлюбної поведінки молоді та впливають на її дітородні орієнтації. До таких причин відносяться високий рівень розлучуваності, розвиток альтернативних форм сімейних союзів, зокрема поширення незареєстрованих шлюбів та одностатевих зв'язків; висока частка неповних сімей, у яких дітей виховує лише один із батьків; наднизький рівень народжуваності; висока смертність серед молодих чоловіків; тривала соціально-економічна нестабільність, відсутність упевненості в майбутньому, високий рівень безробіття серед молоді, низький рівень заробітної плати. Це лише основні причини, що спровокували демографічну кризу, яку Україна переживає протягом усіх років незалежності.

У наявній ситуації завдання державної молодіжної політики в питаннях підготовки молоді до шлюбу та підтримки молодих сімей полягає у створенні важелів впливу на динаміку демографічних процесів, які діють опосередковано, через людську поведінку, через ухвалення рішень у сфері шлюбу, сім'ї, народження дітей, вибору професії, сфери зайнятості, місця проживання. Заходи політики мають впливати як на формування у молодих людей демографічних потреб, що обумовлюють специфіку репродуктивної поведінки, так і на створення умов для їх реалізації.

Необхідність враховувати і погоджувати інтереси різних рівнів: індивідуальних, сімейних, групових і суспільних; місцевих, регіональних і загальнодержавних; економічних, соціально-політичних, екологічних і етнокультурних; найближчих, середньострокових і довгострокових – додає особливої складності молодіжній політиці як частині соціального управління. Молодіжну політику не можна розглядати у відриві від аналізу динаміки чисельності, структури і розселення населення. Конкретна демографічна ситуація, її тенденції та перспективи зумовлюють характер і цільову спрямованість політики.

Доки у процесі формування цілей та основних завдань соціальної і молодіжної політики не буде визнано пріоритетність сім'ї та її соціальну значущість (дітна сім'я як наріжний камінь соціального благополуччя), очікувати виходу як демографічної, так і з соціальної та економічної кризи не варто. Отже, є підстави наполягати на необхідності формування цілісної системи заходів державної молодіжної політики,

вироблення адекватних механізмів, які би протидіяли тій сукупності взаємопов'язаних та взаємозумовлених причин, що детермінують проблеми розвитку та функціонування сім'ї.

1.6. Молодь у складних життєвих обставинах

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги»⁹⁹ (ст.1), складні життєві обставини визначаються як «...обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті». Отже, існує багато чинників потрапляння молодих людей у категорію тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах.

Молодь із числа внутрішньо переміщених осіб. Розгортання політичної, а згодом – і соціально-економічної кризи в нашій країні посилило вразливість молодих людей до потрапляння у складні життєві обставини. Справді, серед молоді, яка перебуває у складних життєвих обставинах, на першому місці нині опинилися особи з числа вимушених переселенців та внутрішньо переміщених осіб із Криму та Сходу України, які потребують створення належних умов і надання можливостей для їх всебічної підтримки та соціально-психологічної реабілітації. За даними Державного центру зайнятості України¹⁰⁰, частка молоді віком до 35 років серед переселенців становить понад 48% і перевищує відповідний показник серед загальної кількості безробітних (43%). Крім того, кожна десята особа із внутрішньо переміщених осіб має вік 15–24 роки, понад 18% – від 25 до 29 років, а кожна п'ята – 30–34 роки. В той же час, за даними Державної служби статистики України, кількість осіб віком до 35 років, які у 2014 р. мали статус безробітного, становила 669,1 тис. осіб, або 46% від загальної кількості безробітних усіх вікових груп.

Проблеми соціально-психологічної адаптації молодих людей виникають у місцях компактного переселення – в санаторіях, на базах відпочинку, у школах (поселення в межах 50 осіб). У зв'язку з тим що ці місця знаходяться на значній відстані від інфраструктури міста, у переселенців немає достатнього доступу до інформації, що перешкоджає їх активному включенню в систему соціальних зв'язків і працевлаштуванню. В умовах закритого середовища швидкими темпами серед молоді поширюються такі негативні явища, як алкоголізація, кримінальна поведінка, пасивність, безпорадність, відчай, споживацька поведінка (очікування постійної допомоги з боку держави та міжнародних організацій, гуманітарної допомоги, до

⁹⁹ Закон України від 19.06.2003 № 966-IV «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.

¹⁰⁰ Щодо надання послуг службою зайнятості внутрішньо переміщеним особам станом на 16.10.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=351058>.

якої звикають), внаслідок чого закріплюється позиція жертви та відмова від активних дій.

Однією із категорій молоді, яка потребує державної соціальної підтримки, є *молодь, яка за певних життєвих обставин залишилася без піклування батьків і виховувалася в інтернатних закладах або сімейних формах влаштування*. До категорії молодих людей, які виходять з-під опіки, відповідно до нормативно-законодавчого визначення, відносяться такі категорії молоді: особи з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років; випускники закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Наявна в Україні система збору даних про дітей та молодь, які виходять з-під опіки, є недосконалою і не відповідає потребам державного планування щодо надання соціальних послуг і допомоги особам із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Незважаючи на те, що на державному рівні передбачено механізм забезпечення житлом дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у реальній практиці трапляються непоодинокі випадки, коли діти після досягнення повноліття не мають місця проживання. Це, як свідчать результати досліджень¹⁰¹, відбувається з таких причин:

- відсутність або недостатність сформованого фонду соціального житла;
- відсутність у всіх дітей, які того потребують, можливості стати на квартирний облік (нездатність, невміння оформити необхідні документи або взагалі відсутність квартирної обліку на певній території);
- відсутність можливості скористатися правом на житло через бюрократичну тяганину та неузгодженість нормативних актів;
- відсутність можливості отримати реєстрацію за місцем проживання, якщо є бажання та можливість працювати в іншому місці.

Вихованці прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу не забезпечені житлом нарівні з вихованцями інтернатних закладів. Наявність рішення місцевого органу влади про необхідність забезпечення дитини житлом не гарантує його отримання після досягнення повноліття. Законодавчо передбачене забезпечення житлом молоді з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є декларативним і не задовольняє реальних потреб. Ураховуючи низький рівень матеріального забезпечення молоді цієї категорії, навіть у випадку працевлаштування, перспектива мати власне житло є нереальною. Крім того, у професійній орієнтації та підготовці молодих людей з числа сиріт і позбавлених батьківського піклування акцент робиться, як правило, не на здобутті професії, яка б

¹⁰¹ Дослідження «Перспективні напрямки розв'язання актуальних проблем соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після виходу з-під інституційної опіки», Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я, 2010 р.

відповідала здібностям та їхнім бажанням, а на можливості швидкого досягнення економічної самостійності.

Незважаючи на те, що держава гарантує працевлаштування випускників професійно-технічних навчальних закладів і надання першого робочого місця, переважна більшість із них після перших місяців роботи залишає її. Причини звільнення різні: низький рівень заробітної плати, тяжкі умови праці, конфлікти з колегами по роботі та керівництвом тощо. Але найголовніші з них полягають у тому, що більшості випускників професійно-технічних навчальних закладів з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування не подобається та професія, яку вони здобули під час навчання. До цього призводять недоліки системи профорієнтації, практична відсутність вибору місця навчання (і відповідно – професії) для цієї категорії молоді, несформована система мотивації до трудової діяльності та переважання патерналістських настроїв.

Молодіжна злочинність. Неприятливі умови життя, в яких опиняються деякі молоді люди, зумовлюють виникнення великої кількості дезадаптивних груп. Зокрема, чинниками поширення злочинності серед молоді є насиченість інформаційного простору матеріалами, що містять елементи насильства та жорстокості, особливо в умовах збройного конфлікту в Україні (примножуються випадки насильства, зростає кількість крадіжок зброї та її застосування). Злочини, що скоюються молоддю, є дедалі жорстокішими, що, відповідно, висуває необхідність не лише пошуку адекватних, науково обґрунтованих шляхів її подолання, а й відповідну підготовку кваліфікованих фахівців до роботи з вищезазначеним контингентом молоді. Негативні соціальні та економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, провокують зростання рівня підліткової та молодіжної злочинності, що набуває в Україні дедалі більш організованого і групового характеру¹⁰². Частка корисливих злочинів із застосуванням насильства, скоєних у групі, становить від 50 до 80%. Найбільш поширеними є злочини корисливо-насильницької спрямованості. Кримінальні молодіжні угруповання різних ступенів організованості, що утворюються за місцем навчання чи проживання молоді, виявлено у всіх великих обласних центрах країни.

Динаміка чисельності засуджених серед молоді, які відбувають покарання за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, свідчить про постійне збільшення частки таких осіб у загальній масі засуджених. За даними Державної судової адміністрації України, у 2014 році серед загальної кількості засуджених нараховувалась майже 21 тисяча осіб віком 18–25 років (20,6% усіх засуджених) та 19,1 тис. осіб віком 25–30 років (18,7%) (*Табл. 1.6.1*)¹⁰³.

¹⁰² Вакуленко О.В. Соціальні проблеми неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом // Інформаційні матеріали для слухачів курсів підвищення кваліфікації працівників галузі Мінсін'ямолоді. Тези лекцій/ [за заг. ред. Черпанової Л.Г.]. – К.: Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – Кн. 4. – С. 79–90.

¹⁰³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://koa.court.gov.ua/tu03/sta_2013/zvitu_2014-2

Розподіл злочинів серед молоді за віком засуджених на момент скоєння злочину, 2014 р. (за даними Державної судової адміністрації України)

	Вік засуджених, років	
	18–25	25–30
УСЬОГО злочинів	20 998	19 114
У тому числі:		
невеликої тяжкості	3 139	3 407
середньої тяжкості	10 340	9 645
тяжкі злочини	7 097	5 631
особливо тяжкі злочини	422	431
справи, що порушуються не інакше як за скаргами потерпілих	1 784	1 972
злочини, скоєні у складі організованих груп	50	100

Високий рівень молодіжної злочинності, що спостерігається в Україні, потребує впровадження, в першу чергу, профілактичних заходів з попередження кримінальних проявів у молодіжному середовищі. Одним із напрямів такої діяльності є профілактика рецидиву злочинної поведінки молоді, яка відбула покарання і повернулася з місць позбавлення волі.

Неповнолітні й молодь становлять ту частину звільнених з місць позбавлення волі, яка найчастіше, порівняно з дорослими звільненими, опиняється у важкій життєвій ситуації. Це зумовлено двома категоріями проблем. По-перше, це низка негативних соціальних чинників юридичного та матеріального характеру: як правило, відсутність власного житла, майна, достатньої освіти, конкурентоспроможної професії, досвіду спілкування і відстоювання своїх прав у численних інстанціях, брак набутих протягом попереднього життя на волі міцних соціальних зв'язків, які б допомогли у вирішенні проблем, що постають після звільнення з місць відбування покарання. По-друге, це відсутність достатнього життєвого досвіду, сформованих соціально-психологічних стереотипів, усталених навичок дотримання загальноприйнятих соціальних норм поведінки, які полегшують адаптацію до життя на волі. Все це зумовлює неабиякі труднощі легалізації і набуття прийнятного соціального статусу, проблеми у працевлаштуванні, подальшому навчанні, стосунках з оточенням.

Лише незначна кількість молоді під час перебування у виправних колоніях має можливість перед звільненням прослухати правознавчі лекції, курси з правових питань. Як наслідок, перед молодого людиною на момент її звільнення і повернення в суспільство постають такі базові юридичні проблеми:

1. Незнання прав, гарантованих чинним законодавством України, як у контексті громадянина держави взагалі, так і в контексті повернення з місць позбавлення волі.

2. Незнання назв, підпорядкованості, механізмів діяльності, обов'язків державних установ, громадських організацій, діяльність яких передбачає допомогу громадянам загалом і цілеспрямовану допомогу тим, хто повернувся з місць позбавлення волі.

Як наслідок, у молодих людей виникає ряд практичних проблем юридичного характеру, насамперед з оформленням документів: отримання паспорта (як в обмін на довідку про звільнення, так і отримання вперше у зв'язку з досягненням повноліття); отримання або відновлення реєстрації. Житлова проблема важлива для тих, у кого немає сім'ї, батьків або чий сім'ї є неблагополучними, багатодітними. Для колишніх ув'язнених найбільш значущими матеріальними проблемами є відсутність початкової грошової суми на проїзд до державних установ для оформлення необхідних документів; коштів на оплату оформлення документів; скрутне матеріальне становище, яке не дає можливості нормально харчуватися, лікуватися, купувати відповідний одяг та взуття, утримувати житло (квартиру, будинок), сплачувати рахунки за комунальні послуги, в тому числі й за борги під час перебування в колонії, утримувати сім'ю.

Значна частина молоді, яка звільняється з місць позбавлення волі, має характерні психологічні травми, що проявляються на рівні психіки, самооцінки, комунікаційних зв'язків на мікро- (сім'я), макро- (друзі, сусіди) і мега- (суспільство) рівнях, життєвих стратегій тощо. Основні психологічні проблеми, які переживає молодь, опинившись на волі, такі: невірноваженість, нервовість, озлобленість, агресивність; переконаність у негативному ставленні суспільства до них; відчуття самотності, непотрібності в соціумі, у власних сім'ях; несприйняття нової соціальної реальності; гнітючі спогади про погане ставлення в місцях позбавлення волі.

Платформою якості та доступності державних безоплатних послуг для вразливих категорій молоді є мережа *державних установ*: центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (загалом по Україні у 2014 р. нараховувалося 696 ЦСССДМ) та закладів соціального обслуговування (у 2014 р. – 87).

Діяльність центрів соціальних служб спрямована на забезпечення соціального захисту молодих сімей з дітьми та осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, соціальну допомогу наркозалежній та ВІІ-інфікованій молоді, психологічну реабілітацію молоді з функціональними обмеженнями та підтримку осіб із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Так, за даними Міністерства соціальної політики України, протягом 2014 р. центрами соціальних служб надано соціальні послуги 176 956 особам (95% від загальної кількості охоплених послугами), під соціальним супроводом перебували 8 569 осіб у складних життєвих обставинах. За результатами наданих соціальних послуг упродовж 2014 р. 6 976 осіб було знято з соціального супроводу, у тому числі 6 005

осіб з позитивним результатом (91% від загальної кількості знятих із соціального супроводу).

Одним із напрямів соціальної роботи з молоддю вразливих категорій є профілактична робота з матерями, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини. За даними Міністерства охорони здоров'я України, щороку в закладах охорони здоров'я залишають близько 1 000 немовлят. Основною причиною відмов молодих матерів від новонароджених дітей є відсутність роботи й житла, асоціальна поведінка. Найбільш вразливими є колишні вихованці дитячих державних закладів, жінки, які повернулися з місць позбавлення волі.

Наявна в Україні мережа соціальних центрів матері та дитини¹⁰⁴ дозволяє надати необхідну соціальну підтримку та допомогу вагітним жінкам і матерям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Загалом існує 15 таких центрів: у Вінницькій, Донецькій, Закарпатській, Кіровоградській, Київській, Львівській, Луганській, Полтавській, Сумській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській та Чернівецькій областях. Крім того, у м. Києві, Житомирській, Миколаївській та Рівненській областях створено нові форми соціальної підтримки молодих матерів з дітьми – соціальні квартири/кімнати/відділення.

У кожному конкретному випадку відмов мав місце комплекс різних причин, що зумовлює необхідність індивідуального підходу у профілактичній роботі з жінкою, урахування соціокультурних, економічних факторів, віку та психологічного стану. Спеціалісти центрів цілеспрямовано готують молодих матерів до відповідального батьківства, надають знання з питань розвитку та виховання дитини, формують навички самостійного життя, що сприяє зниженню рівня відмов від новонароджених дітей.

Згідно з інформацією Міністерства соціальної політики України, впродовж 2014 року в соціальних центрах матері та дитини перебували 769 осіб (335 жінок з 346 дітьми та 88 вагітних жінок). За результатами роботи 23 особи влаштовано на навчання та роботу; 351 особі відновлено житло, отримано реєстрацію за місцем проживання/перебування; 300 осіб налагодили стосунки з сім'єю; 292 особам оформлено/відновлено документи (в тому числі для призначення соціальних виплат); 348 осіб опанували навички догляду новонародженої дитини. Після закінчення терміну перебування в соціальних центрах матері та дитини 324 особи охоплено соціальним супроводом за місцем їхнього проживання.

Окремим напрямом роботи з молоддю є *ресоціалізація наркозалежної молоді*, зокрема на базі центрів ресоціалізації наркозалежної молоді різних форм власності.

¹⁰⁴ Соціальний центр матері та дитини – заклад тимчасового проживання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності та матерів з дітьми віком від народження до 18 місяців, які опинилися в складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнського обов'язку (Типове положення про соціальний центр матері та дитини, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 08.09.2005 р. № 879).

Так, протягом 2014 року в Україні діяло п'ять центрів ресоціалізації наркозалежної молоді, створених за рішенням місцевих органів виконавчої влади (у містах Донецьку, Житомирі, Вознесенську Миколаївської області, Хмельницькому та Ворзелі Київської області), які розраховані на 145-150 ліжко-місць. На кінець 2014 року припинив свою діяльність Донецький обласний центр ресоціалізації, розрахований на 60 ліжко-місць.

Впродовж 2014 р. до центрів ресоціалізації звернулося понад 350 осіб, з них 140 осіб пройшли програми ресоціалізації, цілодобово перебуваючи у центрі, решта – отримали соціальні послуги (зокрема психологічні, соціально-педагогічні, юридичні, соціально-медичні, соціально-економічні, соціально-побутові та інформаційні), залучалися до участі в роботі груп взаємодопомоги та самопідтримки на базі громадських організацій. Питання ресоціалізації та залучення молоді до участі у профілактичних заходах розглядалися на засіданнях обласних координаційних рад з питань протидії туберкульозу, наркоманії та ВІЛ-інфекції/СНІДу.

Крім того, фахівці центрів ресоціалізації проводили заняття з профілактики наркоманії для учнівської та студентської молоді. До профілактичної роботи залучалися колишні наркозалежні молоді люди, які успішно пройшли програми ресоціалізації та виявили бажання працювати волонтерами.

Ризикована поведінка молоді призводить не тільки до наркотичної залежності, але й до інфікування ВІЛ. Зараз в Україні функціонує *6 центрів для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді* (по одному – у Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Харківській областях; два центри – в м. Києві). Припинив свою діяльність Рубіжанський центр для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді у Луганській області. У 2014 р. послугами центрів скористалися 4 985 осіб, з них 1 360 дітей. Молоді люди отримали допомогу в лікуванні та догляді, з ними проведено роботу з формування навичок безпечного способу життя.

Молоді люди з обмеженими фізичними можливостями через специфічні соціально-медичні потреби та проблеми перебувають у «зоні ризику» і потребують якісної адресної соціальної підтримки. За даними Державної служби статистики України¹⁰⁵, кількість будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів (дорослих та дітей і молоді) системи Мінсоцполітики на початок 2014 р. становила 323, із них для дітей та молоді – 53. У будинках-інтернатах станом на 01.01.2014 р. перебували 3 994 молоді чоловіки та 2 464 молоді жінки (усього підопічних – 48 297 осіб).

Для надання соціальних послуг *молоді з функціональним обмеженнями* функціонує 17 центрів соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з

¹⁰⁵ Доповідь «Соціальний захист населення України». 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

функціональними обмеженнями – у Вінницькій (5 центрів), Донецькій (1 центр), Закарпатській (1), Івано-Франківській (2 центри), Одеській (3) областях та м. Києві (5 центрів), та 25 соціальних гуртожитків для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – у Вінницькій (1), Волинській (1), Дніпропетровській (2), Донецькій (1), Житомирській (1), Закарпатській (1), Запорізькій (1), Івано-Франківській (1), Київській (2), Кіровоградській (1), Луганській (1), Львівській (1), Одеській (3), Рівненській (1), Сумській (1), Тернопільській (1), Харківській (1), Хмельницькій (1), Черкаській (1) та Чернігівській (1) областях. Протягом 2014 року в цих закладах 968 молодих людей з функціональними обмеженнями отримали допомогу: 539 осіб пройшли психологічно-педагогічну, фізичну, соціальну та побутову реабілітацію; 819 осіб залучено до проходження реабілітаційних програм, 845 осіб – до участі в конкурсах та фестивалях, 293 особи – до фізкультурно-оздоровчих заходів; 38 осіб влаштовано до навчальних закладів та профорієнтовано.

Значний внесок у роботу з молоддю, яка перебуває у складних життєвих обставинах через особливі потреби, протягом 2014 р. продовжували здійснювати неурядові організації. Варто відзначити роботу БО «Карітас Україна»¹⁰⁶, яка активно займається допомогою молодим людям, що потрапили у складні життєві ситуації. Цей напрямок діяльності БО «Карітас Україна» включає в себе роботу 12 соціальних центрів для дітей та молоді (Київ, Донецьк¹⁰⁷, Львів, Хмельницький, Тернопіль, Івано-Франківськ, Коломия, Дрогобич, Стрий, Борислав, Броди, Нововолинськ). У порівнянні з 2012 р. удвічі збільшено кількість підопічних мережі центрів для молодих людей з особливими потребами: у 2012 р. їх було 76 осіб, у 2014 р. – понад 135 осіб. Метою діяльності соціальних центрів для людей з особливими потребами є сприяння підопічним з інтелектуальною недостатністю в подоланні соціальної ізоляції, в адаптації до життя у громаді, збільшенні власної самостійності, творчій та освітній самореалізації, набутті і закріпленні навичок.

Отже, наведена інформація дає підстави для таких висновків. По-перше, існує нагальна потреба розробки комплексних програм соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб та подолання різного роду суперечностей, змістовими складовими яких є найбільш актуальні проблеми сучасної молоді: переживання втрати соціальних зв'язків, розірвані родинні зв'язки, ідеологічні конфлікти, робота з посттравматичними стресовими розладами тощо. По-друге, молоді люди з обмеженими фізичними можливостями стикаються з проблемами практично у всіх життєвих сферах і дуже часто самостійно не в змозі їх вирішувати. Тому

¹⁰⁶ Метою Карітасу Україна є розробка та впровадження національних програм для забезпечення соціальної допомоги та підтримки найбільш потребуючого населення України незалежно від національної приналежності чи віросповідання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://caritas-ua.org>.

¹⁰⁷ У серпні 2014 року Карітас Донецьк призупинив свою діяльність через дії терористів, які загрожували життю та здоров'ю працівників Карітасу та безпеці користувачів. У квітні 2015 року команда Карітасу Донецьк розпочала роботу у Дніпропетровську.

комплексність проблем молоді з функціональними обмеженнями потребує, відповідно, формування комплексного підходу у формуванні державної молодіжної політики щодо соціальної підтримки цієї категорії молоді. По-третє, потребує посиленої уваги з боку держави соціальна підтримка молоді з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, яка не може обмежуватися лише матеріальною підтримкою. Молоді люди насамперед мають бути орієнтовані на самостійне забезпечення, самостійне заробляння грошей, а не тільки на вміння розпоряджатися коштами, які надає держава. Зрештою, невчасне реагування на проблеми молодих людей, які живуть із різними залежностями, зволікання з формуванням та розвитком у молоді життєвих навичок, мотивації до зміни поведінки на більш безпечну призводять до ускладнення життєвої ситуації та формування асоціальної поведінки. Відповідно, державна політика у напрямі роботи з молодими людьми, які потрапили у складні життєві обставини, має орієнтуватися як на соціально-підтримувальну, так і на профілактичну та інформаційно-просвітницьку роботу з молоддю.

Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ У СИСТЕМІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Національно-патріотична свідомість української молоді в контексті соціокультурних цінностей

Сьогодні ми спостерігаємо та переживаємо процес формування політичної нації українців – вироблення власної моделі розвитку та самоорганізації суспільства на принципах рівноправного співіснування представників українського етносу та національних меншин¹⁰⁸. На думку В'ячеслава Липинського, «сутність територіального патріотизму – це пробудження почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Ось чому любов до рідного краю (української землі), яка годує всіх її мешканців, є об'єктивною передумовою створення соціально-національного союзу. Почуття любові до рідного краю як до органічної цілісності є необхідною і єдиною можливістю того найтіснішого у світі зв'язку людей, що називається нацією»¹⁰⁹.

Сформувати ціннісні складові, що характеризують національно-патріотичну свідомість української молоді, можливо через визначення двох базових понять – «національна свідомість» і «патріотизм».

Термін «патріотизм», зазвичай постає як щось відоме та саме собою очевидне. Проте якщо звернутись до численних визначень цього поняття, стає зрозуміло: – це «відоме», більш того, певною мірою «узвичаєне» поняття містить чимало різних смислових нюансів та тлумачень.

Сучасні словники української мови здебільшого пропонують таке тлумачення цього поняття: патріот – «той, хто любить свою Батьківщину, відданий своєму народові, готовий для них на жертви й подвиги». Патріотизм – «любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги. Відданість чому-небудь, любов до чогось»¹¹⁰.

В українському педагогічному словнику патріотизм визначається як «одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється у практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї

¹⁰⁸ Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М.М. Розумного (заг. ред.), М.Т. Степика, В.М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – 384 с.

¹⁰⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я.Пеленський. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.

¹¹⁰ Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. VI. – 1975. – 832 с. – с.97.; Великий тлумачний словник сучасної української 4.мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТР «Перун», 2005. – 1728 с. – с.711.

країни, захист її інтересів»¹¹¹.

Структуру і складові патріотизму найбільш повно охарактеризував український дослідник О. Коркішко. Науковець формує поняття патріотизму особистості через відношення до *себе* (національна самосвідомість, честь, гідність, щирість, доброта, терплячість, чесність, порядність), *людей* (толерантність, національний такт, справедливість, усвідомлення своєї належності до українського народу як його представника; відповідальність перед своєю нацією), *Батьківщини* (віра, надія, любов, громадянська відповідальність, вірність, готовність стати на захист, бажання працювати для розвитку країни, підносити її міжнародний авторитет, повага до Конституції та законів держави; гордість за успіхи держави, біль за невдачі, суспільна активність та ініціативність), *національних цінностей* (володіння українською мовою, бажання й потреба в накопиченні, збереженні та передачі родинних і національних звичаїв, традицій, обрядів; дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної природи; сприяння розвитку духовного життя українського народу; шанобливе ставлення до національних та державних символів; почуття дбайливого господаря своєї землі)¹¹².

Національна свідомість – це насамперед уявлення про себе як про національну спільноту, про націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти, усвідомлює її особливі відмінні риси, можна стверджувати факт існування національної свідомості.

На відміну від етнічної самосвідомості, яка полягає в усвідомленні етносом себе як спільноті біогеографічно-психологічно-культурної, національна свідомість базується на державній, політичній, громадській, поліетнічній самоідентифікації¹¹³.

Основою національної свідомості виступає національна самосвідомість, тобто розуміння і почуття належності до етнічної спільноти як результат освоєння культури, традицій, звичаїв свого народу. Національна самосвідомість включає:

- 1) усвідомлення себе як індивіда на основі уявлень і знань про свої природно-біологічні властивості, зовнішність («Я-національно-фізичне»);
- 2) усвідомлення себе як носія національної психології на основі пізнання впливу на психічні процеси, почуття, прояв волі, розуму, мовлення, належності до певної нації, народу («Я-національно-психологічне»);
- 3) усвідомлення себе як носія національних властивостей особистості на основі пізнання залежності своєї життєвої позиції, ставлення до дійсності, інших людей, праці від національної належності («Я-національно-соціальне»);
- 4) усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього

¹¹¹ Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

¹¹² Коркішко О.Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О.Г. Коркішко. – Луганськ, 2004. – 23 с.

¹¹³ Сміт Е. Національна ідентичність / П. Тарашук (переклад). – К.: Основи, 1994. – 223 с.

етносу, нації;

5) усвідомлене, дійове ставлення до духовних і матеріальних цінностей нації, стійка потреба в їх збереженні та примноженні;

6) усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє. Завдяки національним особливостям особистість здатна зберегти наступність традицій і звичаїв свого народу, продовжити шлях його соціального і культурного розвитку¹¹⁴.

Національна самосвідомість – це самоусвідомлення та самооцінювання власного «Я» як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід'ємної частки свого народу, його національного духу та долі.

Отже, розвиток національної самосвідомості передбачає появу таких національних почуттів: почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети. Це – сукупність раціонального та ірраціонального сприйняття людиною, системи уявлень про себе як про представника певної нації.

Відтак доречно говорити про поняття саме «національно-патріотичної свідомості», що включає не тільки ідентифікацію (ототожнення) себе з певною національністю, але й патріотичні почуття та патріотичну свідомість: усвідомлення національно-державної спільності, ставлення до історії та культури власної націонал-етнічної спільноти, ставлення до представників інших національностей.

Національно-патріотична свідомість – це глибинна категорія, укорінена в архетипічних, духовних, релігійних та культурних засадах життя суспільства. В основі національно-патріотичної свідомості української молоді лежить любов до української нації, її історії, традицій, мови, віри, культури.

Анексія Криму і тривалий воєнний конфлікт на Сході України сьогодні є визначальним фактором формування національно-патріотичної свідомості молодих українців. Почуття патріотизму стало духовно-моральною та соціальною цінністю, що єднає суспільство попри соціокультурні розбіжності між різними соціальними групами та географічними історико-культурними ареалами країни, неоднозначне ставлення населення до багатьох подій минулого та сучасності.

За результатами щорічного дослідження Інституту соціології НАН України¹¹⁵, помітно зросла кількість мешканців, які пишаються тим, що є громадянами України, – з 47,3% у 2013 році до 54,0% у 2014 році (сума відповідей «скоріше пишаюся» та

¹¹⁴ Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник. – К.: Каравела, 2012. – С.117-118.

¹¹⁵ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1(15). – Ін-т соціології НАН України, 2014.

«дуже пишаюся»). Серед молодих людей віком 18–29 років у 2014 році цей показник становив 65,0% (*Рис. 2.1.1*).

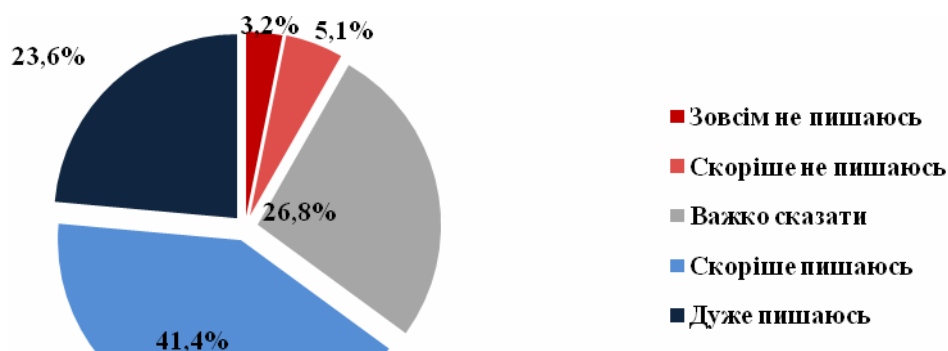

Рис. 2.1.1. Розподіл відповідей респондентів віком 18–29 років на запитання «Якою мірою Ви пишаєтесь чи не пишаєтесь тим, що є громадянином України?», %

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹¹⁶, проведеного компанією GfK Ukraine¹¹⁷, більшість опитаних віком 14–34 роки пишаються тим, що є громадянами України (81%). Крім того, є значна частка тих, хто вагається щодо цієї оцінки (11%), а 8% опитаних не пишаються українським громадянством.

Варто зауважити, що розподіл відповідей на запитання «Чи пишаєтесь Ви тим, що є громадянином/громадянкою України?» за областями демонструє стійку тенденцію до нижчого показника патріотизму в східних і південних областях України (Луганська – 52%, Донецька – 59%, Одеська – 62%, Харківська – 67%) та вищого показника в західних областях (Рівненська – 97%, Волинська – 97%, Івано-Франківська – 97%) (*Рис. 2.1.2*).

Патріотизм є передумовою формування громадянина, державної самоідентифікації людини. Це складне особистісне утворення, яке включає почуття поваги і любові до рідної країни, політичну і моральну відповідальність, правову культуру, усвідомлення власної гідності, повагу і довіру до співгромадян. 64,4% дорослого населення України, а в молодшій віковій групі – 72,4% вважають себе її громадянами (*Рис. 2.1.3*).

¹¹⁶ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹¹⁷ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

	Ні	Так	N
Рівненська	1%	97%	114
Волинська	2%	97%	116
Івано-Франківська	1%	97%	117
Кіровоградська	0%	96%	103
Львівська	3%	96%	130
Тернопільська	3%	92%	113
Вінницька	6%	91%	121
Хмельницька	1%	90%	113
Чернівецька	9%	89%	111
Київська	6%	86%	123
Полтавська	10%	85%	123
Закарпатська	7%	84%	96
Херсонська	2%	82%	112
Дніпропетровська	5%	82%	129
м. Київ	10%	81%	129
Житомирська	9%	79%	112
Чернігівська	8%	78%	109
Миколаївська	8%	77%	116
Сумська	9%	76%	101
Запорізька	8%	72%	117
Черкаська	14%	71%	117
Харківська	15%	67%	104
Одеська	14%	62%	112
Донецька	14%	59%	114
Луганська	25%	52%	100

Рис. 2.1.2. Розподіл відповідей на запитання «Чи пишастесь Ви тим, що є громадянином/громадянкою України?», % серед усіх респондентів

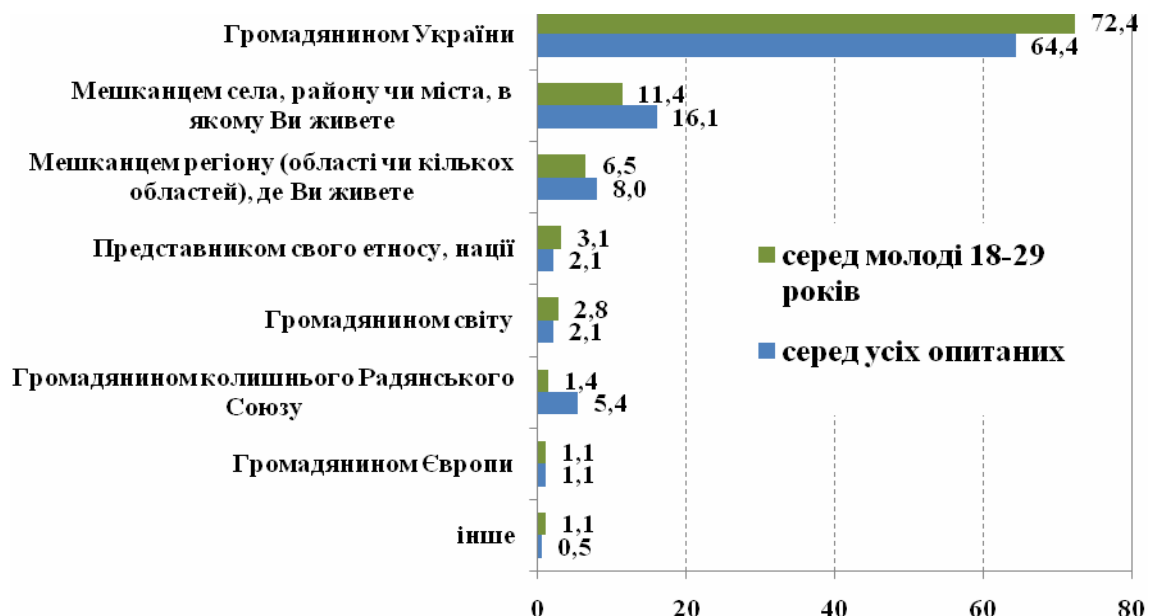

Рис. 2.1.3. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?», %

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹¹⁸, проведеного компанією GfK Ukraine¹¹⁹, 91% опитаних вважає себе українцями, тоді як 6% – росіянами, а 3% не визначилися зі своєю національністю.

Майже половина опитаних молодих людей при спілкуванні у повсякденному житті користується українською мовою: у сім'ї – 51%, на роботі або в навчальному закладі – 49%, 43% – з друзями та знайомими. Переважання української мови у повсякденному житті молоді переважно розповсюджене в західних, північних та центральних областях України, а російської мови – у східних та північних областях. Найнижчий відсоток молоді, яка спілкується українською: в сім'ї – у Донецькій (4%) та Харківській (7%) областях; на роботі та у навчальних закладах – у Донецькій (3%) і Харківській (7%) областях; з друзями, знайомими – у Донецькій (2%), Дніпропетровській (4%) і Харківській (5%) областях.

Таблиця 2.1.1

Розділ відповідей респондентів на запитання «Якою мовою ви, як правило, спілкуєтеся...?», %

	У сім'ї	На роботі (у навчальному закладі)	З друзями, знайомими
Українською мовою	50,7	48,7	43,0
Російською мовою	30,8	27,8	31,2
Українською та російською мовами однаковою мірою	17,8	22,9	25,0
Іншою мовою	0,6	0,3	0,4
Важко відповісти	0,1	0,3	0,4

Готовність захищати свою країну зі зброєю в руках готові 26% молоді, але в тому випадку, якщо їх мобілізують або виникне нагальна необхідність; 3% (90 осіб) опитаних вже брали або беруть участь у воєнних діях. 17% опитаних виразили неготовність це робити, але з часом можуть розглянути це питання, проте 44% взагалі не мають таких намірів і не збираються це робити за жодних обставин (10% вагалися з відповіддю).

На думку опитаних, для виховання національно-патріотичної свідомості дітей та молоді держава повинна поліпшити умови життя населення (створювати робочі місця, підвищувати заробітну плату, надавати житло) (62%); піднімати престиж країни, покращувати позиції України на міжнародній арені) (55%); виховувати почуття патріотизму з дитячого садочка (44%).

¹¹⁸ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹¹⁹ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

Поняття «патріотизм» серед молоді переважно асоціюється з національною самосвідомістю, гордістю за належність до своєї нації, народу (63%); любов'ю до рідного дому, місця проживання (52%); повагою до української історії, культури, традицій, вірувань (46%); прагненням працювати для процвітання Батьківщини (37%).

Виходячи з визначення молоддю поняття патріотизм як «гордість за належність до своєї нації, народу» та значної частки опитаних, які пишаються тим, що вони є громадянами України, можна стверджувати, що значна частка молоді є патріотами України.

Крім того, патріотизм можна вимірювати як рівень охочих емігрувати з країни. Так, більше половини опитаних віком 14–34 роки заявили, що хотіли б емігрувати з України (55%), причому 4% – планують це зробити найближчим часом, 13% – шукають таку можливість, а 38% – хотіли б повчитися або попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б в Україну. І лише 44% опитаної молоді хочуть жити в Україні. Молодь, яка планує найближчим часом емігрувати або шукає такі можливості, вказала такі причини для цього: «в Україні зараз немає таких можливостей для роботи, як в інших країнах» (58%), «немає реальної демократії і законності» (56%); «щоб заробити грошей/заряди матеріального добробуту» (48%); «воєнні дії на Сході України» (33%), «набути досвіду життя в іншій країні» (20%), «через загрозу власному життю, життю моїх близьких» (18%) та інші.

Громадянська зрілість проявляється в поєднанні громадянської свідомості та громадянської поведінки, тобто не тільки в усвідомленні своєї належності до певної країни, але й в активних діях, спрямованих на виконання своїх громадянських обов'язків перед суспільством і державою. За результатами дослідження Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, проведеного у 2015 році¹²⁰, близько половини (50,8%) учнівської та студентської молоді в Україні вважає для себе правильною поведінку, що полягає в допомозі армії, бійцям на фронті і в тилу; **(Рис. 2.1.4).**

¹²⁰ Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка за технічної підтримки Представництва Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Європейського центру моніторингу наркотиків та наркоманії здійснив загальнонаціональне опитування учнів/студентів у 24 областях України в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотиків» у 2015 році. В опитуванні взяли участь учні/студенти, які навчаються у 9–11 класах загальноосвітніх шкіл та на I–II курсах ПТНЗ та ВНЗ I–II рівнів акредитації. Загалом було опитано 7 390 учнів/студентів у 449 класах/групах. Метод отримання інформації: самозаповнення формалізованого запитальника у навчальних аудиторіях, з використанням індивідуального конверта для кожного опитуваного.

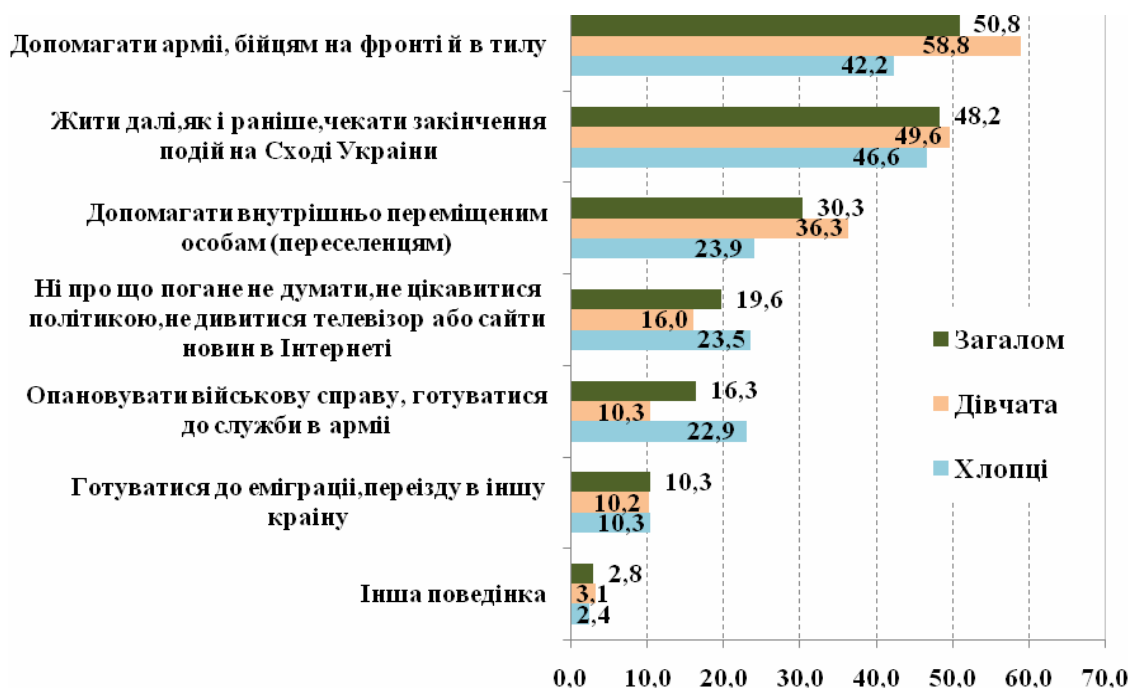

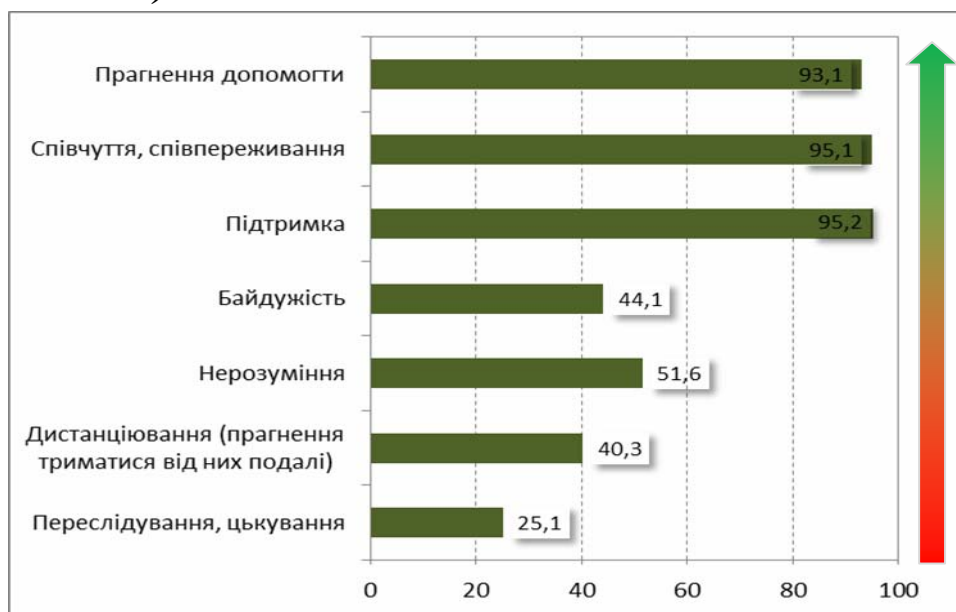
Рис. 2.1.4. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Яку поведінку в теперішніх умовах ти вважаєш правильною?», % (сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки наведено розподіл ствердних відповідей; респондент мав змогу обрати декілька варіантів відповідей)

Разом з тим, майже половина опитаних демонструє пасивну модель поведінки: 48,2% вважають за правильне жити далі, як і раніше, чекати закінчення подій на Сході України. Тож, попри зростання рівня патріотизму української молоді в умовах зовнішньої агресії, необхідність у вихованні національної свідомості молоді як основи консолідації суспільства і зміцнення держави залишається досить актуальною.

Разом з тим, майже половина опитаних демонструє пасивну модель поведінки: 48,2% вважають за правильне жити далі, як і раніше, чекати закінчення подій на Сході України. Тож, попри зростання рівня патріотизму української молоді в умовах зовнішньої агресії, необхідність формування національної свідомості молоді як основи консолідації суспільства та зміцнення держави залишається досить актуальною.

Проблеми підтримки та соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб набули загальнонаціонального масштабу: за останніми даними ООН, кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні сягнула понад 1,4 млн осіб. І саме ставлення до своїх співвітчизників, які змушені були залишити постійне місце проживання і представляють спільноти зі значними соціокультурними особливостями, є важливим індикатором національно-патріотичної свідомості молоді, що формується під впливом зразків поведінки, запозичених у «дорослому світі» та серед однолітків. Майже третина молоді (30,3% опитаних) бачить необхідність у допомозі внутрішньо переміщеним особам (переселенцям).

Показово, що більшість опитаних описує ставлення до переселенців з боку свого соціального оточення як «підтримку», «співчуття», «прагнення допомогти» – переважно або іноді стикаються саме з такою реакцією оточуючих понад 90% респондентів (*Рис. 2.1.5*).

*Рис. 2.1.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Які з наведених слів найбільш точно описують те ставлення до внутрішньо переміщених осіб (переселенців) з боку оточуючих, яке тобі доводилося відчувати або спостерігати особисто, а також чути від друзів або знайомих?», %**

* Сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки наведено розподіл ствердних відповідей. Респондент мав змогу обрати декілька варіантів відповідей.

Водночас, більше чверті респондентів часто або іноді отримують від суспільства й негативні приклади, виражені у «байдужості» (44,1%), «нерозумінні» (51,6%), «дистанціюванні» (40,3%) та навіть у «переслідуванні й цькуванні» внутрішньо переміщених осіб (25,1%).

Позитивним соціальним фактом є те, що погляд сучасних молодих людей на майбутнє України емоційно забарвлений насамперед «надією», «впевненістю у майбутньому» та «оптимізмом»: відповідно 47,2%, 35,2% та 28,4% опитаних мають такі відчуття, коли думають про майбутнє країни (на рівні 3 балів за шкалою від 0 до 3). Лише дихотомія «тривога – спокій» не має однозначної переваги у свідомості молодих людей: 40,7% респондентів, думаючи про майбутнє, не відчувають спокою, адже зростають у надзвичайно складних умовах соціокультурних трансформацій, кризи старої системи цінностей та ідеологем.

Підростаючому поколінню переважно притаманна впевненість у майбутньому України (*Рис. 2.1.6*); проте майже третина опитаних учнів та студентів, за даними Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, тією чи

іншою мірою схилиються до думки про безперспективність життя в нашій країні, що потребує особливої уваги з боку держави у реалізації молодіжної політики.

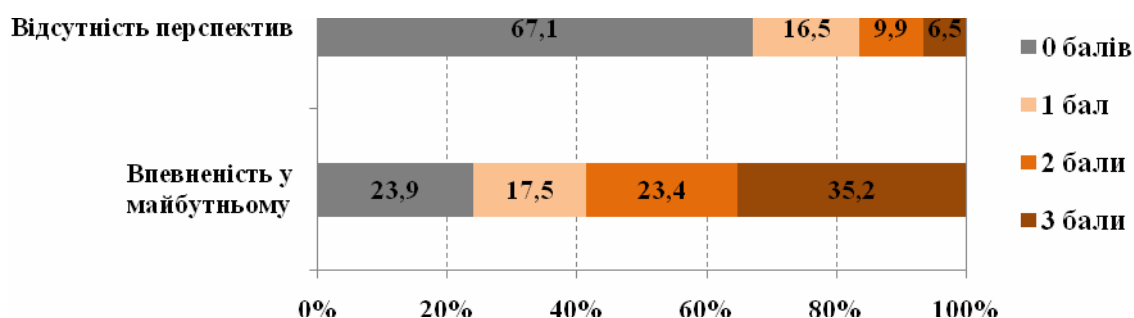

Рис. 2.1.6. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Які почуття у тебе виникають, коли ти думаєш про майбутнє нашої країни?», % за шкалою від 0 до 3

Виховання молоді на прикладах життя борців за становлення української державності є одним з найбільш важливих шляхів формування історичної пам'яті. Патріотичне виховання молоді сприяє конструюванню національно-історичної свідомості через донесення до молоді правдивої інформації про героїчне минуле українського народу та звільненню історії від ідеологічно заангажованих, а то й відверто маніпулятивних трактувань радянсько-імперської доби. Сучасне молоде покоління зросло в незалежній Україні й не має відчуття ностальгії за радянськими часами. Результати дослідження «Україна, березень 2015: Громадська думка і оцінка ситуації в країні», проведеного Центром «Соціальний моніторинг», засвідчують, що лише 3,2% киян віком 18–29 років надали ствердну відповідь на запитання «Чи шкодуєте Ви про розпад Радянського Союзу в 1991 році?», тоді як у найстаршій віковій категорії цей показник сягає 71,0%, а серед усіх респондентів-киян становить 32,1%¹²¹.

Молодь, її установки та поведінкові практики безпосередньо залежать від соціокультурних характеристик суспільства. Молодіжні ціннісні пріоритети є «соціокультурним продуктом» свого часу, результатом соціалізації молоді в сім'ї, колі друзів і знайомих, через інститути дошкільного виховання, школи та вищі навчальні заклади, а також шляхом систематичної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади та громадських організацій. Одним з вагомих інструментів формування соціокультурної свідомості молоді є засоби масової інформації, «інформаційний простір».

Молодь особливо сприйнятлива до інноваційних інформаційних засобів, активно користується сучасними електронними засобами комунікації та отримання інформації. За даними дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської

¹²¹ «Україна – березень 2015: громадська думка і оцінка ситуації в країні». Опитування проводилося з 13 по 20 березня 2015 року в 24 областях України та м. Києві. Всього опитано 2 800 респондентів.

молоді України»¹²², проведеного у 2015 році Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, зараз спостерігається високий рівень залучення молоді до сучасної інформаційно-комунікаційної системи. Від 71,2% до 81,3% опитаних підлітків (залежно від віку) дивляться телепередачі (відео) до трьох годин у будні дні. У вихідні цей показник становить 51,9–72,9% відповідно. У будні дні від 0,5 до 3 годин проводять за електронними пристроями з метою виконання домашнього завдання, відправлення повідомлень електронною поштою, спілкування в чатах, соціальних мережах, використання ресурсів Інтернету 62–73% підлітків. У вихідні дні цей показник є дещо меншим і становить 52–69% (залежно від віку). Найбільш активно користуються електронними пристроями 16–17 річні підлітки: близько 30% дітей цього віку в будні дні та 40% – у вихідні витрачають більше чотирьох годин, обмінюючись інформацією та спілкуючись з використанням ресурсів Інтернет. Попри це, в засобах масової інформації досить мало матеріалів, які висвітлюють героїчні сторінки української історії, на багатьох телеканалах транслюються фільми та передачі, що відображають радянське минуле Російської Федерації.

Подібні тенденції спостерігаються і у вітчизняному кінопрокаті, який заповнений зарубіжними фільмами, що пропагують цінності інших країн. Минуло 50 років із дня прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» – мистецького кіновибуху, що дістався до всіх куточків світу. На жаль, сучасних фільмів вітчизняного виробництва, які б виховували молодь на кращих зразках української історії, на сьогодні обмаль.

За роки незалежності видано 3,5 тис. назв навчально-методичної літератури з історії України, що є значним позитивним досягненням. Хоча якісне наповнення підручників з історії України не завжди відповідає високим навчальним та виховним вимогам.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹²³, проведеного компанією GfK Ukraine¹²⁴, молодь зазначила, що для формування національно-патріотичного свідомості серед дітей та молоді державі необхідно насамперед «поліпшувати умови життя населення» (створювати робочі місця, підвищувати заробітну плату, надавати житло) та «піднімати престиж країни» (покращувати позиції України на міжнародній арені) – 62% і 55% відповідно.

¹²² http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/Analitical_report_HBSC_2015_fin-UA.pdf.

¹²³ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹²⁴ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

Поліпшувати умови життя населення (створювати робочі місця, підвищувати заробітну плату, надавати житло)	62%
Піднімати престиж країни (покращувати позиції України на міжнародній арені)	55%
Виховувати почуття патріотизму з дитячого садка	44%
Підтримувати ініціативи розвитку дитячого та молодіжного спорту	36%
Підвищувати авторитет армії в суспільстві (створювати позитивний образ військовослужбовців в ЗМІ, фільмах, літературі)	32%
Організовувати літні табори	28%
Створювати національно-патріотичні гуртки, організації, клуби	25%
Проводити військово-спортивні ігри	23%
Створювати та демонструвати більшу кількість національно-патріотичних фільмів, розповсюджувати удожню літературу національно-патріотичної тематики	22%
Розвивати молодіжні громадські організації патріотичного спрямування	22%
Фінансувати заходи національно-патріотичної спрямованості	20%
Виховувати молодь на прикладі відомих особистостей держави	19%
Сприяти появі більшої кількості тем національно-патріотичної спрямованості в ЗМІ	18%
Вводити цензуру для ЗМІ при друці матеріалів, показі молодіжних телепередач	12%
Інше	1%
Нічого не робити з цією метою	3%
Важко відповісти	0%
N	2852

Рис. 2.1.7. Розподіл відповідей на запитання: «Що, на Вашу думку, необхідно робити державі для виховання національно-патріотичної свідомості дітей та молоді?», % (серед усіх респондентів)

Загалом 69% молодих людей вважають, що держава повинна впроваджувати хоча б один тип нижчеперерахованих заходів, спрямованих на виховання національно-патріотичної свідомості дітей та молоді (**Рис. 2.1.7**):

- виховувати почуття патріотизму з дитячого садка;
- створювати національно-патріотичні гуртки, організації, клуби;
- створювати та демонструвати більшу кількість національно-патріотичних фільмів, розповсюджувати художню літературу національно-патріотичної тематики;

- сприяти появі більшої кількості тем національно-патріотичної спрямованості у ЗМІ;
- фінансувати заходи національно-патріотичної спрямованості; розвивати молодіжні громадські організації патріотичного спрямування.

З огляду на це, необхідно активізувати інформаційно-пропагандистське забезпечення національно-патріотичного виховання молоді шляхом розроблення рекомендацій щодо посилення національно-патріотичної спрямованості програм радіомовлення і телебачення, матеріалів друкованих засобів масової інформації; здійснювати підтримку виробництва вітчизняної кінопродукції, видання творів, постановки спектаклів, спрямованих на патріотичне виховання молодого покоління.

Питання формування національно-патріотичної свідомості української молоді, впровадження державної системи національно-патріотичного виховання дітей та молоді України – це на сьогодні питання національної безпеки країни.

2.2. Суспільно-політична активність молоді

Виховання національно-патріотичної свідомості має доленосне значення для майбутнього країни, адже, зрештою, саме молодь є головною рушійною силою розвитку суспільства, посідає важливе місце у державотворенні, що зумовлено як біологічними причинами (зміна поколінь), так і особливим духовним «чуттям» молоді на нове і прогресивне. Держава, що прагне прогресивного розвитку, потребує якомога повнішого залучення молоді до трансформаційних процесів. У цьому і проявляється політична соціалізація, під час якої відбувається зростання громадянської та суспільно-політичної активності молоді, підвищується інтерес до соціальних ініціатив і політичних процесів. Громадянська активність визначається як діяльність, індивідуальна чи колективна, спрямована на визначення та вирішення питань, що турбують населення, суспільно-політична активність – пошук шляхів і засобів та їх реалізація в цілеспрямованій діяльності – орієнтована на вирішення проблем у політичній сфері життєдіяльності суспільства.

Громадянська активність молоді. Без участі молодих людей у суспільних процесах неможливо уявити поступ як світової спільноти загалом, так і розвиток кожної країни зокрема. Досить високу громадянську активність молоді в різних видах суспільної діяльності засвідчують результати соціологічного дослідження, проведеного компанією GfK Ukraine¹²⁵. Громадянська активність молоді проявляється в акціях та цільових діях різного спрямування, що є наслідком дієвості Євромайдану.

¹²⁵ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

Насамперед громадянська активність молоді спрямована на дії миротворчого характеру та підтримку соціально вразливих категорій населення. Так, молодь брала найбільш активну участь у діях на підтримку української армії/бійців АТО: 36% молодих людей 14–35 років брали участь, а 36% молоді не брали участі, але цікавились такими ініціативами. Менш активна діяльність була спрямована на акції соціального спрямування: 16% надавали допомогу переселеним особам і/або жертвам воєнних дій, а 49% – цікавились такими ініціативами; допомогу дітям у кризових ситуаціях: бездомним, дітям з інвалідністю, сиротам, хворим дітям (крім переселених осіб) надавали 16% молоді, ще 60% молодих людей цікавились такими заходами; допомогу дорослим у кризових ситуаціях: бездомним, людям з інвалідністю, хворим (крім переселених осіб і бійців) надавали 15% опитаних, і ще 51% молодих людей цікавився такими ініціативами (Рис. 2.2.1).

	Брав (-ла) участь	Не брав/-ла участь, але мене це цікавить	Ні, і мені це не цікаво	Я проти таких дій
Дії на підтримку української армії, допомога бійцям	36%	36%	25%	3%
Дії, спрямовані на розвиток інфраструктури у вашій місцевості (напр., прибирання парку, облаштування дитячого ігрового майданчика), у т.ч. звернення до державних інстанцій	19%	56%	24%	1%
Допомога переселеним особам і/або жертвам воєнних дій	16%	49%	32%	2%
Допомога дітям у кризових ситуаціях (крім переселених осіб) – напр., бездомним, дітям з інвалідністю, сиротам, хворим дітям	16%	60%	23%	1%
Допомога дорослим у кризових ситуаціях (крім переселених осіб і бійців) – напр., бездомним, людям з інвалідністю, хворим	15%	51%	32%	1%
Політичні акції: мітинги, демонстрації, протести, інші публічні акції, бойкоти товарів і послуг з політичних міркувань	14%	30%	46%	10%
Участь в екологічних заходах, у тому числі допомога бездомним тваринам	13%	51%	32%	2%
Дії на захист прав чи інтересів, які безпосередньо стосуються Вас чи Вашої родини, друзів (напр., проти нелегального будівництва на територіях, що прилягають до вашого будинку)	10%	60%	27%	2%
Боротьба з корупцією (шляхом повідомлень у ЗМІ, прокуратуру, міліцію про відповідні випадки)	5%	55%	36%	3%
Обговорення законопроектів, бюджетів (на державному або місцевому рівнях)	5%	49%	43%	2%
Участь в акціях за рівноправність, проти обмеження прав яких-небудь груп чи категорій населення (жінок, меншин, ВІЛ-інфікованих та ін.)	4%	39%	52%	6%

* На графіку не показано відсоток відповідей «Важко сказати» (не більше 1%).

** 8 респондентів зазначили варіант «Інше».

Рис. 2.2.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання «За останні 12 місяців чи брали Ви участь...?», %

Молоді люди протягом останнього часу брали участь в акціях, що безпосередньо стосуються їх та їхнього оточення: у діях, спрямованих на розвиток інфраструктури місцевості проживання, брали участь 19% респондентів, а 56% – цікавилися такими ініціативами; в екологічних акціях (у тому числі допомога бездомним тваринам) – відповідно 13% і 51%; у захисті прав та інтересів, що безпосередньо стосуються молоді людини чи її родини, друзів, – відповідно 10% і 60%.

Привертають увагу, але не отримують активної підтримки з боку молодих людей боротьба з корупцією шляхом повідомлень у ЗМІ, прокуратуру, міліцію про відповідні випадки (55% опитаних цікавлять такі дії, і лише 5% брали в них участь), обговорення законопроектів, бюджетів на державному або місцевому рівнях (відповідно 49% та 5%), акції за рівноправність, проти обмеження прав яких-небудь груп чи категорій населення (відповідно 39% і 4%).

Загалом, з числа опитаних представників української молоді 54% брали участь щонайменше в одній з громадських ініціатив, 88% респондентів виокремили щонайменше одну з ініціатив, в яких вони участі не брали, але були б зацікавлені взяти.

Частина молоді, яка не приймає та не сприймає різні види громадянської активності, досить незначна. Найбільш негативно сприймаються молоддю політичні акції (10% – проти таких дій, не цікавляться ними 46% молодих людей); акції за рівноправність, проти обмеження прав яких-небудь груп чи категорій населення (відповідно 6% і 53%). У значної частини опитаної молоді не викликає інтересу обговорення законопроектів, бюджетів та боротьба з корупцією (відповідно 36% і 43%).

Основними перешкодами активної участі молоді у громадській діяльності було названо такі: брак вільного часу (33%), невіра у можливість змінити щось (20%); відсутність організацій/акцій, яким би довіряли молоді люди (20%)¹²⁶. Ще однією суттєвою перешкодою є відсутність інформації: варіанти відповідей «Не знаю про доступні можливості» та «Ніхто мене не запросив/не попросив/не запропонував» вибрали по 18% молодих людей. Не цікавлять подібні акції 16% молоді, а 15% опитаних вважають, що про рішення проблем повинна подбати держава (*Рис. 2.2.2*).

¹²⁶ Соціологічне дослідження проведено компанією GfK на замовлення ПРООН у 2015 р., вибірка складала 2 852 респонденти віком від 14 до 35 років.

Рис. 2.2.2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Що заважає Вам брати більш активну участь у громадській діяльності?», %

Попри доволі високий рівень зацікавленості молоді громадянськими ініціативами, дві третини респондентів віком 14–34 роки (62% опитаних) вказали, що не брали участі в діяльності жодної організації громадянського суспільства впродовж останніх 12 місяців, 13% брали участь у діяльності волонтерських ініціатив, 11% – у діяльності благодійних або гуманітарних організацій, 10% – у діяльності спортивних організацій або організацій, які пов’язані з проведенням дозвілля, 8% – в організаціях, пов’язаних з освітою, мистецтвом, музикою, 6% – у профспілкових організаціях. Про участь у діяльності національно-патріотичних організацій, політичних партій, релігійних та церковних організацій, професійних об’єднань повідомили по 4% молодих людей. Учасником діяльності пластових (скаутських) організацій є 1% молоді.

Однією з цілей реформування державної молодіжної політики є розбудова громадянського суспільства за активною участю молоді, підвищення рівня залучення молоді до активного громадського життя до середньоєвропейського рівня (25%). За даними соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹²⁷, проведеного компанією GfK Ukraine¹²⁸, у 2015 р. 38,7% молодих людей віком від 18 до 35 років є активними членами організацій громадянського суспільства, тоді як у 2011 р. частка таких становила 21,5%, а у 1996 р. – 11%.

¹²⁷ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв’ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹²⁸ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

Частка молодих людей віком від 18 до 35 років, які заявили, що вони є активними членами організацій громадянського суспільства, %

	1996*	2006*	2011**	2015*** 18-34 роки
Усі організації громадянського суспільства	11,0	22,3	21,5	38,7
<i>У тому числі:</i>				
Релігійні або церковні організації	2,1	5,8	4,6	4,6
Спортивні організації або організації, пов'язані з проведенням дозвілля	3,1	8,8	8,3	9,7
Організації, пов'язані з освітою, мистецтвом, музикою	2,3	4,7	8,3	8,4
Профспілки	2,2	5,2	3,7	6,2
Політичні партії	0,8	2,3	1,6	4,7
Організації з охорони навколишнього середовища	0,6	0,9	1,4	5,1
Професійні об'єднання	0,5	1,6	3,0	3,9
Національно-патріотичні організації				4,2
Пластові (скаутські) організації				1,1
Благодійні або гуманітарні організації	0,1	1,9	1,7	11,7
Організації споживачів		0,6	1,0	1,7
Волонтерські ініціативи				13,7
Групи самопомоги, взаємодопомоги			1,4	4,5
Інші організації	0,5	1,0	1,0	0,3

* Джерело: Державна доповідь про становище молоді за підсумками 2011 р.

** За результатами соціологічного дослідження «Трансформація ціннісних орієнтацій сучасної молоді України за роки незалежності» (2011 р., Український інститут соціальних досліджень ім. О.Яременка).

*** Розраховано автором за результатами соціологічного дослідження «Молодь України 2015».

Однією з форм реалізації активної громадянської позиції молоді, її залучення до державних та суспільних програм є діяльність молодіжних громадських організацій. На противагу зростанню громадянської активності молоді, що спостерігається останнім часом, участь молодих людей у громадських молодіжних об'єднаннях залишається (як і в попередні роки) дуже низькою.

За даними соціологічного дослідження молоді 2015 року, більше як третина (35%) представників української молоді не знає про існування в Україні молодіжних громадських організацій та їхню діяльність¹²⁹. Ще 34% опитаних знають тільки про те, що такі організації існують, 21% – знають про діяльність молодіжних організацій зі ЗМІ, але не відвідують відповідних заходів. Лише 7% української молоді іноді відвідують заходи молодіжних організацій і 2% є членами таких організацій.

Основною причиною того, що молодь не входить до складу молодіжних громадських організацій і не бере участі в їхній діяльності, називався брак вільного часу для громадської діяльності (41% опитаних). Близько третини респондентів (30%) – не мають інформації про організації, членом яких можна стати; 24% – не

¹²⁹ Соціологічне дослідження проведено компанією GfK на замовлення ПРООН у 2015 р.; вибірка складала 2 852 респонденти віком від 14 до 35 років.

бажають, щоб їх використали непорядні політичні лідери; 17% – не вірять у дієвість роботи громадських об'єднань; 14% – не бачать сенсу в діяльності громадських організацій, про які їм відомо (*Рис. 2.2.3*).

Не маєте вільного часу для громадської діяльності	41%
Не маєте інформації про організації, членом яких можна стати	30%
Не бажаєте, щоб Вас використали непорядні політичні лідери	24%
Не вірите, що об'єднання громадян можуть принести позитивні результати	17%
Не бачите сенсу в діяльності тих громадських об'єднань, які вам відомі	14%
Боїтесь, що як член громадського об'єднання можете мати проблеми з владою	8%
Серед молоді це неprestижно	3%
Не має бажання/не цікаво	1%
Інше	1%
Важко відповісти	2%
N	2790

Рис.2.2.3. Розподіл відповідей на запитання

«Якщо Ви не є членом громадського об'єднання, то чому?»

(серед респондентів, які не є членами молодіжних громадських об'єднань)

Наведені результати демонструють обмеженість або відсутність інформаційного забезпечення діяльності молодіжних громадських об'єднань, низький рівень залучення молоді до участі в молодіжних проектах. Попри високу громадянську активність української молоді, молодіжні громадські об'єднання не є консолідуючою силою молодіжної діяльності. Одним із напрямів молодіжної політики має бути запровадження дієвих інструментів активізації роботи молодіжних громадських організацій, спрямування їхньої діяльності на об'єднання громадянсько свідомої та активної молоді.

Суспільно-політична активність молоді. Науковці розрізняють конвенціональні (традиційні) та неконвенціональні (нетрадиційні) форми суспільно-політичної активності, що залежать від прийнятих зразків традиційної участі людей у політичній сфері життєдіяльності суспільства¹³⁰. До конвенціональних форм суспільно-політичної активності можна віднести поведінку, підтримувану політичною культурою країни, що здійснюється через інституціональні канали: традиційні форми використовують як для підтримки існуючого політичного режиму, так і для зміни або корекції його політики. Неконвенціональні форми активності пов'язані з протестною поведінкою.

З огляду на характерні для молоді біологічні особливості розвитку, на основі яких виділяються соціально-психологічні властивості, враховуючи те, що молоді

¹³⁰ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. / за ред. д.ек.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с. – С. 102

люди переживають період становлення соціальної і психофізіологічної зрілості, адаптації до виконання соціальних ролей, можна сказати, що для молоді характерні скоріше неконвенціональні форми суспільно-політичної активності.

Сьогодні українському суспільству притаманний високий ступінь політизації та відчуття відсутності реальних можливостей впливу на прийняття і впровадження політичних рішень через «закритість» політичної еліти. Владні інститути й політичні партії у свідомості громадян сприймаються як ресурс певних олігархічних груп, а не як механізм впливу населення (прихильників партії) на прийняття рішень у політичній сфері суспільства.

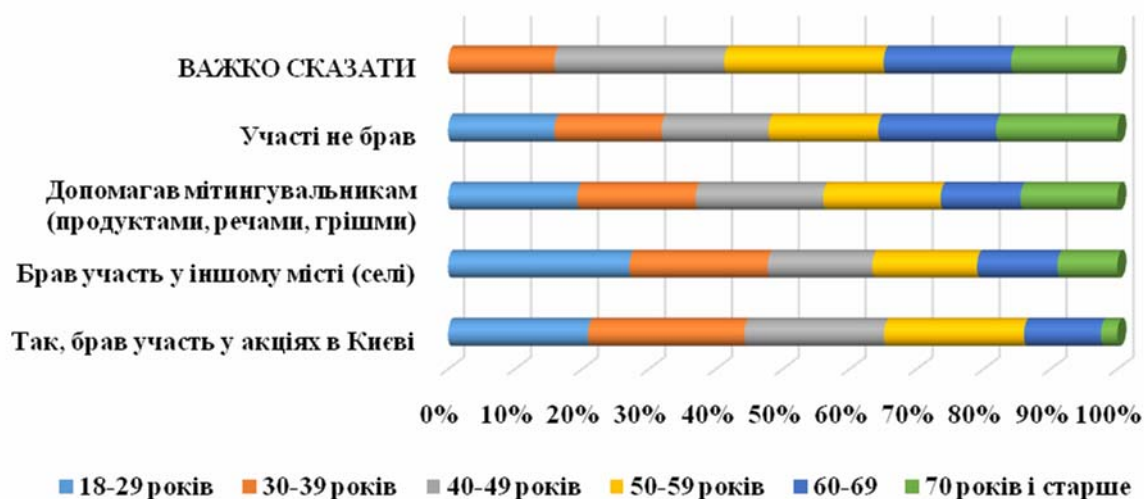
Почуття відчуженості широких верств населення від процесів управління країною, невдоволення власним становищем, олігархізація політики, незадоволеність діяльністю та недовіра як до окремих владних інститутів, так і до політичного режиму в цілому виступають чинниками зростання проявів протестної політичної поведінки в сучасній Україні¹³¹. Однією з характерних ознак сучасного суспільства є вираженість протестних форм поведінки, що відбувається як на рівні соціальних груп, так і на індивідуальному рівні. Учасниками протестних акцій виступають переважно молоді люди, студентство, члени молодіжних політичних та громадських об'єднань¹³². Найбільш масові неконвенціональні форми політичної активності охопили всю Україну після провалу підписання у 2013 році угоди про асоціацію з ЄС; цей феномен назвали Євромайданом.

За даними загальнонаціонального дослідження громадської думки населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні 2014 року¹³³, загалом у подіях Євромайдану (акції протесту проти влади у листопаді 2013 – лютому 2014 рр.) брало участь 20% населення: 5% брали участь в акціях протесту в Києві, 6% – в інших містах чи селах, ще 9% – допомагали мітингувальникам (продуктами, речами, грошми). У дослідженні відзначено регіональні відмінності участі у протестних акціях Євромайдану; крім того, участь у протестних акціях виявилася залежною від рівня освіти: серед громадян з вищою освітою у протестних акціях Євромайдану брали участь 25%, середньою спеціальною – 15%, повною середньою – 14%, неповною середньою – 7%. Щодо віку, то значущі відмінності починаються з вікової групи старше 60 років, де участь в акціях протесту відчутно менша (*Рис. 2.2.4*).

¹³¹ Жванія Т.В. Протестна політична поведінка: реальна та віртуальна / Т. В. Жванія // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 2. – С. 55-67. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/cuc_2014_2_8.pdf.

¹³² Локтіонова Д.А., Радзіцька М.С. Соціальні ЗМІ як інструмент впливу на протестну поведінку громадян // Наукові праці. Соціологія – 2013. – Випуск 213. Том 225. – С.70–74.

¹³³ Опитування проводилося в 110 населених пунктах у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. Усього було опитано 2 025 респондентів. Похибка вибірки не перевищує 2.2%. Опитування проведено в рамках проекту «Громадський соціологічний консорціум» за фінансової підтримки програми МАТРА Посольства Нідерландів в Україні та Європейського Союзу. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/hethrtjhrhthrtt.htm.

*Рис. 2.2.4. Розподіл відповідей на запитання
«Чи брали Ви участь у Євромайдані – акціях протесту проти влади
у листопаді 2013 – лютому 2014 років?» за віком респондентів, %*

За результатами іншого дослідження, проведеного у 2015 році Центром «Соціальний моніторинг»¹³⁴, саме молодь стала основою соціальної структури «Майдану» 2014 року: 56,6% опитаних у Києві респондентів віком 18–29 років відповіли, що особисто брали участь у цих подіях (для порівняння: серед респондентів віком 46–59 років участь брали 26,5%, віком понад 60 років – 9,7%). Незважаючи на переважно позитивну оцінку молодими респондентами, які мешкають у Києві, впливу «Майдану» 2014 року на їхнє життя (50,8% у віковій категорії 18–29 років засвідчили позитивний вплив, 36,0% – негативний), має місце і певне розчарування.

На противагу політичній активності київської молоді, у середовищі «Антимайдану» практично відсутня диференціація за віковими групами, за винятком дещо нижчої активності респондентів похилого віку, зафіксованої серед населення так званих «ЛНР» та «ДНР». Загалом 11,5% мешканців цих територій взяли участь в «Антимайдані», чітко простежується використання адміністративного ресурсу для організації цієї акції.

На сьогодні загалом близько третини української молоді віком 18–29 років висловлює готовність взяти участь у вуличних акціях протесту (сума відповідей «Так, якщо їх організують» – 12,5% і «Так, готовий» – 19,7%), що помітно більше, ніж у решті вікових категорій (*Рис. 2.2.5*).

¹³⁴ «Україна – березень 2015: громадська думка і оцінка ситуації в країні». Опитування проводилося з 13 по 20 березня 2015 року в 24 областях України та м. Києві. Всього опитано 2 800 респондентів.

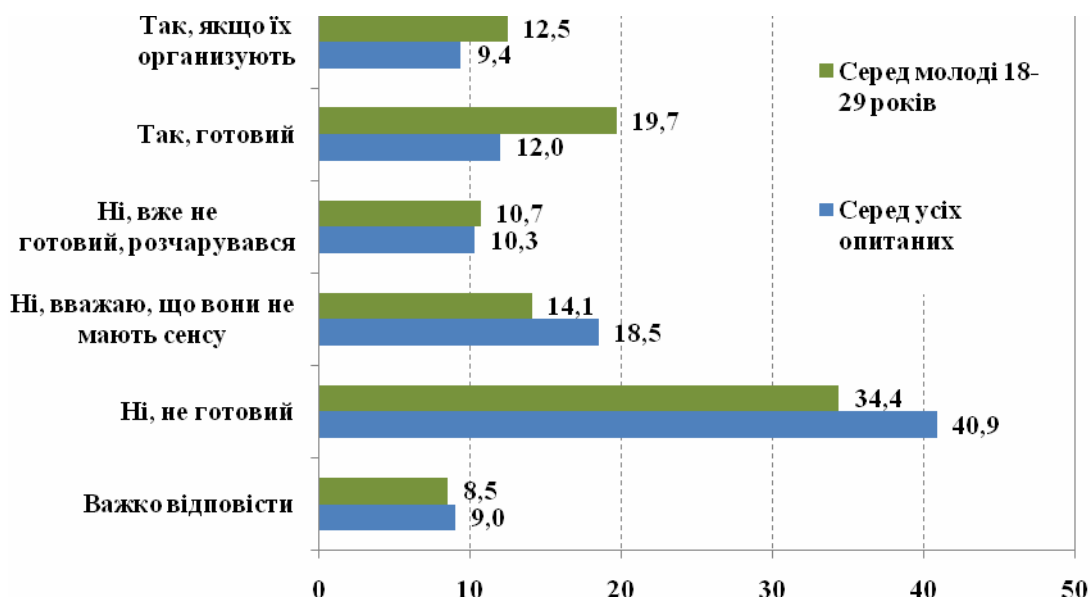

Рис. 2.2.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи готові Ви особисто зараз вийти на вуличні акції протесту?», %

Дослідження 2015 року продемонструвало зростання рівня участі молоді в політичних акціях (мітинги, демонстрації, протести, інші публічні акції, бойкоти товарів та послуг з політичних мотивів). Хоча політична активність молоді була дещо нижчою порівняно з діями соціального спрямування, проте й такий рівень у 2-3 рази вищий проти попередніх років: 13,85% молодих людей віком 14–35 років брали участь у політичних акціях упродовж останнього року¹³⁵.

Аналізуючи неконвенціональні практики українців, слід мати на увазі, що, за даними Європейського соціального дослідження (ESS)¹³⁶, після сплеску протестної активності під час Помаранчевої революції спостерігалось різке зниження участі в таких формах нетрадиційних формах соціально-політичної активності, як несанкціоновані мітинги або демонстрації. Так само спостерігалось зниження участі і в традиційних практиках суспільно-політичної активності. Після парламентських виборів 2006 року участь українців у переважній більшості громадсько-політичних заходів істотно зменшилася – майже удвічі. Втім, результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 р. засвідчили невелике зростання показників майже у всіх конвенціональних громадсько-політичних практик¹³⁷.

¹³⁵ Соціологічне дослідження проведено компанією GfK на замовлення ПРООН у 2015 р.; вибірка складала 2 852 респонденти віком від 14 до 35 років.

¹³⁶ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. М.Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с. – С.102.

¹³⁷ Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик в Україні // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 98–106. – С.102.

Деклароване в соціологічних опитуваннях до 2013 року ставлення молоді до суспільно-політичних акцій та рухів співмірне зі ставленням населення України загалом, тобто молодь не брала більш активної (порівняно зі старшими поколіннями) участі в суспільно-політичних акціях та рухах (різниця у відсотках незначуща). Так, аналіз участі в суспільно-політичних заходах засвідчив, що вік людини не впливав на громадську активність, зокрема на участь у громадсько-політичних заходах¹³⁸. Найбільш впливовим чинником такої участі була ідентифікація з політичною течією, меншою мірою – освіта (чим вища, тим участь імовірніша) і матеріальне становище (чим вища оцінка матеріального стану, тим вищий рівень суспільно-політичної активності). Значна частина українців не підтримувала на попередніх виборах жодної з ідеологічних течій або ж давала відповідь «Не визначився»: серед молоді таких було суттєво більше, ніж серед усіх опитаних загалом.

Електоральна поведінка – одна з найпоширеніших традиційних (конвенціональних) форм суспільно-політичної активності та законний спосіб вираження населенням політичних уподобань.

Молоді люди ніколи не були дуже активними щодо виборів. Лише у 2004 році на дільницях була висока явка саме представників молоді – 71%. Потім з кожним роком вона ставала дедалі нижчою. Під час парламентських виборів 2014 року, як і у 2012 р., молодь віком від 18 до 29 років проявила найнижчу електоральну активність (34,3%), а найвищу – представники вікової групи 50–59 років (49,2%).

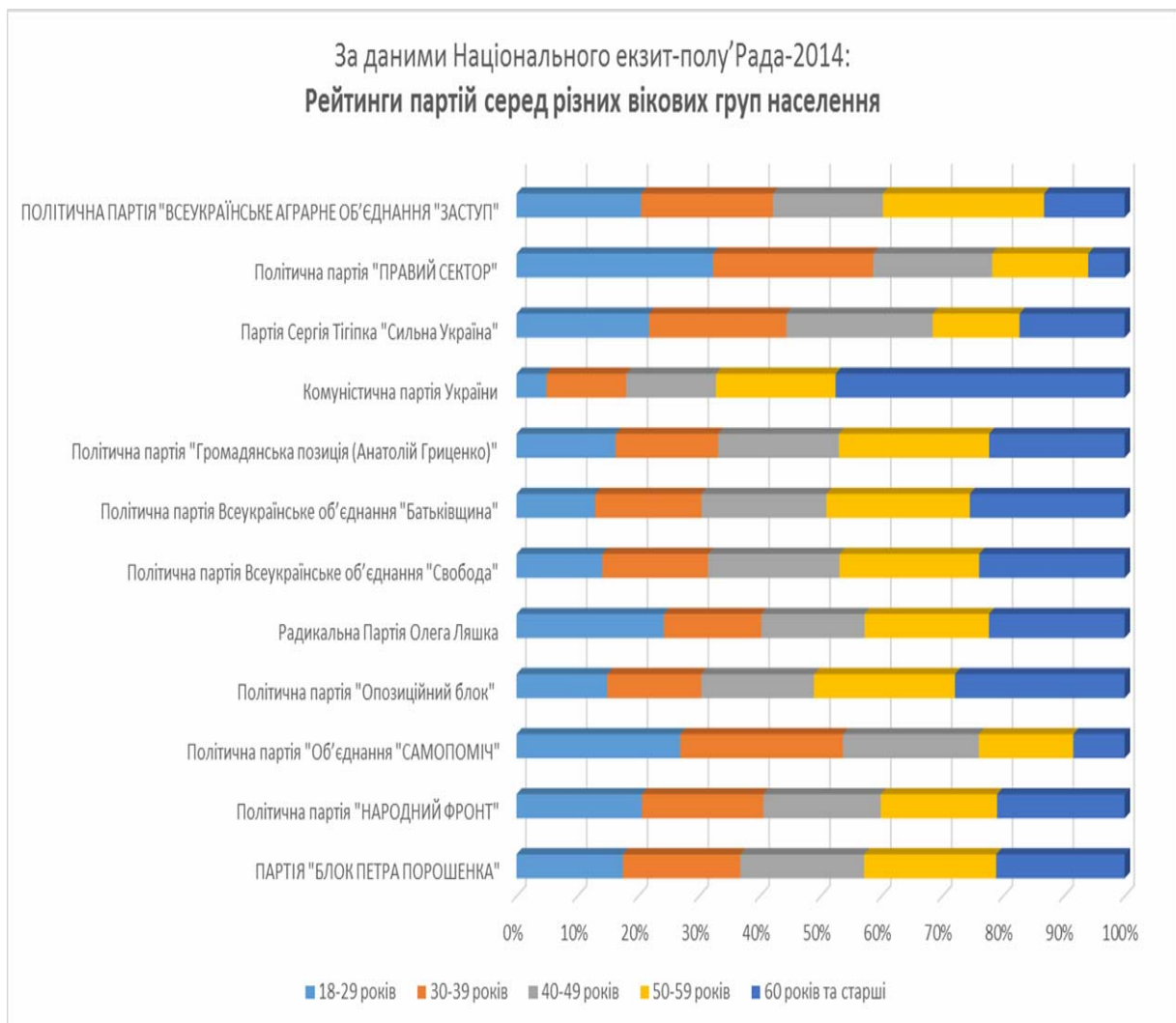
У той же час, за даними соціологічного дослідження 2015 року¹³⁹, значна частина української молоді цікавиться політичним життям: 23% молоді – постійно стежать за політичним життям в Україні, 41% – за головними подіями в політичному житті. Інтерес до політичного життя проявляється дуже рідко у 21% молодих людей, і лише 12% взагалі не цікавляться політикою.

Характерним для молоді є сприйняття більш простих форм політичних закликів, прагнення швидких і рішучих змін у країні. У 2014 році ця особливість молодіжного політичного світогляду в поєднанні з різким зростанням протестних форм суспільно-політичної активності призвела до того, що під час парламентських виборів 2014 року значна частина молоді виявила прихильність до радикальних політичних сил – «Правого сектору» (32% від опитаних) та Радикальної партії (22%). Розчарування молоді в політиці після Революції гідності та запит на нових політиків також відобразився в голосуванні за маловідомі політичні сили, які не вели широкої передвиборчої кампанії.

¹³⁸ Нікітіна Т. Громадянська активність населення України // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С.107–112. – С.109.

¹³⁹ Соціологічне дослідження проведено компанією GfK на замовлення ПРООН у 2015 р.; вибірка складала 2 852 респонденти віком від 14 до 35 років.

Такий розподіл політичних переваг молодих українців загалом підтверджується і результатами Національного екзит-полу «Рада-2014», проведеного 26 жовтня 2014 року (в день позачергових виборів до Верховної Ради України) консорціумом, до якого входили Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) та Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. За результатами екзит-полу, найбільші вікові відмінності в голосуванні стосувалися насамперед Комуністичної партії, яка подолати виборчий бар'єр лише у групі електорату віком понад 60 років (6%). Ріст електоральної підтримки з віком виборців спостерігався також у Опозиційного блоку: з 5% серед молоді віком до 30 років до 10% серед населення віком старше 60 років; так само зростала електоральна підтримка у старших вікових групах виборців «Свободи» (від 4% до 7%) та ВО «Батьківщина» (від 3% до 7%).

**Рис. 2.2.6. Розподіл відповідей на запитання
«За яку політичну партію Ви тільки що проголосували на виборах
до Верховної Ради України?» за віком респондентів, %**

Натомість, серед прихильників партії «Самопоміч» спостерігалася протилежна тенденція: найбільшу підтримку ця партія отримала серед виборців віком до 40 років (19%), із збільшенням віку ця підтримка зменшилася до 6% серед виборців, яким за 60 років. Підтримка Блоку Петра Порошенка була майже рівномірною в усіх вікових групах (20–25%), так само як і «Народного фронту» (20–23%).

Спостерігається певна диференціація підтримки різних партій відносно віку виборців: наймолодший електорат у партії «Самопоміч» (48% віком до 40 років) та у «Правого сектору» (55% віком до 40 років). Найстарший електорат – у Комуністичної партії (73% віком від 50 років) та в Опозиційного блоку (58% віком від 50 років). Враховуючи те, що на попередніх виборах значна частина молоді не мала визначених політичних преференцій, зрозумілим є вибір у 2014 році нових та радикальних політичних сил.

У демократичному суспільстві політична участь людей є засобом досягнення цілей, виховання громадянськості, реалізації потреб у самовираженні й самоствердженні. Така участь забезпечується державно-правовими інститутами, нормами і процедурами, які в сукупності формують основи правової демократичної держави. На жаль, наразі доводиться констатувати відносно формальний характер діючих в Україні демократичних інститутів та процедур. Переважна більшість громадян України не залучена до політичних або громадянських об'єднань, їхня думка, як правило, не береться до уваги в ході прийняття політичних рішень, майже єдиною формою реального впливу на політико-владні відносини залишаються вибори та інші форми конвенційної і неконвенційної участі. У період між виборами громадяни також позбавлені реального впливу на державні структури і представницькі органи влади; ефективних механізмів контролю за діяльністю яких не створено. Така ситуація значно підвищує ризик молодіжного радикалізму, стихійних проявів протестної поведінки, оскільки молоді люди залишаються надзвичайно вразливими і незахищеними перед багатьма суспільними проблемами: економічними, духовно-гуманітарними, екологічними тощо. У той же час, саме молоде покоління через громадянськість і патріотизм, культуру й мистецтво, освіту й науку має вивести суспільство на новий рівень розуміння і сприйняття дійсності. Захищаючи свої права, виконуючи свої обов'язки, проявляючи політичну активність сьогодні, молодь формує власне майбутнє і майбутнє нашої країни.

2.3. Волонтерство як прояв національно-патріотичної свідомості сучасної української молоді

У загальному розумінні волонтерство – це той внесок, який робиться фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, для добробуту і процвітання спільнот і суспільства загалом. Ця діяльність може набувати різних форм: від повсякденної взаємодопомоги до

спільних дій під час кризи. Волонтери відіграють різнобічну роль у розвитку й добробуті країн: як учасники національних програм та програм ООН сприяють розвитку гуманітарної допомоги, технічного співробітництва, пропаганди прав людини, демократії та миру. Волонтерський рух є основою діяльності недержавних та громадських організацій, професіональних асоціацій та профспілок.

До 2014 року волонтерство в Україні не було особливо популярним серед молоді й населення загалом. Добровільну допомогу різним категоріям осіб надавали до 15% населення. Молодіжна волонтерська робота традиційно стосувалася таких напрямів діяльності¹⁴⁰¹⁴¹:

1. Соціально-реабілітаційна робота, попередження і подолання негативних явищ у молодіжному середовищі:

- робота з молоддю та підлітками, які перебувають у складних життєвих обставинах;

- робота з молоддю, схильною до асоціальної поведінки;

- підтримка та розвиток соціально дезадаптованої молоді;

- профілактика вживання алкогольних напоїв та наркотичних речовин;

- профілактика хвороб, що передаються статевим шляхом, та ВІЛ-інфекції/СНІДу;

- педагогічна підтримка підлітків та молоді, які постраждали від морального, фізичного, сексуального насильства чи насильства в сім'ї.

2. Соціальна опіка і соціальний захист соціально незахищених груп молоді:

- підтримка та розвиток творчих здібностей молодих інвалідів;

- соціальна допомога самотнім матерям, неповним сім'ям;

- робота з молоддю із груп ризику;

- волонтерські програми соціальної опіки.

3. Соціальний розвиток молоді та її інтеграція в суспільство:

- формування інтересів, потреб, цінностей та пріоритетів життя молодих людей;

- сприяння самовихованню, самовизначенню та самовдосконаленню особистості;

- розвиток та підтримка творчого потенціалу талановитої молоді;

- формування світогляду молодої людини засобами соціальної реклами.

Волонтерська діяльність провадилася шляхом:

а) надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах: за місцем проживання особи; у стаціонарних інтернатних установах та закладах; у реабілітаційних установах та закладах; в установах та закладах денного

¹⁴⁰ Молодіжне лідерство і волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=73474&print=Y.

¹⁴¹ Матеріали обласних державних адміністрацій до Державної доповіді про становище молоді за підсумками 2014 року.

перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування; в установах та закладах тимчасового або постійного перебування та в інших закладах соціальної підтримки або догляду;

б) залучення дітей та молоді до участі у волонтерській діяльності;

в) встановлення зв'язків з міжнародними волонтерськими організаціями.

Молодіжні громадські організації та волонтери розглядалися як ресурс поліпшення соціальної роботи з молоддю, зокрема з молодими сім'ями, молодими інвалідами, сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, з особами, які повернулися з місць позбавлення волі. І це стосувалося насамперед популяризації здорового способу життя серед молоді України.

У 2014 році до традиційних форм волонтерської діяльності додався волонтерський рух на підтримку Євромайданів та АТО, який за масштабами поширення став безпрецедентним виявом громадянської самоорганізації та національно-патріотичної свідомості.

За даними аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики» (2015 р.), зростання активності волонтерського руху було зумовлено двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян¹⁴².

Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їхній самоідентифікації. За таких обставин патріотично налаштовані люди взяли на себе відповідальність за розвиток ситуації, пов'язаної з подіями на Євромайданах країни та воєнними діями на її теренах. При цьому волонтерська діяльність набула всіх ознак найбільш дієвої форми самоорганізації населення.

Умови функціонування волонтерського руху під час Євромайданів та воєнних дій були різними, залежно від ролі держави в цих процесах. Управління традиційними формами волонтерської діяльності здійснювалося «згори» – з боку державних та недержавних соціальних інституцій. Волонтерська підтримка АТО здійснювалася «знизу» – шляхом самоуправління волонтерською діяльністю.

Протистояння представників громадянського суспільства з бюрократичною державною системою під час Революції Гідності віднесло більшість громадських об'єднань до опозиційного табору. Згодом зовнішня воєнна агресія об'єднала зусилля громадянського суспільства і держави. Подальший розвиток волонтерського руху, пов'язаний з воєнними діями, був більш структурованим і потужним, бо

¹⁴² Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.

спирався на раніше здобуті напрацювання.

Волонтерська робота на євромайданах була для більшості її виконавців першим досвідом та стихійним проявом небайдужого ставлення до перебігу подій. Волонтери здійснювали як акумуляцію ресурсів з подальшою передачею їх на потреби життєдіяльності наметових містечок (продовольство, медикаменти, побутові речі тощо), так і особисто виконували роботу соціального, просвітницького, медичного, інформаційного спрямування. Багато тисяч українських патріотів фактично виконували волонтерську роботу, не входячи до організованих осередків: надавали притулок протестувальникам, забезпечували їх продуктами харчування, здійснювали інші функції волонтерів.

Характерною особливістю розвитку волонтерського руху в цей період стало залучення соціальних мереж до підтримки та поширення громадянських ініціатив, які здебільшого функціонували у форматі неформальних волонтерських груп. Ще 21 листопада 2013 року, після скасування євроінтеграційного курсу України, журналіст М. Найєм написав на своїй сторінці в соціальній мережі пост, у якому він запитав у своїх передплатників, хто з них готовий того ж вечора вийти на Майдан Незалежності на знак протесту. Згодним він запропонував залишати під постом коментарі зі словами «Я готовий»: «Як тільки набереться більше тисячі, будемо організовуватися». Можливо, саме тоді інтернет-користувачі відчували справжню дієвість оповіщення та координації з використанням соціальних мереж. Незабаром народився паблік «Євромайдан», який за пару місяців став найпопулярнішим некомерційним співтовариством в українському сегменті Facebook.

Інформаційні технології допомогли створити нову якість комунікації між однодумцями, пришвидшили термін виведення волонтерських проектів на рівень їх практичної реалізації.

Складно визначити реальний кількісний склад учасників волонтерського руху через постійне його поповнення, небажання людей афішувати свою діяльність та напівлегальну діяльність значної частини волонтерських організацій.

За даними Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (грудень 2014 року), 17% молодих громадян віком від 18 до 29 років вдавалися до активних дій з перетворення ситуації в країні й суспільстві на краще, зокрема у формі волонтерства. Більше половини молоді (55%) не брали участі в організованих формах волонтерської роботи, проте допомагали, чим могли, відповідно до реальних можливостей: перерахуванням грошей, іншими пожертвами, наданням житла, здачею крові тощо¹⁴³.

Дані соціологічного дослідження «Волонтерський рух в Україні», проведеного GfK Ukraine у 2014 році, засвідчили, що 23% українців коли-небудь у житті

¹⁴³ За даними всеукраїнського репрезентативного масового опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України у грудні 2014 року.

займались волонтерством, серед яких 9% – почали займатись волонтерством протягом 2014 року; 39% волонтерів становила молодь віком 16–35 років¹⁴⁴.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹⁴⁵, проведеного компанією GfK Ukraine¹⁴⁶, 22% молоді віком 14–34 роки зазначили, що впродовж останніх 12 місяців вони займалися волонтерством, причому половина з них (11%) займалася волонтерством і раніше. 14% опитаних не займалися волонтерством впродовж останніх 12 місяців, але займалися цим раніше. 64% опитаних ніколи не брали участі у волонтерській діяльності.

Серед тих, хто коли-небудь займався волонтерською діяльністю, переважно робили це в таких сферах: збирали кошти для учасників АТО (46%), брали участь у прибиранні та упорядкуванні території (41%), допомагали нужденним, сиротам та інвалідам (33%), брали участь в озелененні свого міста/села (27%), збирали кошти на благодійність (25%)

Серед тих, хто займався волонтерською діяльністю або хотів би до неї долучитися, переважно керуються бажанням допомогти конкретним людям (53%), принести користь суспільству (43%), відчують причетність до спільної справи (21%), вказують, що волонтерство відповідає їхнім принципам, позиціям (18%), цінують набуття навичок, корисних для професійної діяльності (14%)¹⁴⁷.

Якщо у 2013 році волонтерська діяльність мала переважно соціальне спрямування: допомога людям похилого віку, інвалідам, дітям і т.д. (72%, у 2014 р. – 38%), благоустрій дворів, вулиць, посадка квітів або дерев, прибирання сміття (50%, 2014 рік – 28%), допомога бездомним тваринам (26%, у 2014 р. – 12%), участь у благодійних концертах, виставках та спектаклях (23%, у 2014 р. – 8%). То у 2014 році найбільш поширеною формою волонтерської діяльності стала допомога Українській армії та пораненим (70%). Додалися такі напрями волонтерської діяльності: допомога учасникам Майдану (25%), допомога переселенцям з Криму або із зони бойових дій (23%), допомога «ополченцям» так званих ДНР/ЛНР, включаючи допомогу пораненим (3%), допомога учасникам Антимайдану (2%).

За даними Інституту соціології НАН України, понад 50% населення України в тій чи іншій формі взяли участь у допомозі воїнам АТО, переселенцям, жителям Донбасу тощо¹⁴⁸.

¹⁴⁴ «Волонтерський рух в Україні». Дослідження проведено GfK Ukraine 20–26 листопада 2014 року на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні.

¹⁴⁵ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹⁴⁶ Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

¹⁴⁷ Респондент міг дати декілька варіантів відповідей, тому загальна сума не дорівнює 100%.

¹⁴⁸ Головаха: Война впервые научила украинцев помогать друг другу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/interview/politics/6382849-golovakha_voyna_vpervye_nauchila_ukraintsev_pomogat_drug_drugu.htm

Події на Півдні та Сході України, які почалися у 2014 році, позначилися на напрямах волонтерської діяльності та умовах її здійснення: зміщено акцент з допомоги цивільному населенню на постачання всього необхідного для проведення АТО. Найбільш ефективний внесок у посилення обороноздатності держави волонтерський рух зробив саме на початку воєнних дій у Донецькій та Луганських областях, коли забезпечення державою військових підрозділів здійснювалося повільно, бракувало елементарних систем захисту, обмундирування та продовольства.

За лічені місяці волонтерські ініціативи перетворилися на потужні організації, діяльність яких була спрямована на забезпечення майже всього спектру потреб і силових структур, і громадян, що постраждали від воєнних дій. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли два чинники: національно-патріотичне піднесення в суспільстві, що привело до появи безпрецедентної кількості волонтерів та благодійників, і менеджерські якості керівників волонтерських організацій.

Серед найбільш помітних організацій необхідно виділити волонтерські об'єднання «Народний тил» (включає «Колеса народного тилу» (постачання машин до АТО), «Медичний народний тил» (постачання ліків до АТО)), Help Army, «Крила Фенікса», «Армія SOS», «Народний проект», «Волонтерська сотня». Перелік прикладів ефективної самоорганізації волонтерів набагато ширший і включає тисячі як організаційних утворень, так і людей, які одноосібно займаються волонтерською діяльністю.

До лав волонтерів ідуть люди різних професій, об'єднані загальною бідною – війною. Складається феномен «мережевого волонтерства», коли до мережі долучаються родичі, друзі, знайомі знайомих. Мережева волонтерська співпраця – це процес встановлення та підтримки контактів з певними особами та волонтерськими фондами, рухами, організаціями, які мають спільні цілі та погоджуються співпрацювати задля їх досягнення. Волонтерські мережі є добровільними, вони підтримуються завдяки участі всіх членів. Риси волонтерської мережі – це патріотизм, добровільність; наявність ресурсів; спільна мета, цінності; бажання співпрацювати; демократичність; обмін досвідом, інформацією; довіра; тривалість роботи однодумців; толерантність¹⁴⁹.

З багатьох напрямків роботи волонтерів, спрямованої на протидію подолання зовнішньої агресії та її наслідків, можна виділити чотири основні, якими вони опікуються найбільше: збір та доставка в зону проведення АТО необхідних ресурсів; надання медичної допомоги постраждалим ув ході її проведення; допомога вимушеним переселенцям; пошук зниклих безвісти і звільнення полонених¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Сидренко С. В. Волонтерство як суб'єкт глобально-мережевого громадського суспільства в контексті сучасних соціальних трансформацій / Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2015. № 60.

¹⁵⁰ База перевірених організацій та волонтерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4army.com.ua>.

Отже, найбільш поширений вид волонтерської діяльності під час воєнних дій – це *агрегація* необхідних ресурсів і *забезпечення* ними українських військових, залучених до АТО. Заклик щодо їх збору сформованими у соціальних мережах волонтерськими групами підтримали небайдужі люди в Україні й за її межами. Відчутну підтримку волонтерському руху надала українська діаспора, представники якої пересилали в Україну грошові перекази, медичні препарати, приціли, господарські товари тощо¹⁵¹. У багатьох країнах, де українці сформували згуртовані діаспорні осередки, місцеві волонтерські організації проводять численні громадські акції на підтримку суверенітету й територіальної цілісності України¹⁵².

Одним з успішних методів волонтерської допомоги силовим структурам стало надання адресної допомоги окремим військовим підрозділам. Набула поширення практика адресувати допомогу не керівництву підрозділів, а безпосередньо їх особовому складу. Волонтери це пояснювали наявністю випадків, коли ресурси не доходили до адресата¹⁵³.

Дуже потужно у волонтерському русі представлено *медичний напрямок*. Так, волонтери-медики збирали медикаменти¹⁵⁴ на потреби учасників Євромайдану та (згодом) вояків у зоні проведення АТО. При цьому вони створювали власні та входили до добровольчих батальйонів, надавали медичну допомогу у прифронтових лікарнях, забезпечували їх необхідним обладнанням. І саме волонтери-медики під час бойових дій виконували функції медичних служб до налагодження стабільної роботи останніх.

Події 2014 року в Україні стали важким психологічним випробуванням для громадян. Організована на Євромайдані психологічна служба трансформувалася у Психологічну кризову службу, підрозділи якої до сьогодні надають психологічну допомогу пораненим, сім'ям загиблих, переселенцям. Окремі групи волонтерів-психологів постійно перебувають у зоні проведення АТО, де проводять психологічні тренінги з українськими військовими та здійснюють реабілітацію постраждалих під час воєнних дій¹⁵⁵.

Необхідно також відзначити вагомий внесок українських громадян, які у волонтерській роботі використовують *комп'ютерні технології*. Так, під час Євромайдану вони створювали сайти для забезпечення інформаційної підтримки учасників та допомоги в координації спільних протестних дій. Події на Сході України перепрофілювали діяльність ІТ-волонтерів, які почали займатися

¹⁵¹ Три історії про те, як українці озброюють українську армію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/11/174797..>

¹⁵² Воїни добра. Георгій Тука. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/09/18/180486>.

¹⁵³ Три історії про те, як українці озброюють українську армію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/11/174797>.

¹⁵⁴ База перевірених організацій та волонтерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4army.com.ua>.

¹⁵⁵ Волонтер-психолог, яка повернулася з АТО: Наша найкраща допомога бійцям вдома – присутність поряд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/10/1/181349>

розробкою електронних планшетів для артилеристів, автоматизацією армійських систем зв'язку, створенням безпілотних літальних апаратів тощо¹⁵⁶.

Правозахисний напрямок у діяльності волонтерів в основному спрямований на захист прав людей, що потрапили у складні життєві ситуації. Так, волонтери-юристи відслідковували та намагалися протидіяти у правовому полі незаконним діям влади під час проведення Євромайдану. Сьогодні вони допомагають вимушено переміщеним особам оформити необхідні документи, входять до переговорних груп, які займаються звільненням заручників та пом'якшенням умов їх утримання.

Розвиток волонтерського руху в окремих регіонах України має свої особливості. Так, харківські волонтери створили колективну мережу активістів, в якій працюють до десяти волонтерських груп, – Help Army¹⁵⁷. Кожна група веде свій напрямок діяльності в регіоні: допомога силовим структурам, медичним установам, біженцям, пораненим та їхнім рідним. Водночас, для забезпечення силових структур необхідними матеріальними ресурсами, місцеві бізнесмени створили фонд «Мир та порядок», який координує діяльність волонтерів та обласної влади¹⁵⁸.

Волонтерські ініціативи працюють переважно незалежно від держави, адже дуже велика кількість з них – це невеличкі незареєстровані групи, а 67% волонтерів працюють поза організаціями¹⁵⁹.

Неналежну підтримку волонтерської діяльності державними структурами підтверджує соціологічне дослідження «Вивчення досвіду роботи управлінь/відділів та установ, які працюють з молоддю на регіональному рівні», проведене Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у 2015 році. За результатами дослідження, розвиток волонтерського руху забезпечують менше третини організацій/установ, що працюють з молоддю (28%). В той же час, 44% вказали, що однією з категорій молоді, на яку спрямована їхня діяльність, є молоді волонтери¹⁶⁰.

Волонтерська діяльність щодо забезпечення армії пов'язана з низкою загроз. Серед них – підриви офісів, що траплялися і в мирних регіонах, таких як Запоріжжя, Одеса, Київ. Захист персональних даних волонтерів є нагальним питанням органів безпеки, адже отримання терористами приватної інформації про волонтерів становить загрозу їхньому життю та здоров'ю, наражає близьких людей на небезпеку. Іноді виникають конфлікти між волонтерами та представниками правоохоронних органів на блокпостах, адже корені протистояння активістів та міліції сягають ще часів Майдану. Також постає питання захисту волонтерів і з

¹⁵⁶ IT-волонтерство «Армії SOS». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/volunteers/2014/10/16/182233>.

¹⁵⁷ HELP ARMY. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://help-army.org.ua>.

¹⁵⁸ Всеволод Кожемяко: Нам удалось заставить людей поверить, что «светлых» в некогда «ватном» Харькове больше, чем «темных». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/09/30/181385>.

¹⁵⁹ «Волонтерський рух в Україні». Дослідження проведено GfK Ukraine 20–26 листопада 2014 року на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні.

¹⁶⁰ Соціологічне дослідження «Вивчення досвіду роботи управлінь/відділів та установ, які працюють з молоддю на регіональному рівні» проведено Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у 2015 р.

огляду на можливі напади на волонтерські автомобілі, адже часто вони перевозять вантажі, які можуть зацікавити представників кримінальних кіл. З метою гарантування безпеки волонтерської діяльності розглядається можливість надання волонтерам права носити зброю і мати засоби персонального захисту, адже на передовій вони опиняються під обстрілами нарівні з військовослужбовцями.

Часто проблеми ввезення допомоги з-за кордону виникають через митні правила. Виходить так, що значна частина ввезеного спорядження (бронежилети, каски, тепловізори) відповідно до чинних нормативів є контрабандою. Також в Україну не можна завозити автомобілі, яким більше ніж 8 років, а завезені автомобілі підлягають розмитненню, що передбачає відповідну оплату. Неузгодженість цих та інших питань призводить до затримки вантажів на митниці. І хоча після кількох гучних скандалів із затримкою вантажів митниця пішла назустріч деяким волонтерським ініціативам, ситуація лишається неврегульованою, а питання про внесення змін до правил розмитнення вантажів не розглядається на державному рівні.

Згідно з результатами дослідження компанії GfK «Волонтерський рух в Україні», 81% українців вважають волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства. І хоча ставлення до волонтерів дещо різниться залежно від регіону, переважна більшість українців схвалює їхню діяльність, допомагаючи ще й власними внесками¹⁶¹.

На думку психологів, сплеск волонтерства в Україні можна вважати процесом морального одужання суспільства. «Бум» на добрі справи свідчить про те, що в країні з'явилося дуже багато свідомих громадян: люди стали розуміти, що це їхня країна і її доля залежить від них. Злет волонтерського руху вселяє надію на гарне майбутнє, бо волонтерство – це не просто надання матеріальної або фізичної допомоги, але й прояв активної громадянської позиції¹⁶², національно-патріотичної свідомості.

2.4. Суб'єкти формування національно-патріотичного світогляду та громадянської активності молоді

Провідниками формування національно-патріотичної свідомості молоді є соціальні інституції та окремі особи, що впливають на формування ціннісних і світоглядних орієнтирів молодій людині, що специфічними можливостями та засобами вирішують завдання формування національно-патріотичної свідомості як окремих груп населення, зокрема молоді, так і громадян країни загалом.

¹⁶¹ «Волонтерський рух в Україні». Дослідження проведено GfK Ukraine 20–26 листопада 2014 року на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні.

¹⁶² Волонтерство в Україні: короткий спалах чи яскравий світанок? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/article/1074634>.

За результатами експертного опитування лідерів молодіжної сфери державного та громадського секторів з питань формування національно-патріотичного світогляду та громадянської активності української молоді, проведеного Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у серпні 2015 року, головними суб'єктами такого формування є сім'я, самоосвіта, підручники з історії, Інтернет, формальні та неформальні об'єднання громадян. Пріоритетність і рівень впливу суб'єктів на формування патріотичного світогляду в різних вікових і соціальних групах різна¹⁶³.

Експерти визначають два рівні суб'єктів національно-патріотичного виховання:

- суб'єкт як певна інституція,
- суб'єкт як особа, яка безпосередньо провадить виховну діяльність. Такою особою може бути будь-який громадянин України, який має відповідну компетенцію і виконує цю роботу, – волонтер, вихователь, вчитель, молодіжний працівник тощо.

Суб'єкти-інституції формування національно-патріотичної свідомості молоді умовно можна розділити на дві групи.

До першої групи відносяться суб'єкти, що закладають основу та формують національно-патріотичну свідомість молодої людини: сім'я, оточення (соціум), заклади освіти всіх рівнів, заклади культури, заклади позашкільної освіти.

До другої групи відносяться суб'єкти, що мають прямий чи опосередкований вплив на розвиток національно-патріотичної свідомості особистості, зокрема органи виконавчої влади всіх рівнів (міністерства, управління, відділи, сектори тощо), соціальні мережі, засоби масової інформації (телеканали, радіостанції, газети, журнали), виробники кіно- та музичного продукту, заклади дозвілля для молоді (кінотеатри, клуби за інтересами, розважальні заклади тощо), тобто інституції, що формують український інформаційний контент у всіх його проявах.

Патріотичні й національні цінності молодої людини, її належність до певної національної групи формуються насамперед у родині. Крім того, на молоду особу суттєво впливає оточуюче соціальне середовище (соціум), у якому знаходиться її родина. Далі до процесу залучаються заклади освіти, заклади позашкільної освіти, заклади культури, органи виконавчої влади, громадські організації, молодіжні рухи та інші організовані інституції, що впливають на формування свідомості молоді.

Отже, кожен з вищеназваних суб'єктів прямо чи опосередковано впливає на формування національно-патріотичної свідомості особистості. Причому рівень впливу окремих інституцій значною мірою залежить від рівня довіри та доступності

¹⁶³ Експертне опитування лідерів молодіжної сфери державного та громадського секторів з питань формування національно-патріотичного світогляду та громадянської активності української молоді проведено Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у серпні 2015 р.

молоді до них.

На національно-патріотичне виховання молоді спрямовують свою діяльність установи та організації молодіжної сфери: відділи, управління по роботі з молоддю, молодіжні центри. За результатами соціологічного дослідження, проведеного Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у 2015 році, з метою формування національно-патріотичної свідомості молоді використовуються різнопланові форми роботи¹⁶⁴:

- заходи/ігри військово-патріотичного, військово-спортивного та національного спрямування: «Оберіг», «Джура», «Почесна варта», «Заграва», «Спалах», «Козацький квест», «Козацькому роду нема переводу» тощо;
- конкурси/фестивали на національно-патріотичну тематику;
- наметові табори: вишкільні та патріотичні табори, тематичні зміни в оздоровчих таборах, наметові містечка для школярів;
- масові акції до знаменних дат: акт злуки «Ланцюг єдності», Хода з прапорами, Парад вишиванок тощо.

Також на формування національно-патріотичної свідомості молоді спрямовано групові інформаційно-просвітницькі заходи (тематичні зустрічі, лекції, тематичні уроки, до проведення яких залучаються воїни та учасники АТО, спеціалісти з історії України та патріотичного виховання; концерти, квартирники тематичного спрямування, флешмоби; конференції, круглі столи, форуми); культурологічні заходи (відвідування пам'ятних місць, облаштування історичних пам'яток архітектури; художні тематичні виставки; майстер-класи, мистецькі пленери патріотичного спрямування; перегляди кінофільмів).

Діяльність організацій/установ, які працюють з молоддю, переважно спрямована на формування таких складових патріотичного виховання молоді:

- соціальна активність молоді;
- встановлення зв'язку з історичною спадщиною;
- соціальна згуртованість;
- зміцнення ідентифікації себе з Україною;
- виховання терпимості, толерантності, різноманітності;
- відкрите обговорення теми «що значить бути патріотом зараз» (*Табл. 2.4.1*).

¹⁶⁴ Соціологічне дослідження «Вивчення досвіду роботи управлінь/відділів та установ, які працюють з молоддю на регіональному рівні» проведено Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у 2015 р. методом он-лайн; охоплено більшість регіонів України.

Відповіді на запитання «Яким складовим патріотичного виховання Ваша організація/установа приділяє найбільшу увагу?»

Складові патріотичного виховання	Кількість позитивних відповідей	%
Соціальна активність	25	78
Встановлення зв'язку з історичною спадщиною	22	69
Соціальна згуртованість	21	66
Зміцнення ідентифікації себе з Україною	17	53
Виховання терпимості, толерантності, різноманітності	15	47
Відкрите обговорення теми «що значить бути патріотом зараз»	10	31
Розвиток спільних установок у української молоді	8	25
Створення (відтворення) соціальних цінностей для наступних поколінь	8	25
Жодна з перерахованих	3	9

На сьогоднішні в Україні впливовими інституціями-суб'єктами національно-патріотичного виховання виступають **заклади освіти** всіх рівнів.

Методичними рекомендаціями з організації патріотичного виховання дітей та учнівської молоді у 2014/2015 навчальному році Міністерства освіти і науки України визначено, що патріотичне виховання має охоплювати всіх учасників навчально-виховного процесу, сприяти формуванню у дітей та утвердженню у педагогів і батьків національних та загальнолюдських цінностей, особистісних якостей, що притаманні громадянинові України. Завдання національно-патріотичного виховання молоді та розвитку її громадянської активності повинні впроваджувати навчальні заклади різного рівня. Необхідна розробка ефективних програм, метою яких є формування та розвиток духовних цінностей, почуття патріотизму, національної самосвідомості, любові до українського народу, духовної єдності поколінь, толерантності, культури міжлюдських взаємин.

Документ містить рекомендації та пропозиції щодо форм та методів проведення заходів патріотичного спрямування, рекомендований перелік художніх та документальних фільмів, інтернет-ресурсів. Заохочується використання успішного досвіду роботи окремих навчально-виховних комплексів.

Дієвим засобом національно-патріотичного виховання молоді в навчальних закладах є включення до тематики студентських конкурсних та науково-дослідних робіт національно-патріотичної тематики, що спрямована на вивчення історії, діяльності видатних історичних постатей, митців, що були патріотами України і є взірцем для сучасної молоді.

Різноманітні творчі проекти і майстерні (вишивання, гаптування, свята національні пісні, танцю, конкурси вишиванок тощо), впроваджені в навчально-виховний процес, сприяють розвитку національної ідентичності молоді.

З метою увічнення пам'яті випускників навчальних закладів, які загинули за незалежність і територіальну цілісність України в зоні антитерористичної операції, керівникам органів управління освітою райдержадміністрацій, міських рад, директорам шкіл-інтернатів, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладів рекомендовано вивчити питання щодо встановлення у навчальних закладах меморіальних дощок.

Активну діяльність щодо національно-патріотичного виховання дітей та молоді ведуть заклади *позашкільної освіти*, які мають давні традиції і значний досвід у цій сфері. За даними Міністерства освіти і науки України¹⁶⁵, у понад 1,5 тис. позашкільних навчальних закладів (у системі освіти) здобувають позашкільну освіту діти і молодь від 5 до 21 року (відповідно до Закону України «Про позашкільну освіту»)¹⁶⁶.

Національно-патріотичному вихованню учнівської молоді значною мірою сприяють навчальні та організаційно-масові програми і проекти туристсько-краєзнавчого та інших напрямів позашкільної освіти, залучення вихованців до соціально значущої діяльності, волонтерства. Значна увага приділяється участі дітей у соціальних та благодійних акціях, концертах, флеш-мобах тощо, спрямованих на допомогу бійцям АТО, пораненим та сім'ям загиблих, переселенцям зі східних регіонів та Криму, що створює умови для становлення дітей і молоді як свідомих громадян своєї країни.

Набуває популярності військово-патріотичний напрям позашкільної освіти (клуби юних моряків, клуби юних десантників тощо), творчі об'єднання якого спрямовані на формування громадянина-патріота, котрий розуміє громадянський обов'язок, володіє військовими і військово-технічними знаннями, прагне до фізичного самовдосконалення, вивчає бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його Збройних Сил.

Національно-патріотичне виховання молоді здійснюють також гуртки та клуби науково-технічного напрямку. Наприклад, в авіаційно-космічній лабораторії Київського палацу дітей та юнацтва діють секції льотно-штурманської підготовки, парашутної підготовки тощо, Клуб шанувальників авіації та Сімейний авіаційний клуб, у яких можна знайти авіаційні журнали та книги, тематичні фільми, також проводяться лекції та семінари на різні теми, пов'язані з авіацією. Вихованці авіаційно-космічної лабораторії не лише отримують якісну допрофесійну підготовку, але здобувають важливі практичні навички.

Значну роль у формуванні національно-патріотичної свідомості покладено на *заклади культури* всіх рівнів¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Матеріали НАПН України до Державної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 року.

¹⁶⁶ Закон України від 22.06.2000 № 1841-III «Про позашкільну освіту».

¹⁶⁷ Матеріали Міністерства культури до щорічної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 року

З метою вшанування українських воїнів – учасників антитерористичної операції на Сході України, виховання дітей та молоді в дусі поваги до Українського Війська, відповідального ставлення громадян до обов'язку захисника Вітчизни музеї різних профілів України приділяють особливу увагу вшануванню пам'яті осіб, які віддали життя за Україну, та вихованню поваги до героїв, які воюють у зоні АТО, демонструють постійно діючі стенди, виставки, експозиції, присвячені героїзму учасників АТО, які захищають суверенітет і територіальну цілісність України.

Активну та різнопланову діяльність з національно-патріотичного виховання проводять бібліотеки, які систематично поповнюють основні фонди літературою патріотичного змісту, організовують книжково-ілюстративні викладки, бесіди-лекції та лекторії, конкурси, клуби за інтересами.

Чільне місце в діяльності бібліотек посідають такі напрями, як популяризація державної політики, народознавство, українознавство, краєзнавство; популяризація знань про історичний шлях України з дохристиянських часів, періоду Київської Русі, через Козацьку добу до Незалежності та сучасного європейського вибору; про боротьбу за єдність і захист кордонів України від зовнішньої агресії; надання допомоги та ушанування подвигів учасників Революції Гідності і воїнів АТО.

Плідно працюють у напрямі патріотичного виховання обласні бібліотеки для дітей та юнацтва. У своїй діяльності вони використовують круглі столи, уроки мужності та народознавства, вечори запитань і відповідей, дні інформації, проводять інтелектуальні ігри, конкурси, вікторини. Наприклад, у Києві публічна бібліотека ім. Лесі Українки постійно забезпечує книжкові фонди бібліотек міста книгами з історії українського війська, основ цивільної оборони, законодавчими документами тощо.

З метою посилення виховної роботи серед молоді, національно-патріотичного виховання, формування національної свідомості та високих моральних якостей у вересні 2014 року в виставкових залах Центрального будинку художника Національної спілки художників України відбулося відкриття Всеукраїнської художньої виставки «Надія», приуроченої до Міжнародного дня миру, що відзначається під егідою ООН щорічно 21 вересня. В експозиції було представлено понад 300 творів живопису, скульптури, графіки, плаката, декоративно-ужиткового мистецтва, наданих митцями з усіх регіонів України.

У репертуарі численних аматорських колективів України, які провадять активну концертну діяльність, є вокальні, хорові, танцювальні композиції, твори синтетичного характеру, що збагачують і доповнюють просвітницькі форми національного виховання. Як приклад, на Сумщині діють близько 20 самодіяльних творчих колективів саме військово-патріотичного спрямування.

Окремим напрямом формування національно-патріотичної свідомості молоді є **військово-патріотичне виховання**. За інформацією Міністерства оборони України, військово-патріотичне виховання молоді здійснюється не тільки в військових

колективах, а й на рівні всього українського суспільства¹⁶⁸. Суб'єктів військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України слід розглядати на двох рівнях: на рівні українського суспільства (державні та недержавні структури і установи) та Збройних Сил України.

До державних структур і установ, які виступають суб'єктами військово-патріотичного виховання громадян України, належать:

- органи державної влади і місцевого самоврядування, на які покладено завдання щодо розробки нормативно-правових засад, організаційного, фінансового та методичного забезпечення національно-патріотичного виховання громадян України, а також у деяких випадках – організації та проведення військово-патріотичних заходів;

- державні організації, установи: шкільні та дошкільні заклади, вищі навчальні заклади, заклади культури та мистецтва тощо;

- музеї і місця бойової слави, меморіальні комплекси, виставки тощо.

Недержавними суб'єктами виховання є:

- громадські організації військово-патріотичного спрямування: Товариство сприяння обороні України, ради (спілки) ветеранів війни та бойових дій, військово-технічні гуртки та об'єднання, Українське козацтво тощо;

- спілки науковців та творчих працівників;

- військово-історичні клуби та ін.

Суб'єктами військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України є:

- Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України та інші органи військового управління, які визначають організацію ідеологічну спрямованість військово-патріотичного виховання особового складу на всіх рівнях до військової частини (підрозділу) включно;

- командири (начальники), офіцери структур по роботі з особовим складом та інші посадові особи, які мають підлеглих і відповідають за їх виховання;

- військові колективи;

- вищі військові навчальні заклади, будинки офіцерів, військові музеї та кімнати бойової слави, бібліотеки, ансамблі пісні і танцю, військово-музичні центри, військові засоби масової інформації та ін.

Об'єктами, військово-патріотичного виховання є військовослужбовці та працівники Збройних Сил України, члени їхніх сімей. До об'єктів опосередкованого виховного впливу військового відомства можна віднести все населення України. Особливо важливим у цьому контексті є здійснення виховного впливу на молодь як майбутніх захисників Вітчизни.

¹⁶⁸ Матеріали Міністерства оборони України до Державної доповіді про становище молоді в Україні за підсумками 2014 року.

Значну роль у процесі національно-патріотичного виховання молоді відіграють **молодіжні громадські організації**. Вважається, що саме молодіжні організації є інструментом найбільш дієвої соціалізації молодого покоління. Інтенсивність впливу громадських організацій на молодь залежить від кількості молодіжних об'єднань та рівня залучення молоді до їхньої діяльності.

Останніми роками в Україні фіксується зростання кількості молодіжних громадських організацій (**Табл. 2.4.2**). Дані Державної служби статистики України показують, що кількість центральних органів молодіжних громадських організацій на кінець 2013 року становила 5 450 (у 2012 – 5 100), у тому числі зі статусом юридичної особи – 4 523, з них зі всеукраїнським статусом – 43. Кількість відокремлених підрозділів громадських організацій на кінець 2013 року становила 2 168. Серед загальної кількості громадських об'єднань молодіжні організації становили 8,1% (у 2012 році – 9,1%).

Таблиця 2.4.2

Кількість молодіжних громадських організацій в Україні, 2005–2013 рр.

(за даними Державної служби статистики України)

Рік	Всього	Із загальної кількості центральний орган має місцевий статус	Осередки всіх рівнів	% молодіжних організацій серед загальної кількості організацій
2005	5 644	3 430	2 214	
2006	6 057	3 728	2 329	
2007	6 411	3 985	2 426	
2008	6 747	4 224	2 523	10,1
2009	7 180	4 471	2 709	9,9
2010	7 555	4 775	2 780	9,6
2011	7 935	4 991	2 944	9,5
2012	8 072	5 100	2 972	9,1
	Кількість громадських організацій, зареєстрованих та утворених шляхом повідомлення відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання»	У тому числі:		Кількість відокремлених підрозділів громадських організацій на кінець року
		зі статусом юридичної особи	з них зі всеукраїнським статусом	
2013 ¹⁶⁹	5 450	4 523	43	2 168

Починаючи з 2008 року, кількість молодіжних громадських організацій щорічно збільшується приблизно на 10%. У той же час, частка молодіжних організацій серед загальної кількості недержавних організацій (далі – НДО) з 2008

¹⁶⁹ У зв'язку з унесенням змін до Закону України «Про громадські об'єднання» з 2013 року змінилися форми статистичної звітності.

по 2013 рік зменшилася на 2% – з 10,1% у 2008 році до 8,1% у 2013 році (Рис. 2.4.1.).

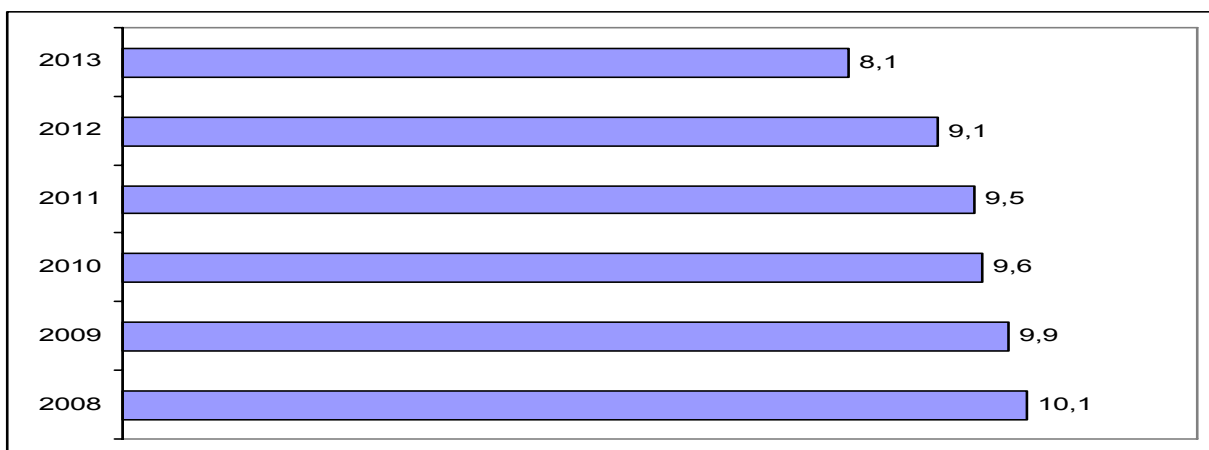

Рис.2.4.1. Частка молодіжних організацій серед загальної кількості НДО, 2008–2013 рр., %

(за даними Державної служби статистики України)

Про кількість молодих людей, які є членами громадських об'єднань, свідчать дані соціологічних опитувань. За даними Інституту соціології НАН України, членами «студентських товариств, молодіжних організацій» протягом 20 років є не більше ніж 2% населення віком 18 років і старше¹⁷⁰.

За результатами соціологічного дослідження «Молодь України-2015»¹⁷¹, проведеного компанією GfK Ukraine¹⁷², більше ніж третина опитаних представників української молоді (35%) не знає про існування в Україні молодіжних громадських організацій та їхню діяльність. Ще 34% опитаних знають тільки про те, що такі організації існують. 21% знають про діяльність молодіжних організацій зі ЗМІ, але не відвідують заходів цих організацій. 7% представників української молоді іноді відвідують заходи молодіжних організацій, і 2% є членами таких організацій.

Однак слід зауважити, що дані про кількість молодіжних організацій та частку молодих людей, які вважають себе їх членами, не є досить валідними, тому що молодіжні організації в Україні на третину можуть складатися з осіб віком понад 35 років¹⁷³. До того ж, за даними моніторингу діяльності громадських об'єднань, який здійснює Творчий центр «ТЦК»¹⁷⁴, у 2014 році 40% організацій громадського

¹⁷⁰ Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. – Інститут соціології НАН України. Випуск 6 (17). – К., 2014. – 416 с. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/files/s/sm17.pdf>.

¹⁷¹ Опитування молоді України віком 14–34 роки проводилося стандартизованим методом інтерв'ю за місцем проживання за вибірковою сукупністю. Опитування проводилось в усіх регіонах України, а також у м. Києві, окрім тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Всього було опитано 2 852 респонденти.

¹⁷² Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

¹⁷³ Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації».

¹⁷⁴ Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002 – 2013 роки: Звіт за даними дослідження / Упоряд.: Любов Паливода — К.: [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2014. — 88 с. – Режим доступу: http://ccc-tck.org.ua/storage/books/2014_report_ukr.pdf.

суспільства віднесли до сфери своєї діяльності групу «молодь». До речі, цей показник на 10% нижчий, ніж у 2007 році, коли молоддю опікувалися майже 50% організацій.

Окремих досліджень чи моніторингу діяльності молодіжних громадських організацій в Україні не проводилося, тому не можна оперувати достовірними статистичними або емпіричними даними щодо участі молодіжних організацій у реалізації державної молодіжної політики. Вважаючи, що молодь є найбільш поширеним об'єктом діяльності громадських організацій, автори вважають за доцільне екстраполювати дані ТЦК про діяльність НДО загалом на діяльність молодіжних організацій, тому наступні матеріали ґрунтуються саме на матеріалах дослідження «Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства в Україні, 2002–2013 рр.», що було проведено творчим центром ТЦК у 2014 році¹⁷⁵.

Важливим аспектом діяльності громадських організацій, зокрема молодіжних, є співпраця зі структурами органів державної влади та місцевого самоврядування, яка дозволяє представляти й захищати інтереси клієнтів, впливати на формування молодіжної політики тощо. За даними ТЦК, у 2014 році головними перешкодами співпраці громадських організацій з органами влади були:

- нерозуміння користі такої співпраці з боку владних структур (68%);
- небажання співпрацювати з боку владних структур (45%);
- недостатня поінформованість владних структур про діяльність організацій громадянського суспільства (36%).

Більше половини опитаних організацій (56%) вважають, що громадські організації та органи влади мають однакові цілі, але різні шляхи досягнення (ця модель співпраці має назву «комплементація», тобто взаємне доповнення). Майже в кожній четвертій організації (22%) вважають, що організації громадянського суспільства та органи влади перебувають у стані конфлікту (конфронтація), тобто мають різні цілі та різні шляхи їх досягнення. Лише 13% організацій вважають, що організації громадянського суспільства і влада мають однакові цілі та шляхи їх досягнення, тобто координують свої дії. 6% опитаних вважають, що громадські організації та влада мають однакові шляхи досягнення, але різні цілі (кооптація).

Що стосується саме молодіжних організацій, то їхня співпраця з органами влади, особливо на місцевому рівні, має несистемний характер: вони не мають можливості отримувати необхідну інформацію, методичну допомогу, вивчати ефективний досвід інших організацій тощо.

Організаційна спроможність ОГС значно залежить від їхніх матеріальних ресурсів. За даними дослідження, у 2014 році найбільш поширеними джерелами фінансування ОГС залишалися:

- 1) гранти від міжнародних організацій;

¹⁷⁵ Там же

- 2) благодійні пожертви бізнесу;
- 3) благодійні пожертви громадян;
- 4) членські внески.

Порівняно з попередніми роками, продовжувала скорочуватися кількість організацій, які отримали грошову та негрошову допомогу від держави та органів місцевого самоврядування.

Для посилення впливу молодіжних громадських організацій на різні аспекти життя молоді доцільно:

- проводити моніторинг діяльності молодіжних організацій;
- розробити методичні рекомендації щодо створення та функціонування регіональних громадських об'єднань, які включатимуть широкий спектр організацій;
- розробити й розповсюдити методичні рекомендації для державних службовців щодо взаємодії з молодіжними громадськими організаціями в аспекті активізації молодіжної участі та національно-патріотичного виховання молоді;
- вивчити досвід проведення місцевих (міських та регіональних) конкурсів на отримання фінансової підтримки соціально значущих проєктів/програм молодіжних громадських організацій.

Важливе значення для формування національно-патріотичної свідомості молоді має діяльність суб'єктів, що здійснюють *інформаційне забезпечення* цього процесу: засоби масової інформації, Інтернет і соціальні мережі. На жаль, станом на 2014 рік діяльність цих суб'єктів національно-патріотичного виховання не набула системного характеру.

Оскільки молодь є одним з найактивніших користувачів мережі Інтернет, інтернет-простір суттєво впливає на формування світогляду і поведінкових орієнтирів сучасної молоді. Різноманітні молодіжні спільноти формують альтернативну субкультуру, яка більш адекватно відображає нові реалії інформаційного суспільства. Серед найбільш поширених форм користувацького контенту є блоги (Livejournal, Twitter), сайти соціальних мереж (Facebook, Вконтакте), відеохостинги (YouTube) тощо. Так, наприклад, провідні українські інтернет-видання і портали новин («Кореспондент.net», «Українська правда», «Тиждень.ua» та ін.) містять розділ блогів (як відомих людей, так і простих користувачів). Окрім того, все частішими стають звернення інтернет-видань до соціальних мереж, відеохостингів, блогів, мікроблогів як до джерел інформації (публікації на персональних сторінках відомих людей у Facebook, відео на YouTube, публікації в Twitter тощо).

Соціальні медіа як суб'єкт національно-патріотичного виховання використовуються в кількох аспектах. По-перше, це створення віртуальних груп, які пропагують патріотизм у соціальних мережах (Facebook, Вконтакте тощо). У

соціальній мережі Facebook створено велику кількість національно-патріотичних груп, учасниками яких є громадяни України та представники української діаспори. Серед них – «Патріоти України – Єднаймося», «Патріоти України», «Патріот України», «Україна патріотична» тощо. Одна з найчисельніших груп у Facebook є «1,000,000 people around the world in support of Ukraine's fight for freedom»¹⁷⁶. Учасники цих груп активно залучаються до обговорення різних політичних, історичних, культурних та інших питань, відстоюють свої позиції, діляться досвідом, інформацією, думками.

Чисельність груп та учасників у мережі зростає дуже швидко, що свідчить про активне залучення світового українства у єдине віртуальне українське суспільство, яке не має кордонів. Станом на кінець 2014 року в мережі зареєстровано 2 715 спільнот (найчисленніша – “Ми – патріоти України” – 434 007 учасників) та 3 707 відеозаписів, які пов’язані з патріотизмом та містять ключове слово пошуку «патріот»¹⁷⁷.

По-друге, не менш важливим є розміщення в соціальних мережах українських фільмів, музики, літературних творів, а також відео та фото, які розкривають тему патріотизму.

По-третє, на сьогодні активними користувачами соціальних мереж є відомі діячі культури, політики, релігії, спорту тощо. Вони залучаються до процесу національно-патріотичного виховання в контексті висвітлення цієї теми в соціальних мережах, блогах, на форумах.

За допомогою соціальних мереж громадяни України, зокрема молодь, організовують широкомасштабні інформаційні кампанії з багатьох питань щодо збереження національної пам’яті, національної ідентичності, національної єдності. Проте помилково вважати соціальні мережі найбільш ефективним суб’єктом формування національно-патріотичної свідомості молоді, оскільки їхній вплив залежить від можливостей доступу до них молоді.

Ще одним важливим суб’єктом формування національно-патріотичного світогляду та громадянської активності молоді є засоби масової інформації. Використання інтернет-ресурсів та медіа-ресурсів для популяризації національно-патріотичних ідей, що втілені в певних проектах, створення нових масмедійних програм (на ТВ, радіо) сприятимуть розвитку громадянської компетентності молоді, суспільної самоорганізації.

Таким чином, організація в теле-, радіопрограмах, у друкованій пресі та на інтернет-ресурсах постійно діючих рубрик, що популяризують українську історію, боротьбу українського народу за незалежність, мову та культуру, досвід роботи з національно-патріотичного виховання різних соціальних інституцій, а також

¹⁷⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/1millionStandForUkraine>.

¹⁷⁷ Вконтакте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vk.com/we.patriots>.

підтримка україномовних молодіжних засобів масової інформації матимуть значний вплив на підвищення рівня національно-патріотичної свідомості молоді людини.

З огляду на багатовимірність діяльності інституцій, які формують національно-патріотичну свідомість молоді, вони мають діяти в «єдиній системі координат». Мова йде про формування загальнонаціональної системи національно-патріотичного виховання, що передбачає спільне розуміння поняття «національно-патріотична свідомість молоді», визначення бажаних результатів національно-патріотичного виховання та координацію діяльності окремих інституцій та інструментів виховного впливу.

Організація міжвідомчої взаємодії державних та громадських інституцій потребує визначення загальнонаціонального координаційного суб'єкта і територіальних суб'єктів, що формують і координують діяльність національно-патріотичної спрямованості відповідно на загальнодержавному і регіональному рівнях. Також слід визначити або створити інституції, що забезпечують цей процес методологією та стандартами для використання на різних рівнях. Державні органи виконавчої влади мають виконувати в цьому напрямку координуючу та контролюючу функції.

Розділ III. ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

3.1. Трансформація законодавства, що регулює молодіжну політику України, відповідно до сучасних запитів суспільства

Регулювання державної молодіжної політики України здійснюється на підставі законодавчих актів, які визначають загальні положення державної молодіжної політики в Україні пріоритетним і специфічним напрямом діяльності держави відповідно до Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні (№ 2859-XII від 5 грудня 1992 р.)¹⁷⁸.

Регулювання умов та напрямів реалізації державної молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді здійснюється на підставі Закону України від 5 лютого 1993 р. № 2998-XII «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», правові засади захисту прав та інтересів неповнолітньої молоді віком від 14 до 18 років визначаються Законом України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III «Про охорону дитинства», соціальна робота з молоддю, яка перебуває у складних життєвих обставинах, регулюється Законом України від 21 червня 2001 р. № 2558-III «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». Особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних і дитячих громадських організацій у поєднанні з державними гарантіями забезпечення їхньої діяльності визначено Законом України від 1 грудня 1998 року № 281-XIV «Про молодіжні та дитячі громадські організації».

Слід відзначити, що у 2014 році значно розширилося коло проблем державної молодіжної політики, які підлягають законодавчому регулюванню. До усталених напрямів державної молодіжної політики, що визначаються специфічними потребами молодіжної аудиторії та регулюються законодавством, належать проблеми зайнятості і забезпечення молоді першим робочим місцем, забезпечення якісного рівня освіти молоді засобами як формальної та неформальної освіти, збереження здоров'я і забезпечення молоді житлом. У 2014 році, у зв'язку з піднесенням громадянської активності населення та зовнішньою агресією, гостро постала проблема законодавчого врегулювання таких питань, як концептуальні засади національно-патріотичного виховання молоді; внутрішня та зовнішня міграція молоді; мобільність у вимушеній зміні місця проживання і, відповідно, забезпечення житлом вимушено переміщених молодих осіб; мобілізація та участь молоді у бойових діях; адаптація молоді після демобілізації, враховуючи набуті психофізичні особливості здоров'я, наслідки перенесених захворювань, травм і ушкоджень тощо. Зазначені напрями молодіжної політики потребують нормативно-

¹⁷⁸ Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 5 грудня 1992 року № 2859-XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2859-12>.

законодавчого врегулювання з використанням мультидисциплінарного та міждисциплінарного підходів.

Вирішення цих питань частково передбачено Концепцією Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 рр., розробленої на підставі наукового аналізу стану і проблем розвитку української молоді та основних програмних вимог Стратегії розвитку державної молодіжної політики України на період до 2020 року, Хартії основних прав Євросоюзу, Європейського пакту в інтересах молоді, Молодіжної стратегії Європейського Союзу та інших міжнародних документів. Пріоритетними напрямками програми визначено розвиток неформальної освіти, зайнятість молоді, забезпечення молоді житлом, формування здорового способу життя, розвиток громадянської активності та національно-патріотичної свідомості молоді та підтримку молоді тимчасово окупованих територій та молодих людей з числа вимушено переміщених осіб.

Національно-патріотичне виховання молоді. У 2014 році продовжено законодавчу діяльність щодо узгодження нормативних документів з міжнародними нормами. Ратифікація Україною у 2014 році Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування (Закон України від 2 вересня 2014 р. № 1664-VII) спрямована на формування **громадянської активності** населення, в тому числі і молоді. Протоколом передбачено забезпечення кожному громадянину права участі у справах місцевого органу влади та законодавче забезпечення державою засобів, що сприяють здійсненню цього права. Україна як сторона, що ратифікувала Протокол, має запровадити законодавчі механізми участі зацікавлених осіб у справах місцевого органу виконавчої влади, що сприятиме розширенню можливостей впливу молодих людей на прийняття рішень органів місцевого самоврядування.

На формування єдиної національно-патріотичної ідеології спрямовано Указ Президента України від 14 жовтня 2014 р. № 806/2014 «Про День захисника України». Відповідно до Указу, з метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звитяг Українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу у суспільстві та на підтримку ініціативи громадськості, 14 жовтня визнано Днем захисника України. Цим же Указом також скасовано День захисника Вітчизни, що відзначався щорічно 23 лютого.

З метою консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості Верховною Радою України ухвалено Закон від 9 квітня 2015 р. № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», відповідно до якого в офіційному документообігу впроваджується виключно термін «Друга світова війна», а термін «Велика Вітчизняна» більше не вживається. З метою вшанування пам'яті всіх жертв Другої світової війни 1939–1945 років в Україні

встановлюється День пам'яті та примирення, який відзначається щороку 8 травня, а 9 травня відзначається державне свято – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги).

За підсумками 2014 року можна констатувати, що центральними органами виконавчої влади не розроблено узгодженої загальнодержавної системи національно-патріотичного виховання молоді, спільного плану дій, що формується на єдиних цільових орієнтирах та об'єднує діяльність державних структур і недержавного сектору. Ситуація у сфері національно-патріотичного виховання почала змінюватись у 2015 році, що втілюється у прийнятті Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580/2015. Характеристику окремих найважливіших документів, які стосуються національно-патріотичного виховання, наведено у *параграфі 3.3.*

Мобілізація молоді. Внесення змін та доповнень до законодавства у 2014 році стосувалося регулювання нових для України реалій, пов'язаних із мобілізаційною підготовкою та мобілізацією молоді, розв'язанням проблем, що виникли у зв'язку з воєнною агресією Російської Федерації на Сході України та анексією Криму. Зокрема, прийнято ряд законодавчих актів щодо змін та доповнень до Законів України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII «Про військовий обов'язок і військову службу», від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», до Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженого Указом Президента України від 10 грудня 2008 р. № 1153/2008). Законодавчі зміни стосуються умов призову на військову службу, мобілізації, проходження служби та звільнення у запас громадян незалежно від вікових обмежень. Проте ці зміни стосуються переважно молоді, оскільки на строкову військову службу призиваються особи чоловічої статі віком від 18 до 27 років.

Законом України від 25 липня 2014 р. №1614-VII «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення захисту прав дітей» внесено зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», що посилюють соціальний захист молодих сімей та осіб, які виховують дітей. Зокрема, звільняються від призову та мобілізації військовозобов'язані особи, які мають на утриманні троє і більше дітей віком до 18 років, замість чинного раніше визначення – п'яти і більше дітей віком до 16 років; жінки та чоловіки, які самостійно виховують дитину (дітей) віком до 18 років, можуть бути призвані на військову службу тільки в разі їхньої згоди і тільки за місцем проживання. Це положення охоплює також усиновителів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів, на утриманні яких перебувають діти-сироти або діти, позбавлені

батьківського піклування, віком до 18 років, та осіб, на утриманні яких перебуває повнолітня дитина, яка є інвалідом I чи II групи, до досягнення нею 23 років.

Законодавче розв'язання суспільно значущої проблеми завершення навчання у вищих навчальних закладах осіб, що здобувають вищу освіту, і забезпечення їх підготовки, збереження наукового потенціалу держави врегульовано Законом України від 3 липня 2014 р. № 1575-VII «Про внесення змін до законів України «Про освіту» та «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо гарантій для студентів, аспірантів, педагогічних, науково-педагогічних працівників». Цим Законом передбачено збереження місця навчання на період проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, відстрочку на складання екзаменаційної сесії та державної атестації у навчальних закладах на період проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період. За студентами, аспірантами, які проходять військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, зберігаються додаткові види соціального і матеріального забезпечення, передбачені цим Законом, а розмір плати за навчання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів або за надання додаткових освітніх послуг зменшується з урахуванням перерваного та оплаченого строку навчання.

Відповідно до статті 44 Закону України «Про вищу освіту», держава забезпечує державну цільову підтримку для здобуття вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах особам, визнаним учасниками бойових дій, їхнім дітям, дітям, один із батьків яких загинув (пропав безвісти) або помер у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів; дітям, один із батьків яких загинув під час масових акцій громадянського протесту або помер унаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час масових акцій громадянського протесту; дітям, зареєстрованим як внутрішньо переміщені особи, у тому числі дітям, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах, – до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років. Порядок та умови надання державної цільової підтримки для здобуття вищої освіти зазначеним категоріям громадян визначаються Кабінетом Міністрів України.

Внутрішньо переміщені молоді особи. Протягом 2014 року набула чинності низка законів, які регулюють суспільні процеси, спровоковані анексією Криму та воєнними діями на Сході України. До цих законодавчих актів належать Закони України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Законом «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» введено поняття «внутрішньо переміщені особи» та визначено порядок обліку, реєстрації місця проживання та відновлення документів громадян України, які за вимушених обставин самотійно покинули місце свого проживання. Також Закон гарантує захист прав зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб на зайнятість, пенсійне забезпечення, соціальні послуги, отримання матеріального забезпечення, страхових виплат, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, на одержання реабілітаційних послуг, на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» законодавчо забезпечує реалізацію прав молодих громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, на зайнятість, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту, зокрема право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету. Якщо за результатами конкурсного відбору зазначені вступники не потрапили до рейтингового списку вступників на місця державного замовлення, навчальний заклад збільшує кількість місць державного замовлення у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, щодо фінансування додаткових місць державного замовлення для громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї.

Поряд із законодавчим регулюванням названих прав на соціальне забезпечення та освіту молодих внутрішньо переміщених осіб, потребує врегулювання законодавче забезпечення специфічних молодіжних прав, пов'язаних з національно-патріотичним вихованням і розвитком молодої особи, реалізацією її здібностей і таланту, профілактикою поширення шкідливих звичок і протиправної поведінки в молодіжному середовищі.

Освіта молоді. У 2014 році прийнято Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII «Про вищу освіту», що визначає основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти України.

Закон гарантує право громадянам безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі, якщо вища освіта здобувається вперше за кошти державного або місцевого бюджету. Повторні вступи до вищих навчальних закладів обмежують права особи на безоплатне навчання, що покладає на молодь особисту відповідальність за фінансові наслідки вибору навчального закладу та спеціальності. Право безоплатно здобувати вищу освіту за другою спеціальністю у державних та комунальних вищих навчальних закладах надається громадянам, які за станом здоров'я втратили

можливість виконувати службові чи посадові обов'язки за отриманою раніше кваліфікацією, що підтверджується висновками медико-соціальної експертної комісії.

Законом передбачено механізми впливу студентської молоді на рішення щодо навчального процесу та організації діяльності вищого навчального закладу, зокрема:

- у вищому колегіальному органі громадського самоврядування вищого навчального закладу не менше 15 відсотків представництва становлять студенти (курсанти), обрані шляхом прямих таємних виборів (попередній закон визначав квоту представництва не менше 10 відсотків) (стаття 39);

- за погодженням з органом студентського самоврядування приймається рішення про призначення заступника декана факультету, заступника директора інституту, заступника керівника вищого навчального закладу (стаття 40);

- виборні представники з числа студентів (курсантів) мають право брати участь у виборах керівника вищого навчального закладу (стаття 42);

- до складу вченої ради вищого навчального закладу має входити не менш як 10 відсотків виборних представників із числа студентів (курсантів) (стаття 36).

Одним з інструментів захисту власних прав та інтересів самими молодими людьми є студентське самоврядування – це право і можливість студентів (курсантів, крім курсантів-військовослужбовців) вирішувати питання навчання і побуту, захисту прав та інтересів студентів, а також брати участь в управлінні вищим навчальним закладом (стаття 40). Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми (парламент, сенат, старостат, студентський ректорат, студентські деканати, студентські ради тощо) і функціонувати на рівні курсу, спеціальності, студентського містечка, структурних підрозділів ВНЗ.

Органи студентського самоврядування захищають права та інтереси студентів (курсантів), які навчаються у вищому навчальному закладі, зокрема беруть участь у вирішенні питань забезпечення належних побутових умов проживання студентів у гуртожитках, організації харчування та відпочинку студентів. За погодженням з органом студентського самоврядування приймаються рішення про відрахування студентів (курсантів) з ВНЗ та їх поновлення на навчання; переведення осіб, які навчаються за державним замовленням, на навчання за контрактом та навпаки; поселення в гуртожиток або виселення тощо.

Належні умови для діяльності органів студентського самоврядування (приміщення, меблі, оргтехніка, телефонний зв'язок, доступ до Інтернету тощо) забезпечує керівник вищого навчального закладу.

Законом України «Про вищу освіту» законодавчого врегульовано діяльність молодіжних наукових товариств студентів (курсантів, слухачів), аспірантів і молодих вчених як частини системи громадського самоврядування вищих навчальних закладів. Порівняно з попередніми законодавчими актами у сфері освіти,

це є законодавчою інновацією, спрямованою на захист прав та інтересів осіб, які навчаються або працюють у ВНЗ, зокрема щодо питань наукової діяльності, підтримки наукових ідей, інновацій та обміну знаннями.

Молодіжні наукові товариства, створення і діяльність яких у кожному ВНЗ є законодавчою вимогою, виступають інструментом молодіжної політики у науковій сфері. Законодавчо визначено організаційні умови наукової діяльності молоді: зокрема, структура наукового товариства та організаційний механізм його діяльності визначаються положенням, яке затверджується вищим колегіальним органом громадського самоврядування ВНЗ. Діяльність наукових товариств передбачає проведення організаційних, наукових та освітніх заходів, популяризацію наукової діяльності серед студентської молоді та сприяння її залученню до наукової роботи, представницькі функції перед керівництвом ВНЗ та іншими організаціями, обмін інформацією між молодими вченими та дослідниками. Завдання щодо створення належних умов для самоорганізації наукової діяльності молоді (у тому числі надання приміщення, меблів, оргтехніки, телефонного зв'язку та Інтернету, місця для інформаційних стендів) покладено на адміністрацію вищих навчальних закладів. Розмір фінансового забезпечення діяльності наукових товариств визначається вченою радою навчального закладу.

Законом введено поняття «академічна мобільність», що передбачає право і можливість студентів та викладачів навчатися та викладати в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами з метою опанування освітньої програми, провадження наукової діяльності.

Перспективним напрямом трансформації законодавства, що регулює освітні молодіжні проекти відповідно до сучасних запитів суспільства, є реалізація розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. №847-р «Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони», яким передбачено розширення участі України у програмі ЄС ERASMUS+, розроблення законопроекту про внесення змін до Закону України «Про освіту» в частині визнання неформальної освіти молоді поза навчальними закладами.

Забезпечення тимчасового проживання студентської молоді. Одним з питань захисту інтересів молоді, які потребують термінового законодавчого врегулювання, є забезпечення тимчасового проживання студентської молоді в гуртожитках. Єдиною правовою нормою, яка регламентувала проживання мешканців у гуртожитках на тимчасовій основі, була постанова Ради Міністрів Української РСР від 3 червня 1986 р. № 208 «Про затвердження Примірного положення про гуртожитки». У зв'язку з прийняттям Кабінетом Міністрів України постанови від 12 серпня 2015 р. № 582 «Про визнання такою, що втратила чинність,

постанови Ради Міністрів Української РСР від 3 червня 1986 р. № 208» законодавчо і нормативно неврегульованими залишились такі важливі для здоров'я і життя молоді питання:

- розміщення гуртожитків у підвалах і на цокольних поверхах, що стає можливим у зв'язку з комерціалізацією нерухомості навчальних закладів і підвищеним попитом на дешеве тимчасове житло;
- розмір плати за проживання молоді, що навчається, в гуртожитках, та комунальних витрат;
- надання тимчасового житлового приміщення при проведенні капітального ремонту гуртожитку, коли ремонт не може бути проведено без виселення мешканців;
- визначення переліку молодих осіб, яких не можна виселяти з гуртожитку (наприклад, інваліди війни, сироти, одинокі матері тощо);
- встановлення відповідальності власників гуртожитку за дотримання санітарних правил, правил і норм експлуатації та ремонту житлового фонду гуртожитків;
- відосіблене користування молодими сім'ями сімейними гуртожитками також потребує правового врегулювання, оскільки в більшості університетів зараз не практикується закріплення за студентами, включаючи молоді сім'ї, конкретної кімнати на весь період навчання.

Виходячи з положень статті 22 Конституції України про те, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, існує потреба законодавчого врегулювання цих положень з урахуванням сучасних потреб молоді, яка навчається.

Молодь, яка потребує соціальної підтримки. У 2014 році прийнято зміни до законів України від 11 липня 2001 р. № 2628-III «Про дошкільну освіту» та від 13 травня 1999 р. № 651-XIV «Про загальну середню освіту», які гарантують права дітей та молоді з особливими освітніми потребами, незалежно від особливостей їхнього інтелектуального, соціального і фізичного розвитку, отримати належну дошкільну та шкільну освіту. Законом України від 5 червня 2014 р. №1324-VII «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» передбачено забезпечення безоплатного гарячого харчування дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються у спеціальних та інклюзивних класах загальноосвітніх навчальних закладів, протягом усього періоду навчання у загальноосвітньому навчальному закладі.

Також Законом України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII «Про вищу освіту» передбачено забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти молоді, незалежно від особливостей розвитку та здоров'я, у тому числі забезпечення осіб з особливими освітніми потребами спеціальним навчально-реабілітаційним супроводом та

створення для них вільного доступу до інфраструктури вищого навчального закладу з урахуванням обмежень життєдіяльності, зумовлених станом здоров'я. Законом передбачено повне або часткове фінансове забезпечення утримання осіб, які потребують соціальної підтримки, у період здобуття ними вищої освіти.

Перспективним напрямом трансформації законодавства, що регулює молодіжну політику України, відповідно до сучасних запитів, є реалізація розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. №847-р «Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» яким передбачено розширення участі України у програмі ЄС ERASMUS+, удосконалення положень Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», прийняття Державної програми молодіжної політики на період до 2020 року, внесення змін до Закону України «Про освіту» в частині визнання неформальної освіти молоді поза навчальними закладами, приведення у відповідність з європейськими вимогами і стандартами положень Закону України «Про фізичну культуру і спорт» та інших нормативно-правових актів у сфері фізичної культури та спорту, розробку Концепції програми розвитку фізичної культури та спорту в Україні на період до 2020 року.

3.2. Діяльність державних органів виконавчої влади та громадських організацій щодо реалізації молодіжної політики та формування патріотичної свідомості молоді

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді є напрямом діяльності ряду міністерств, інших центральних органів виконавчої влади і, відповідно, на регіональному рівні впроваджується державними установи та організаціями різного відомчого підпорядкування. Аналіз діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади національно-патріотичного спрямування здійснено на основі матеріалів, наданих міністерствами та обласними державними адміністраціями для підготовки Державної доповіді про становище молоді за підсумками 2014 року. Аналіз результатів цієї діяльності було ускладнено тим, що надана інформація охоплювала як 2014, так і 2015 роки. Таку ініціативність можна пояснити бажанням продемонструвати свою «активність» та перекрити прогалини 2014 р., коли про національно-патріотичне виховання більше говорили, ніж робили.

Складність аналізу результатів також пов'язана зі змінами в законодавстві щодо офіційного використання терміну «Друга світова війна» і вилучення терміну «Велика Вітчизняна війна». Незважаючи на законодавчі зміни, представники органів виконавчої влади продовжували використовувати як нову, так і стару термінологію. Це можна пояснити або технічними умовами (довідь за підсумками

2014 року, а готується у 2015, коли вже відбулися зміни), або нерозумінням змісту ідеологічних змін, або, що ще гірше, повним їх несприйняттям.

Надані для аналізу матеріали про діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади свідчать про проведення великої кількості заходів, спрямованих на формування патріотичної свідомості молоді, однак якісне наповнення цих заходів і результативність їх впровадження оцінити складно. Простежується відсутність єдиного стратегічного підходу, системної та цілеспрямованої діяльності органів виконавчої влади щодо патріотичного виховання молоді (не кажучи про національно-патріотичне – термін, який став широко використовуватись у 2015 році).

Центральні органи виконавчої влади. Основними державними інституціями, покликаними забезпечувати формування національно-патріотичної свідомості дітей та молоді і впроваджувати державну політику у цій сфері, на рівні органів виконавчої влади є Міністерство освіти і науки України, Міністерство молоді та спорту України, Міністерство оборони України та Міністерство культури України.

Зокрема, **Міністерством освіти і науки** у 2014 році видано наказ від 27.10.2014 № 1232 «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» та розроблено Методичні рекомендації з організації патріотичного виховання дітей та учнівської молоді для використання у навчальних закладах України (лист Міністерства освіти і науки від 27.11.2014 № 1/9-614).

За рекомендацією Міністерства освіти і науки України, для формування в учнівської молоді патріотичних почуттів 2014/2015 навчальний рік розпочався у загальноосвітніх навчальних закладах з Першого уроку на тему «Україна – єдина країна», метою якого було формування в учнів розуміння єдності й цілісності України; у низці навчальних закладів було організовано фотовиставки, присвячені подвигу українського народу під час антитерористичної операції на Сході України; спільно з Міністерством оборони України та громадськими організаціями проведено Всеукраїнську акцію «Лист пораненому».

У 2014/2015 навчальному році у навчальних закладах України продовжилася робота з ушанування пам'яті загиблих у роки Другої світової війни та підготовки до відзначення 70-річчя Перемоги у війні 1941–1945 років, проведено:

- урок на тему «Роль України та українців у Великій Вітчизняній війні»;
- тематичні засідання за «круглим столом» «Роки, опалені війною», «Цей подвиг звучить у піснях і легендах сьогодні...», «Історична пам'ять українського народу»;
- бесіди «Ми низько голови схиляємо перед подвигом твоїм», «Герої живуть вічно» тощо;

– семінари «Внесок українського народу у перемогу над нацизмом», «Актуальні проблеми історії України у світлі сучасного історичного знання» тощо;

– науково-методичні конференції «Україна в роки Другої світової війни: віхи визволення», «Велика Вітчизняна війна та українці», «Партизанський полководець (С.А. Ковпак)», «Визволення України від фашистських загарбників: нові сторінки історії, імена, події», «Втрати Україною історико-культурних надбань у роки Великої Вітчизняної війни»;

– тематичні експозиції «Українська воєнна звитяга: дати, події, особистості», «Шляхами визвольних боїв».

Відповідно до плану заходів з підготовки і проведення у 2014 році в Україні Року учасників бойових дій на території інших держав (Указ Президента України від 12 червня 2013 р. № 329/2013), у навчальних закладах організовано науково-практичні конференції за участю учасників бойових дій на території інших держав, зокрема науково-практичні конференції «Участь СРСР у воєнно-політичних подіях в Афганістані 1979–1989 рр.: початок, перебіг, наслідки, уроки» (Вишгородська загальноосвітня школа № 1); «Сторінки історії війни в Республіці Афганістан», «Афганська війна та її герої» (Ужгородський національний університет), «Бойова слава Полтавщини» (Полтавський університет економіки і торгівлі); студентську наукову конференцію «Афганістан болить в моїй душі» (Миколаївський професійний ліцей) та інші.

Крім того, до Дня пам'яті Героїв Крут у навчальних закладах України організовано та проведено:

– загальношкільні лінійки «Крути – ті дні повік не стерти», «Їх, юних сміливців, лиш жменька була», «Сторінками історії України», «Подвиг юних героїв у наших серцях»;

– виховні години «На Аскольдовій могилі поховали їх», «Героям Крут присвячується», «Вони за волю воювали» тощо; «круглі столи» «Героїчний подвиг захисників станції Крути в історії України», «Українська національна революція і подвиг під Крутами» тощо;

– конференції для старшокласників «Поняття мужності та героїзму в уявленні сучасної молоді», «Крути – біль і гордість України», «Значення подвигу героїв Крут в контексті патріотичного виховання учнівської та студентської молоді», «Вони залишились навіки молодими»;

– воєнно-історичні читання на теми: «Сторінки боротьби за державну незалежність України: герої Крут», «Будуючи майбутнє, пам'ятаємо про минуле», «Шлях до незалежності» тощо;

– конкурси стіннівок, рефератів «Крути – символ національної честі і військової доблесті», «Пам'ять про війну єднає!», «Подвигу жити в віках», «Юні захисники України», «Із забуття – в безсмертя».

На виховання сучасного громадянина-патріота, підготовку учнівської молоді до ролі активних громадян та ознайомлення з громадянськими навичками й цінностями, необхідними для ефективної участі в житті громади, спрямовано навчальні програми «Громадянська освіта» (9–11 кл.); «Громадянська освіта: основи демократії». У рамках українсько-швейцарського освітнього проекту «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні» було перекладено та адаптовано навчальні посібники Ради Європи для різних рівнів освіти; підготовлено навчально-методичний комплекс курсу громадянської освіти «Ми – громадяни України» (9 кл.).

Враховуючи актуальність військово-патріотичного виховання допризовної молоді, у 2014 році створено проект нової навчальної програми предмета «Захист Вітчизни» для 10-11 класів, у якому розширено навчальний матеріал розділів з допризовної підготовки юнаків, основ медичних знань та основ цивільного захисту населення з урахуванням досвіду проведення АТО в Україні.

Науково-методичний супровід патріотичної складової позашкільної освіти забезпечує Інститут проблем виховання НАПН України. Зокрема, розроблено й впроваджено в практику науково-методичні матеріали для педагогів позашкільних навчальних закладів «Патріотичне виховання дітей і молоді у позашкільних навчальних закладах» та «Організація і проведення масових заходів “Я – юний патріот”». Розпочато дослідження комплексної теми «Військово-патріотичне виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів у позакласній роботі». У 2014 році Інститутом спільно зі Всеукраїнською громадською організацією «Українська федерація хортингу» розпочато дослідно-експериментальну роботу на тему «Стратегія Патріот: Хортинг – мистецтво перемоги» на базі загальноосвітніх навчальних закладів України (2014–2018 рр.).

Заслугує на увагу регіональний досвід наукового забезпечення національно-патріотичної освіти молоді. Так, методисти Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти здійснюють науково-методичний супровід з активізації нових форм, методів національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в навчальних закладах області. А в системі курсів підвищення кваліфікації різних категорій педагогічних працівників розроблено лекційно-практичні заняття «Україна і Росія в контексті україно-російських відносин», «Вітчизняний молодіжний рух в умовах відродженої державності», «Сучасні дитячі та громадські організації («Пласт»)), «Феномен українського руху спротиву другої половини XX століття»; «Україна та українці у Другій світовій війні» та ін.

У Львівській області було проведено «круглі столи» щодо вдосконалення патріотичного виховання в загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах

області. За результатами заходів підготовлено проект меморандуму щодо співпраці навчальних закладів та громадських організацій у вихованні учнівської молоді.

Пріоритетними напрямками у роботі *Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді*, центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді на місцях стали організаційно-методичне забезпечення патріотичного виховного процесу; робота з підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів з питань національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання; організація та проведення масових військово-патріотичних заходів з учнівською та студентською молоддю; пошук ефективних форм співпраці з громадськими організаціями щодо об'єднання зусиль у формуванні системи національно-патріотичного виховання підростаючого покоління українців та концентрації ресурсів для реалізації планів заходів з метою досягнення їх максимальної ефективності.

У партнерстві з Радою козацьких отаманів України, Національною скаутською організацією молоді «Пласт», Спілкою української молоді в Україні, Благодійним фондом «Національне відродження» Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді у 2014 році провів 3 міжрегіональні семінари з питань національно-патріотичного виховання для педагогів 9 областей України.

З метою формування національно-патріотичної свідомості молоді, яка навчається у відомчих навчальних закладах *Державної кримінально-виконавчої служби України*, виховними відділами цих навчальних закладів регулярно проводиться відзначення державних свят із обов'язковим залученням представників духовенства, громадськості та діячів культури. Зокрема, у рамках відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка, проведено конкурс поетичної творчості «Тобі, Тарасе, наші таланти» серед вихованців виховних колоній та неповнолітніх, ув'язнених у слідчих ізоляторах; упродовж червня–серпня 2014 року у виховних колоніях забезпечено проведення XXIII фестивалю самодіяльної художньої творчості засуджених «Червона калина» за тематикою «Тримаючи в руках Кобзар». У рамках благодійного проекту «В ім'я життя на Землі!», програми фонду «Майстерня творчості» за підтримки ЮНЕСКО Міжнародним благодійним фондом «Інше життя» надано сприяння участі засуджених неповнолітніх у VII Міжнародному конкурсі художньої творчості «Без кордонів» на тему «З чого починається Батьківщина». Також у всіх виховних колоніях було проведено святкові та урочисті заходи з нагоди 23-ї річниці Дня Державного Прапора України та Дня Незалежності України. За сприяння Міжнародної благодійної організації «Погляд» та Міжнародної громадської організації «Назустріч мрії» у всіх виховних колоніях було проведено марафон «Діти за мир, за єдину Україну».

Міністерство молоді та спорту України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із розробки та реалізації державної молодіжної політики у сфері формування національно-патріотичної свідомості

молоді. Концепцією Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки, розробленою Міністерством у 2015 році, одним з основних напрямів державної молодіжної політики визначено пріоритет «Громадянськість і національно-патріотичне виховання».

У 2014 році основний акцент діяльності Міністерства було спрямовано на створення системи необхідних правових та соціально-економічних передумов ефективної соціалізації та самореалізації молоді, розвитку громадянської активності, реалізації інтелектуального, фізичного, творчого потенціалу молоді. З цією метою було проведено ряд заходів:

– Всеукраїнський форум «Трансформація державної молодіжної політики: Перспектива 2020» (м. Київ), Всеукраїнський фестиваль «Бандерштат» (м. Луцьк), Міжнародна акція «Івано-Франківськ–2014» (Івано-Франківська область), спрямовані на забезпечення активної участі молоді у житті суспільства;

– Всеукраїнські акції з метою підтримки пластового (скаутського) руху «Здрав будь», «Лісові пригоди» (Рівненська область),

– Всеукраїнська акція патріотичного виховання молоді на острові. Хортиця (м. Запоріжжя), Всеукраїнська акція «Канів–2014. Великі українці» (Черкаська область).

Відповідно до календарного плану реалізації заходів державної політики з питань молоді на 2015 рік (наказ Міністерства молоді та спорту від 17.03.2015 № 715), Міністерством у 2015 році було проведено ряд заходів, спрямованих на національно-патріотичне виховання молоді¹⁷⁹:

– фестиваль «Холодний Яр – фестиваль нескореної Нації» (с. Грушківка Черкаської обл.);

– Всеукраїнські акції «Лисоня–2015 ім. Івана Гавдиди» (Тернопільська обл.) та «Говерла–2015: пам’ятаймо українських героїв» (Івано-Франківська обл.), спрямовані на забезпечення активної участі молоді у житті суспільства;

– тематичні просвітницько-інформаційні лекції-бесіди «Доступ до архівів» з представниками інститутів громадянського суспільства; спільно з Українським інститутом національної пам’яті та громадською ініціативою «Освітня асамблея» на тему 70-ї річниці закінчення Другої світової війни за участю представників дитячих та молодіжних громадських організацій та громадських активістів із ряду областей;

– проведено зустріч з громадськими активістами щодо питань осучаснення роботи навчальних закладів, музеїв, бібліотек, клубів, інших закладів культури з національно-патріотичного виховання, активного залучення дітей та молоді до

¹⁷⁹ Інформація Міністерства молоді та спорту України про стан виконання плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна–2020» у 2015 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2015/08/03/8/_lipen.pdf.

вивчення історії та культури України, подвигів борців за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України, її демократичний вибір.

За результатами конкурсу проектів, розроблених всеукраїнськими молодіжними та дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка, у 2015 р. Міністерством молоді та спорту України підтримано 21 проект за пріоритетом «Утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей у молоді».

Заходи національно-патріотичного спрямування реалізує **Міністерство культури України**. З метою виховання підростаючого покоління на українських традиціях Міністерство постійно організовує заходи етнографічного спрямування з вивчення та популяризації народних традицій, звичаїв, обрядів, дослідження родинної обрядовості, вірувань, моралі. Зокрема, за фінансової підтримки Міністерства культури і туризму України у 2014 році проведено ряд культурно-мистецьких акцій, фестивалів, конкурсів, що популяризують традиційні сімейні цінності, а саме: Міжнародний молодіжний фестиваль традиційної народної культури «Древлянські джерела» (м. Рівне), Фестиваль національної традиційної культури «Український коровай – сузір'я» (м. Володимир-Волинський Волинської області), Міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня» (м. Луцьк), Міжнародний фестиваль традиційної народної культури «Покуть» (м. Харків). У заходах брали участь родинні ансамблі та виконавці з різних регіонів України. Народні аматорські етнографічні колективи популяризують українські сімейні традиції, демонструючи народні обряди з різних регіонів України.

Протягом останніх років за фінансової підтримки Міністерства культури України проведено ряд культурно-мистецьких акцій, фестивалів, конкурсів за активною участю молоді, зокрема Всеукраїнський культурно-освітній проект «Всесвітня спадщина в руках молоді» (м. Київ); Міжнародний фестиваль молодих виконавців сучасної української пісні «Молода Галичина» (м. Новояворівськ, Львівська обл.); Всеукраїнський мистецький молодіжний соціально-екологічний фестиваль «Біле озеро» (Володимирецький район Рівненської області) та інші.

З метою підтримки обдарованої молоді та розвитку традиційного народного мистецтва в Україні Міністерство культури України є головним розробником щорічних стипендій Президента України для молодих майстрів народного мистецтва (Указ Президента України від 27.09.2011 № 928). Щороку Президентом України призначається 80 стипендій громадянам України – молодим майстрам народного мистецтва віком від 14 до 35 років. За час призначення стипендій (2012–2014 роки) з Державного бюджету України виділено кошти для підтримки молодих майстрів народного мистецтва на загальну суму 3 809,4 тис. грн.

Формування патріотичної свідомості молоді є одним із завдань **Міністерства оборони України**. Національно-патріотичне виховання молоді у Збройних Силах

України полягає в систематичному та послідовному викладенні його основних теоретико-методологічних засад через проведення занять у системі військово-ідеологічної підготовки та заходів військово-патріотичного виховання особового складу. Військово-ідеологічна підготовка є навчальним предметом індивідуальної підготовки військовослужбовців у загальній системі підготовки військ, однією з основних форм ідеологічної роботи та виховання особового складу Збройних Сил України. В основу військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України покладено формування у молоді патріотизму як однієї з найвищих духовних цінностей, що проявляється у самовідданій любові громадянина до своєї Батьківщини та її Збройних Сил, усвідомленій потребі та прагненні її зміцнювати й захищати.

Упродовж 2014 року Міністерством оборони спільно з Міністерством освіти і науки України проводилося укомплектування навчальних кабінетів предмета «Захист Вітчизни» навчальною зброєю та іншими засобами; посилено співпрацю між навчальними закладами і військкомісаріатами щодо відбору педагогічних кадрів для викладання цього предмета, проведення профорієнтаційної роботи серед молоді та її підготовки до збройного захисту держави; започатковано проведення уроків з предмета «Захист Вітчизни» для учнівської та студентської молоді в Національному військово-історичному музеї України. Спільно з іншими зацікавленими органами влади проводиться робота щодо започаткування Всеукраїнської військово-патріотичної спортивної гри «Захисник України».

Міністерством організовано роботу щодо *героїзації та увічнення пам'яті захисників України*, зокрема:

- проводиться пошукова робота в секторах А, В та С антитерористичної операції групами волонтерів під загальним керівництвом Національного військово-історичного музею України;

- споруджено Стіну пам'яті на Михайлівській площі м. Києва з іменами учасників антитерористичної операції, які загинули на Сході України;

- здійснюється підготовка та організовується робота тематичних виставок в музеях, навчальних закладах, військових частинах тощо;

- електронні макети фотовиставок, присвячених подіям на Сході України, розміщуються для загального доступу в ході патріотичних заходів установ Міністерства освіти і науки України, інших зацікавлених сторін.

Проводиться робота щодо спорудження на території Парку вічної слави в м. Києві Меморіалу військовослужбовцям Збройних Сил та інших військових формувань України, які загинули під час антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, та створення Національного військового меморіального кладовища, яке має стати військово-меморіальним комплексом та місцем почесного поховання захисників Вітчизни.

З метою реалізації фізичних, розумових, лідерських здібностей військовослужбовців, формування позитивного іміджу Збройних Сил України Міністерством проведено понад 2 700 військово-патріотичних та культурно-мистецьких заходів, найважливішими з яких є:

- конкурс військово-професійної майстерності «Універсальний солдат»;
- 201 культурно-просвітницький захід на базі Центрального будинку офіцерів Збройних Сил України;
- 207 концертних виступів творчих колективів Національного президентського оркестру та Заслуженого академічного ансамблю пісні і танцю Збройних Сил України перед військовою аудиторією та громадянами України;
- 220 екскурсій (8 777 відвідувачів) Національним військово-історичним музеєм України та його філіями: Музей Повітряних сил (м. Вінниця), Волинський регіональний музей Українського війська та військової техніки (м. Луцьк), Меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут» (с. Пам'ятне Чернігівської обл.), музей «Герої Дніпра» (м. Івано-Франківськ), музей Ракетних військ стратегічного призначення (м. Первомайськ Миколаївської області), Центральний військово-морський музей України (м. Одеса);
- дві Міжнародні та одна Всеукраїнська наукові військово-історичні конференції;
- 52 уроки «Захист Вітчизни» для учнівської та студентської молоді;
- Всеукраїнський конкурс військово-патріотичної пісні, стройового та похідного маршу «Озброєні піснею, покликані маршем».

Міністерством оборони України щорічно проводиться конкурс з присудження Премії імені Богдана Хмельницького за краще висвітлення військової тематики у творах літератури та мистецтва (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2008 р. № 873). Щороку дві премії у розмірі 10 тисяч гривень кожна присуджуються до Дня Збройних Сил України. У 2014 році на здобуття премії було представлено сім творів літератури та мистецтва п'яти претендентів. Проте відповідно до рішення членів Комітету з присудження премії імені Богдана Хмельницького, жодному з творів не було присуджено премії, оскільки вони не відповідали сучасним запитам військово-патріотичного виховання. Було прийнято рішення спрямувати кошти, передбачені на виплату премій, на лікування військовослужбовців, які брали участь в антитерористичній операції.

Звіти центральних органів виконавчої влади щодо діяльності національно-патріотичного спрямування демонструють впровадження широкого спектру заходів і форм роботи. В той же час, не простежується єдиного ідеологічного спрямування такої діяльності, координації міжвідомчої взаємодії та оцінки результативності проведених заходів.

Регіональні органи виконавчої влади. Постійні зміни, що відбуваються на рівні центральних органів виконавчої влади, негативно впливають на діяльність регіональних та місцевих органів виконавчої влади, які є відповідальними за реалізацію молодіжної політики. Структурні підрозділи не встигають перегруповуватися відповідно до здійснюваних на державному рівні реформ. Так, на рівні районів координацію і реалізацію роботи з молоддю здійснюють виконавчі органи різного рівня підпорядкування, що поєднують різні напрями діяльності: спорт, оздоровлення, роботу з сім'ями, захист прав дітей тощо. А через велику кількість функцій, не притаманних підрозділам з питань молоді та спорту, на деяких територіях молодіжна політика практично не реалізується.

Згідно зі звітами, регіональні органи виконавчої влади та молодіжні організації, які працюють з молоддю, організовують заходи та проводять роботу національно-патріотичного спрямування за декількома основними напрямками, зокрема:

- масові акції до знаменних дат;
- заходи з ушанування ветеранів;
- наметові табори (вишкільні та патріотичні табори, тематичні зміни в оздоровчих таборах, наметові містечка для школярів);
- пошуково-краєзнавча робота;
- заходи/ігри військово-патріотичного, військово-спортивного та національного спрямування;
- конкурси/фестивалі на національно-патріотичну тематику.

Наймасовішим є *акції, присвячені до відзначення державних свят і знаменних дат*, зокрема таких, як День Соборності та Свободи України, День Перемоги, День Героїв, День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни, День Державного Прапора України, День партизанської слави, День захисника України, День Незалежності України, День проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, День українського козацтва, День пам'яті героїв Крут, День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій тощо. Перелік доповнюється, залежно від регіональної специфіки, такими заходами, як відзначення річниці Карпатської України (Закарпатська обл.), День Пам'яті та примирення, 100-річчя перемоги Українських січових стрільців на горі Маківка (Львівська обл.).

Одним із напрямів національного виховання є *вшанування та допомога ветеранам та учасникам бойових дій*, зокрема вшанування ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (відповідно до матеріалів, наданих обласними держадміністраціями). У всіх регіонах відбуваються зустрічі молоді з ветеранами, молодь активно долучається до заходів щодо захисту, збереження та утримання пам'яток культурної спадщини, виконання дослідних та охоронних робіт на території культурних, етнографічних, природних заповідників, парків, музеїв,

меморіальних комплексів, що увічнюють пам'ять про Перемогу та подвиги учасників Другої світової/ Великої Вітчизняної війни.

Щоправда, можна припустити, що акції в різних регіонах нашої країни змістовно відрізняються між собою. Наприклад, у Кіровоградській, Сумській, Миколаївській областях, де учні відвідують підшефних ветеранів, вітають зі святами, записують спогади, надають посильну допомогу по господарству тощо. У Тернопільській області проводиться волонтерська акція «Ветеран живе поруч», мета якої – надання шефської допомоги щодо дотримання належних соціально-побутових умов проживання та ведення господарства ветеранам війни, героям національно-визвольних змагань, нинішніх учасників бойових дій та членів їхніх родин за місцем проживання. Якщо у перерахованих вище областях «ветеран» – це, в першу чергу, учасник Великої Вітчизняної війни, то в Тернопільській області (та в інших західних областях України) це ще й герой інших національно-визвольних змагань українців.

Цікавою та ефективною формою національно-патріотичного виховання є проведення *наметових таборів*. Великий досвід щодо цього є в Івано-Франківській області, де понад 20 років поспіль проводиться обласна молодіжна патріотична науково-пізнавальна програма «Чорний ліс», метою якої є формування в молодого покоління стійкої позиції, чітких орієнтирів українця-патріота, шани до героїчної історії краю та народних традицій, військово-патріотичне виховання молодого покоління, а також популяризація серед української молоді здорового способу життя. У 2014 році конкурсні етапи пройшли за програмою підготовки молоді до військової служби: проведено конкурси патріотичної пісні, пісні і строю, з основ захисту Вітчизни, стрільби з пневматичної гвинтівки, складання та розкладання автомата Калашникова; організовано вікторини з історії національно-визвольних змагань України та історії Українського війська, проведено теренову гру, здійснено піший похід місцями національно-визвольних змагань.

У Києві відбулися навчально-тренувальні збори для юнаків у спортивно-патріотичному таборі на Трухановому острові, під час яких вони вивчали техніку безпеки з експлуатації зброї, механізм її складання та розкладання, бойову тактику, проходили курси надання першої медичної допомоги.

У Вінницькій області у форматі двотижневого наметового табору було проведено форум молоді Пласту «Берег ріки–2014», метою якого було всебічне, зокрема, патріотичне виховання молоді шляхом посилення лідерського потенціалу, формування навичок життя в природі, розвитку екологічного мислення та краєзнавчої обізнаності молоді, що мешкає на території області.

В Одеській області у серпні 2014 року пройшов щорічний фестиваль «Центр наметових літніх таборів для молоді патріотичного спрямування» – це унікальний фестиваль, який складається з 4 блоків: військового, спортивного, патріотичного, навчального. Головна мета фестивалю – формування почуття патріотизму,

поєднання духовності й соціальної активності особистості, яка усвідомлює свою єдність із Батьківщиною.

У літній період для вихованців позашкільних навчальних закладів Чернівецької області на базі пансіонату «Черемош» на березі гірської річки у м. Вижниця працював тимчасовий пересувний наметовий табір «Мандрівник Буковини». Разом з вихованцями туристсько-краєзнавчих гуртків Чернівецької області змагалися та оздоровлювалися вихованці Донецького та Запорізького центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді.

Важливим напрямком національно-патріотичного виховання є *пошуково-краєзнавча робота*. У ряді областей (наприклад, Вінницька, Харківська області) пошукові роботи проводяться з метою встановлення імен осіб, що загинули (пропали безвісти) під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. В той же час в Тернопільській області, з метою встановлення імен осіб, які загинули в лавах ОУН-УПА, проведено пошукову роботу та надано інформацію до проекту обласної Книги про малолітніх в'язнів більшовицької імперії. Спільно з молодіжними громадськими організаціями, вихованцями навчальних закладів області організовано роботу різновікових загонів товариства «Сокіл» з упорядкування братських могил жертв війни та політичних репресій, інших поховань. В області також реалізуються краєзнавчо-пошуковий проект обласного об'єднання лідерів учнівського самоврядування області «Авангард» – «Книга звияги Євромайдану і АТО»; обласний проект «Слава не загине» включає догляд козацьких могил, військових меморіалів, поховань Українських січових стрільців, могил новітніх героїв, що знаходяться на території місцевих громад; проведення історико-краєзнавчої пошукової діяльності, здійснення заходів щодо вшанування та дбайливого ставлення до родин загиблих.

Протягом року проводилися акції, спрямовані на підтримку воїнів Збройних Сил України. Зокрема, гуртківці Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді організували збір макулатури і передали зароблені кошти на допомогу воїнам 37-го батальону; разом з педагогами сплели 7 маскувальних сіток для передачі в зону АТО, закупили медикаменти, зібрали теплі речі та продукти харчування.

Вихованню патріотизму, поваги до народних звичаїв і традицій та історико-культурної спадщини українського народу, збереженню об'єктів матеріальної культури та природи сприяють всеукраїнські туристсько-краєзнавчі експедиції, акції, конкурси, конференції тощо. В цьому напрямку активно діє Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, який є організатором Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна», Всеукраїнського конкурсу на кращу туристсько-краєзнавчу експедицію

учнівської молоді «Мій рідний край», Всеукраїнської історико-географічної експедиції учнівської молоді «Історія міст і сіл України».

Переважну більшість заходів національно-патріотичного спрямування на регіональному рівні проводять заклади освіти і заклади культури, особливо музеї, музейні кімнати при закладах освіти, та бібліотеки.

У *навчальних закладах* актуалізовано роботу, пов'язану з Революцією Гідності та проведенням АТО: відбуваються тематичні заходи, присвячені героїчним подвигам українських воїнів у боротьбі за територіальну цілісність і незалежність України; вшановується пам'ять випускників, загиблих (померлих) під час АТО; встановлюються дошки пошани з метою увічнення пам'яті випускників, які загинули за незалежність і територіальну цілісність України (м. Київ, Івано-Франківська, Кіровоградська, Тернопільська, Черкаська області); оформлюються куточки пам'яті учасників АТО, Героїв Небесної Сотні та учасників Революції Гідності; оновлюються виставки, фотоекспозиції, присвячені героям АТО, та експозиції музеїв навчальних закладів.

У багатьох областях учнівська та студентська молодь активно допомагає учасникам АТО, проводить благодійні ярмарки, фестивалі, концерти, кошти від яких спрямовує на допомогу учасникам АТО та їхнім родинам (Сумська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Харківська, Черкаська, Одеська, Херсонська області).

Варті уваги організовані в кожному навчальному закладі Тернопільської області виставки фото- та відеоматеріалів про події Революції Гідності, перебіг бойових дій на Сході країни, перегляд документального фільму «Добровольці Божої Чоти», відвідання експозиції архівних матеріалів Служби безпеки України «Народна війна 1917–1932», видання авторського буклету «Меморіали, пам'ятники та інші визначні місця Тернопільщини, пов'язані з Героями Майдану і АТО».

Також заклади освіти активно беруть участь у відзначенні державних свят і знаменних дат. Форми роботи різноманітні: тематичні виховні заходи, бесіди, уроки патріотизму, краєзнавчі експедиції, туристичні походи, конкурси, «круглі столи», спортивні змагання, майстер-класи, книжкові виставки.

Наприклад, у межах навчально-виховного проекту «Шляхами подвигу і слави» педагоги туристсько-краєзнавчого відділу Сумського обласного центру позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю підготували мультимедійні екскурсії «Ім'я героя на карті Сумщини», «Священна пам'ять невмируща», у яких узяло участь понад 5 000 дітей та учнівської молоді.

В Івано-Франківській області проведено уроки патріотизму «Наша вулиця носить ім'я героя війни», «Війна у спогадах учасників бойових дій», «Імена фронтовиків на обеліску братської могили в моєму населеному пункті»; виховні заходи «Мужність і відвага крізь покоління», «Про минуле серце пам'ять зберігає» за участю ветеранів Другої світової війни, учасників бойових дій на Сході України

та волонтерів; конкурси творчих робіт учнівської молоді на тему «АТО – ті, котрі не скорилися».

У навчальних закладах Львівської області протягом 2014–2015 рр. серед учнівської молоді проведено патріотичні фестивалі «Різдвяні канікули», «Сурми звитяги», «Від Маківки до Майдану», історичні уроки, організовано проведення екскурсій у музеї Романа Шухевича, Євгена Коновальця, визвольної боротьби України. У рамках соціального проекту «Мій тато захищає Україну» організовано конкурс малюнків серед дітей, батьки яких є учасниками АТО, на тему: «Наша рідна земля!», конкурс віршів дітей учасників АТО «Люба Україно», обласний фотоконкурс дітей учасників АТО «Так чудово виглядає мир».

У всіх шкільних навчальних закладах Чернівецької області з метою активізації пропагування ролі Збройних Сил України, військово-патріотичного виховання молоді, її підготовки до служби і захисту Батьківщини організовано зустрічі учнівських колективів з воїнами-афганцями, офіцерами і солдатами прикордонних застав, працівниками райвійськкоматів.

У Харківській області протягом року у вищих навчальних закладах проведено заходи національно-патріотичного спрямування, серед них – «Від миру в родині – до миру в Україні», «Віддай форму військовому – допоможи захистити Україну», «Вища школа Харківщини – бібліотекам Луганської та Донецької областей», «Запали свічку пам'яті», флешмоб «Єднаймося» та інші.

У всіх загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах Херсонської області проведено тематичні заходи до Дня українського козацтва: спортивні змагання «Козацькі забави», «Козацька сила та слава»; спортивні ігри для молодших школярів «Ми – козачата, України майбутні солдати»; конкурси малюнків «Любіть свою Батьківщину», «Не вмирає наша слава, не вмирає наша честь», «Славні козацькі традиції»; тематичні вікторини: «Історія козацтва», «Звичай та традиції козаків», «Військове мистецтво козаків»; у шкільних бібліотеках оформлено виставки художньої та наукової літератури про козацтво «Шлях козацької слави».

Окремим напрямом позашкільних навчальних закладів є гурткова та клубна робота. Наприклад, Рівненський Палац дітей та молоді проводить безстрокову акцію «Ми разом»: вихованці Палацу допомагають рятувати життя рівненських військових, проводять майстер-класи, флеш-моби, акції, а зібрані гроші використовують для придбання кровоспинних препаратів та інших необхідних ліків для військових свого міста.

«З вірою в серці» – таку назву має благодійна акція, організована педагогами, батьками та вихованцями Київського палацу дітей та юнацтва для захисників нашої країни, їхніх дітей та родин, медичних працівників і волонтерів, які працюють у зоні АТО. На початку вересня 2014 р. на базі аеродрому «Бородянка» вихованці спільно з воїнами АТО (підрозділ «Айдар») та військово-патріотичною організацією «Ніхто,

крім нас» здійснили стрибки з парашутом. Така практика допомагає підвищити професійність та інтерес юних парашутистів, а також зміцнює військово-патріотичний дух молоді.

Значна робота з патріотичного виховання проводиться в *закладах культури*: у музеях та музейних кімнатах навчальних закладів, у бібліотеках.

У діяльності *бібліотек* постійно приділяється особлива увага питанням організації системної, планомірної роботи з національно-патріотичного виховання читачів різних вікових категорій. Зокрема, бібліотеки Вінниччини, Волині, Запоріжжя, Кіровоградщини та Херсонщини проводять «круглі столи», уроки мужності та народознавства, вечори запитань і відповідей, дні інформації, інтелектуальні ігри, конкурси, вікторини.

Яскравим прикладом є просвітницька діяльність Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки, яка спрямована на утвердження ідеології державотворення, на виховання патріотичної та національної свідомості користувачів. Серед заходів, проведених бібліотекою, заслуговують на увагу книжково-ілюстративні виставки, присвячені вагомим історичним подіям або окремим видатним постатям, зокрема виставки з циклу «Історична спадщина України у подіях і особах»: «Крути: незгасна пам'ять і урок сьогодні»; «Пам'ятай про минуле заради майбутнього» (до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту); «Війна з одвічним знаком запитання» (до 25-річниці виведення військ з Афганістану, 2014); «На нашу Батьківщину напали... І ми мусимо воювати» (статті з періодичних видань про події на Сході країни) та ін.

Івано-Франківською Обласною універсальною науковою бібліотекою ім. Івана Франка проведено військово-патріотичний захід на тему «Молитва за Україну через авторську пісню, художнє слово та образотворче мистецтво».

Яскравим прикладом національно-патріотичної діяльності *музеїв* є виставковий проект «Апокаліпсис XX століття. Світові війни», що проходив з осені 2014 по весну 2015 рр. у «Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Меморіальному комплексі»¹⁸⁰. Мета проекту – показати антигуманну, нищівну сутність світових воєн і на їх прикладі застерегти від розпалювання нової воєнної катастрофи. Завершував виставковий проект фотолітопис подій 2013–2014 рр., які відбувалися на Майдані, в Криму, а тепер розгортаються на Сході України. Окрім того, в Меморіальному комплексі організовано системну роботу з представниками засобів масової інформації, які періодично перебувають у зоні АТО, з метою збирання фото- і відеоматеріалів, а також усного історичного наративу для використання в експозиційно-виставковій діяльності комплексу.

¹⁸⁰ Колишня назва – «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; перейменування здійснено у липні 2015 року згідно із Законом України від 9 квітня 2015 р. № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» та відповідним наказом Міністерства культури України.

Підготовлено дві виставки (тимчасову та постійну) бойової техніки із зони АТО, зокрема тих зразків, що свідчать про російську агресію. Виставки експоновано на відкритих майданчиках комплексу.

У Національному музеї історії України відкрито виставку «За Україну, за її волю...», присвячену героям, які беруть участь в Антитерористичній операції на Сході України. Експозицію виставки присвячено в основному козацькій роті спеціального призначення Київського козацького полку імені Тараса Шевченка, яка разом з прикордонниками виконує завдання з охорони державного кордону в Донецькій області.

У Національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (м. Львів) найважливішою виставкою року був мистецький проект студентів львівських мистецьких вузів «КАМЕРА» (живопис, скульптура, інсталяції, відеоарт, перформенс), присвячений пам'яті героїв Небесної Сотні.

Протягом 2014–2015 років в областях проведено ряд *культурно-мистецьких заходів*: обласний культурно-мистецький захід «Героїв пам'ятає Україна» (Сумська обл.); обласний конкурс театралів «Борітеся – поборете, вам Бог помагає!» (Миколаївська обл.); конкурс на кращий твір з української мови на тему «Герої не вмирають», захист рефератів на тему «Герої сьогодення» (Дніпропетровська консерваторія імені М.І. Глінки); обласний конкурс художніх творів учнів шкіл естетичного виховання «Діти проти війни» (Київська обл.); комплекс заходів щодо героїзації осіб, які віддали життя за Україну, вшанування їх пам'яті та підтримки і розвитку української ідентичності (Житомирська обл.); конкурси на кращі учнівські твори на теми «Життя, окрилене ідеєю», «Герої не вмирають», конкурс рефератів «Історичне значення перемоги над нацизмом для майбутнього України» (Чернігівська обл.); проект «Галерея героїв Кіровоградщини» та реквієм пам'яті загиблих героїв Небесної Сотні та учасників АТО (Кіровоградська обл.); тематичний проект «Дорога до Voli. Герої не вмирають», обласна виставка-конкурс дитячого малюнка, присвячена Героям Небесної Сотні (Львівська обл.); фестиваль повстанської і стрілецької пісні, присвячений 71-й річниці створення УПА (Волинське державне училище культури і мистецтв імені І. Стравінського).

На території багатьох областей (про це йдеться в надісланих матеріалах Кіровоградської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької, Вінницької, Черкаської, Харківської, Херсонської, Тернопільської областей) постійно проводяться заходи, спрямовані на виховання у молоді почуття національної гідності та патріотизму, у формі *тематичних ігор*, зокрема щорічні етапи Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), що дозволяє привернути увагу учнівської молоді до проблем становлення української державності, відновлення та

збереження історичних надбань народу, формування у дітей любові до нації, самовідданого служіння Батьківщині¹⁸¹.

Потужні можливості у військово-патріотичному вихованні молоді має національний вид спорту України – хортинг, заснований на культурних, оздоровчих і бойових традиціях українського народу. Офіційне визнання хортингу видом спорту відбулося за наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту до Дня Незалежності України у 2009 році¹⁸². Хортинг в Україні є важливою складовою загальнодержавної системи фізичної культури і спорту, патріотичного та духовного виховання молоді, відродження та розвинення українських бойових традицій, зміцнення здоров'я, розвитку фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини шляхом залучення її до участі у спортивних змаганнях, оздоровчих таборах, навчально-тренувальних семінарах та інших заходах фізкультурно-оздоровчого спрямування.

У міжнародному спортивному співтоваристві хортинг розвиває Всесвітня федерація хортингу (World Horting Federation), заснована в Україні Е. Єрмоменком. Станом на 1 січня 2014 р. членами Міжнародної громадської організації «Міжнародна федерація хортингу» є 26 країн світу, серед яких – Греція, Грузія, Куба, Туркменістан, Литва, США, Китай, Німеччина, Велика Британія, Франція, Словаччина, Угорщина та інші.

Упродовж 2014 року організовано і проведено низку заходів із активним залученням молоді України: Перший чемпіонат Європи з хортингу (м. Львів); чемпіонат України з хортингу серед кадетів, юніорів та молоді; Відкритий чемпіонат Київської області з хортингу у розділі «двобій» (м. Бровари).

Заходи національно-патріотичного спрямування в областях проводяться закладами та установами різного відомчого підпорядкування і демонструють широкий спектр і варіативність сфер впровадження та форм роботи. На формування національно-патріотичної свідомості молоді спрямовано як масові культурно-просвітницькі акції, так і групову роботу історичного, культурологічного, спортивного, соціального спрямування. Позитивний досвід національно-патріотичного виховання молоді на регіональному рівні потребує аналізу та поширення найкращих національних практик роботи з дітьми та молоддю, підготовки спеціалістів, які працюють з дітьми та молоддю в установах та організаціях різного відомчого підпорядкування.

Діяльність громадських об'єднань. Громадські об'єднання відіграють важливу роль у реалізації молодіжної політики та формуванні національно-патріотичної свідомості молоді.

¹⁸¹ Наказ МОНмолодьспорту від 13.06.2012 № 687 «Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»).

¹⁸² Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 21.08.2009 № 3000.

Перелік громадських організацій національно-патріотичного спрямування подано на сайті Міністерства молоді та спорту України, зокрема: Благодійна ініціатива «Героїка», Братство козацького бойового звичаю «Спас», Військово-історичний клуб «Повстанець», Всеукраїнська громадська організація «Молодий народний рух», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Молодіжний націоналістичний конгрес», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національний альянс», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Пласт – Національна скаутська організація України», Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Спілка української молоді в Україні», Всеукраїнський молодіжний клуб «Джура», Всеукраїнська спільнота громадських активістів «Громадський сектор Євромайдану», Громадська ініціатива «Поліська Січ», Історичний клуб «Холодний Яр», Ресурсний центр патріотичного виховання «Звитяга», Українське дитячо-юнацьке товариство «Січ»¹⁸³.

Впродовж 2014 року у напрямку патріотичного виховання молоді було реалізовано багато проектів молодіжних громадських організацій, які згуртували навколо себе велику кількість молодих людей. Наприклад в Івано-Франківській області впроваджено проекти «Формування національної самосвідомості молодого покоління» (НСОУ «Пласт»), «Патріотичне виховання молоді Прикарпаття» (ОМГО «Сокіл»), «Молодіжна військова гра «Карпатський легіон» (осередок Міжнародної федерації рукопашного бою), «Національно-патріотичні вишкільні табори» (НСОУ «Пласт»), «Фестиваль бойових мистецтв та здорового способу життя» (обласний осередок Народно-демократичної ліги молоді).

Молодь Вінниччини (60 юнаків та дівчат віком від 12 до 17 років) взяла участь у форумі «Берег ріки–2014», який ініціювала міська молодіжна організація «Станиця Вінниця Пласту». Захід проходив у форматі двотижневого наметового табору, програма якого включала заняття і тренінги з командоутворення, ідеологічних засад Пласту, історії та географії України.

У Київській області діють 37 громадських організацій, клубів, об'єднань громадян, які працюють у напрямку національно-патріотичного виховання молоді та розвитку волонтерського руху. Ними постійно проводяться заходи, показові виступи, залікові змагання, військові вишколи для молоді. Представники клубів військово-патріотичного виховання беруть участь у всеукраїнських та міжнародних змаганнях.

У регіонах країни щороку проводяться конкурси проектів/програм, вагомою складовою яких є проблематика патріотичного виховання та активізація молодіжної участі.

Так, з 2006 року управлінням молоді та спорту Закарпатської облдержадміністрації проводиться щорічний конкурс проектів програм,

¹⁸³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/19052>.

розроблених громадськими організаціями, стосовно дітей та молоді, що дає змогу громадським організаціям отримувати фінансову підтримку на реалізацію соціально значущих завдань. У 2014 році організаційну та фінансову підтримку надано низці проектів молодіжних громадських організацій з організації фестивалів, молодіжних форумів, семінарів, шоу-проектів.

На Львівщині управління молоді та спорту активно співпрацює з молодіжними об'єднаннями у напрямку національно-патріотичного виховання молоді. У 2014 році за результатами конкурсу програм проектів, заходів громадських організацій молодіжним ініціативам було надано фінансову підтримку у сумі 169 800 грн.

У Сумській області для участі в конкурсі було подано 22 конкурсні пропозиції від 16 громадських організацій. За результатами конкурсу визначено 11 організацій-переможців, яким за рахунок коштів обласного бюджету надано фінансову підтримку на загальну суму 487 381 грн. для реалізації 16 проектів.

Залучаючись до участі у діяльності громадських організацій, молоді люди мають можливість повніше реалізувати свої інтереси, запити й потреби, тобто самореалізуватися як особистості; молодіжні організації дозволяють адекватно відрегулювати стосунки молоді з державою, її структурами. Але на сьогоднішній день спостерігається недостатньо широка залученість громадян загалом та української молоді зокрема до організацій громадянського суспільства, що свідчить про обмежені можливості останніх у виконанні своїх функцій, які практикуються у країнах з розвиненою демократією, відсутність «соціальних ліфтів» для творчої та освіченої молоді, реальних механізмів впливу на формування та реалізацію державної політики.

У цілому слід відзначити, що хоча органами державної влади проводиться робота щодо національно-патріотичного виховання молоді, але існує низка вагомих проблем у цій галузі. Зокрема, досі не прийнято законопроект про патріотичне виховання молоді. Кожна з державних інституцій реалізує відомчу концепцію патріотичного виховання, що не завжди узгоджується з іншими державними структурами та неурядовими організаціями, які працюють у цій сфері. Не визначено інституцію, яка здійснюватиме координацію діяльності всіх структур у забезпеченні національно-патріотичного виховання. Не налагоджено ефективну взаємодію органів державної влади з громадськими організаціями.

3.3. Національно-патріотичне виховання в системі пріоритетів молодіжної політики

Патріотизм як духовно-моральна цінність виступає пріоритетним завданням функціонування держави, становлення суспільства, розвитку особистості. Його головним призначенням є консолідація суспільства для успішного впровадження

широкомасштабних суспільно значущих державних проектів і програм, у т.ч. щодо безпеки держави. У цьому зв'язку набуває актуальності проблема виховання у молоді патріотизму як почуття належності до землі, на якій вона живе, та до українського народу, гордості за країну, відповідальності за її долю.

За роки незалежності в Україні практично був відсутній загальнодержавний підхід до формування української ідентичності, громадянськості та національно-патріотичної свідомості дітей та молоді. Несформованість державної ідеології спровокувала появу протилежних поглядів на минуле і майбутнє нації, шляхів її подальшого поступу, створила підґрунтя для невиправданої фрагментації, просування несумісних із незалежністю держави місцевих ідентичностей, міжрегіональних, міжетнічних, мовних конфліктів, що жодним чином не сприяло національній консолідації та суперечило принципам державності України. Відсутність на державному рівні єдиної політики та розуміння суті національно-патріотичного виховання призвела до появи регіональних програм, концепцій, планів, заходів, які перебували в різних ідеологічних площинах і, відповідно, ставили процес виховання патріотів у залежність від «містечкових» вподобань та пріоритетів.

Першою спробою активізації патріотичного виховання стала затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15.09.1999 № 1697 Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства на 2000–2005 рр. Програма передбачала реалізацію низки заходів, спрямованих на фізичне і духовне гартування молоді, зокрема впровадження серед учнівської молоді гри-випробування «Котигорошко». Метою гри стало сприяння фізичному гарту молоді людини, формуванню здорового способу життя, вмінню зарадити собі в критичних життєвих ситуаціях. Програма спрямовувалася передусім на формування та розвиток загальнолюдських цінностей. Національному вихованню відводилась другорядна роль.

Важливе значення також мав Указ Президента України від 15 листопада 2001 р. № 1092 «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2000–2005 рр.». Програмою передбачалася низка заходів, спрямованих на активізацію військово-патріотичного виховання молоді, зокрема роботи у сфері освіти і виховання, створення, відродження, відновлення й охорони заповідних місць та об'єктів тощо. Відповідно до завдань цієї програми було розроблено дитячо-юнацьку військово-спортивну патріотичну гру «Сокіл» («Джура»), що впроваджувалася у навчальних закладах.

У 2002 році прийнято Указ Президента України від 25 жовтня 2002 р. № 948/2002 «Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді». Згідно з Концепцією, під егідою трьох міністерств – освіти і

науки, оборони, у справах сім'ї, молоді та спорту (нині функції Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту покладено на Міністерство молоді та спорту України) почалося впровадження Всеукраїнської військово-патріотичної гри «Патріот» (спільний наказ МОН, Міноборони та Мінсім'ямолодьспорту від 5 квітня 2004 р. № 274/112/10).

Серед причин появи гри «Патріот» поруч з «Джурою» є нездатність, а інколи – небажання прихильників радянської системи виховання усвідомити необхідність розвитку ідейно-духовної складової як головного елемента національно-патріотичного виховання. Тому замість посилення духовного вишколу молодшої людини на українських національних цінностях і традиціях, на відродженні української історичної пам'яті, в закладах системи освіти (в тому числі позашкільної) переважно культивуються фізичний, військовий, спортивний напрями навчально-виховного процесу.

Наступним кроком стала Концепція національно-патріотичного виховання молоді на 2009–2015 рр., затверджена спільним наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму (наказ від 27 жовтня 2009 р., № 3754/981/538/49). Її мета полягає у вихованні молодшої людини-патріота, готового самовіддано розбудовувати свою країну її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати власні права та обов'язки, цивілізовано їх відстоювати, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, поводитися компетентно, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій культури. Однак концепцію так і не було реалізовано належним чином, а патріотичним підґрунтям цього документа здебільшого став героїзм у Великій Вітчизняній війні.

Лише події Революції Гідності, окупація Криму та воєнні дії на Сході України актуалізували державний запит на формування національно-патріотичної свідомості населення, насамперед дітей та молоді, як одного з базових питань державної безпеки.

Відтак, назріла нагальна потреба вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, надання цьому вкрай важливому для держави процесу системності, в основі якої – нова модель виховання з наголосом на громадянських, державницьких та військово-патріотичних аспектах.

Аналіз напрямів та результатів реалізації національно-патріотичного виховання молоді в Україні демонструє актуальні проблеми, що потребують державного врегулювання, а саме:

– відсутність ефективного механізму формування й реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання, практичних комунікацій у цьому напрямі з громадянським суспільством;

– відсутність загальнодержавного підходу до формування української ідентичності, громадянськості та національно-патріотичної свідомості громадян України, особливо дітей та молоді;

– наявність у суспільній свідомості суперечливих уявлень про історичне минуле України, викликаних століттями бездержавності, тоталітарною добою, голодоморами та політичними репресіями української духовно-культурної спадщини та історичної пам'яті;

– потреба у відновленні цілісності й повноти національного мовно-культурного простору;

– відсутність єдиної державної інформаційно-просвітницької політики щодо організації та висвітлення заходів національно-патріотичного виховання;

– недостатня законодавча та нормативно-правова урегульованість сфери національно-патріотичного виховання;

– не визначено інституцію, яка б здійснювала координацію діяльності всіх структур у забезпеченні національно-патріотичного виховання;

– недостатній рівень обміну досвідом у сфері формування громадянськості з країнами євроатлантичного простору;

– відсутність єдиних стандартів, що визначають механізми впровадження, суб'єктів, їхні компетенції та повноваження, якісні показники діяльності у сфері національно-патріотичного виховання;

– відсутність кваліфікованого кадрового потенціалу в органах державної влади та місцевого самоврядування для організації та здійснення заходів з національно-патріотичного виховання, неготовність регіональних спеціалістів до координації виховних процесів у цьому напрямі;

– низький рівень матеріально-технічного забезпечення та розвитку інфраструктури сфери національно-патріотичного виховання.

У зв'язку з цим метою національно-патріотичного виховання зараз є становлення громадянина-патріота, готового самовіддано розбудовувати Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, її національну безпеку, сприяти громадянському миру й злагоді в суспільстві.

Про реальні кроки формування державної системи національно-патріотичної виховання дітей та молоді можна говорити, починаючи з кінця 2014 р., коли з метою законодавчого забезпечення національно-патріотичного виховання молоді у грудні 2014 року у складі Комітету Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму створено підкомітет з питань національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Ще більш активним став 2015 рік: створено відділ національно-патріотичного виховання при Міністерстві молоді та

спорту¹⁸⁴, триває робота над Концепцією Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на найближчі 5 років¹⁸⁵; після схвалення якої найближчим часом буде розроблено відповідну Програму на 2016–2020 рр. Паралельно, за участю фахівців міністерств, науковців, представників громадськості відбувалася робота над Стратегією національно-патріотичного виховання на 2016–2020 рр., яку затверджено Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580/2015¹⁸⁶.

Про важливість діяльності у напрямку розвитку національно-патріотичного виховання свідчить і факт створення у 2015 році і затвердження персонального складу Міжвідомчої комісії з питань національно-патріотичного виховання під головуванням Віце-прем'єр-міністра України, Міністра культури України.

На момент підготовки Державної доповіді центральні органи виконавчої влади все ще не мали сучасного узгодженого плану дій щодо національно-патріотичного виховання дітей та молоді і керуються внутрішніми документами: Міністерством освіти і науки України затверджено Концепцію національно-патріотичного виховання дітей та молоді (наказ від 16.06.2015 р. № 641), Міністерством оборони України – Концепцію військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України (наказ від 08.06.2010 р. № 295), Програму військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2012–2017 рр. та Перспективний план її реалізації (наказ від 11.01.2012 р. № 14). Незважаючи на це, чітко простежується певна позитивна динаміка. Прийняття Стратегії дало чітке державне усвідомлення, до чого прагнути і в якому напрямі рухатись. Відповідно до Стратегії та проекту Концепції програми, змістом національно-патріотичного виховання молоді мають бути:

- усвідомлення національної самобутності й національно-культурної ідентичності українського народу;
- пошанування історичних постатей – носіїв національного ідеалу, історичних подій та звичаїв українського народу;
- належне поцінування героїчної боротьби українського народу за незалежність, територіальну цілісність і державний суверенітет України;
- знання української мови як національної цінності;
- формування національно-патріотичного світогляду та цінностей молоді;
- формування активної громадянської позиції, власної гідності молоді;

¹⁸⁴ Положення про відділ національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/19059>.

¹⁸⁵ Проект Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на 2016–2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/19580>.

¹⁸⁶ Стратегія національно-патріотичного виховання на 2016–2020 рр., затверджена Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

– відновлення традицій національно-визвольних змагань та підвищення престижу військової служби.

Зокрема, Стратегія спрямована на виховання патріотизму та утвердження любові до Батьківщини, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань українців, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу та незалежність України та визначення ефективних механізмів системної взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства у питаннях національно-патріотичного виховання. У Стратегії зазначається, що формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби українського народу, зокрема часів княжої доби, українських козаків, Українських січових стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху в Україні, на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013–2014 роках та антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях.

Досягнення мети Стратегії здійснюватиметься за такими основними напрямками:

- удосконалення нормативно-правової бази стосовно національно-патріотичного виховання дітей і молоді;
- підвищення ролі української мови як національної цінності;
- забезпечення належної організації науково-дослідної та методичної роботи у сфері національно-патріотичного виховання;
- вивчення сучасних виховних систем, технологій і методик у сфері національно-патріотичного виховання, узагальнення та поширення найкращого досвіду в цій сфері;
- впровадження навчальних дисциплін духовно-морального спрямування як основи формування особистості та підґрунтя для національно-патріотичного виховання;
- формування єдиних стандартів діяльності у сфері національно-патріотичного виховання та інструментів їх упровадження;
- підвищення професійної компетентності фахівців у сфері національно-патріотичного виховання, налагодження конструктивної взаємодії між суб'єктами національно-патріотичного виховання;
- забезпечення умов і підтримки з боку держави для ефективної діяльності інститутів громадянського суспільства у сфері національно-патріотичного виховання;

- забезпечення оптимальної скоординованої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері національно-патріотичного виховання;
- організація та координація інформаційно-просвітницької роботи у сфері національно-патріотичного виховання;
- здійснення заходів, спрямованих на підвищення престижу військової служби;
- упорядкування та вдосконалення системи допризовної військової підготовки, підготовки з військово-облікових спеціальностей;
- профілактика негативних проявів поведінки, злочинності, наркоманії, алкоголізму серед дітей та молоді шляхом залучення дітей і молоді до участі в заходах із національно-патріотичного виховання;
- розвиток міжнародної співпраці з державами Європейського Союзу та іншими розвинутими державами, які успішно впроваджують заходи у сфері національно-патріотичного виховання;
- створення системи ефективного моніторингу у сфері національно-патріотичного виховання.

Важливим, поки що задекларованим, здобутком Стратегії є те, що уповноважений центральний орган виконавчої влади повинен розробити (і в подальшому – впровадити) за участю вчених, незалежних експертів та з урахуванням кращого міжнародного досвіду успішних демократичних держав єдині стандарти щодо засобів і способів, форм і методів національно-патріотичного виховання, оцінки досягнень відповідних суб'єктів у цій сфері та їхньої компетентності. Особливо це важливо з огляду на «містечковість» патріотизму в українських реаліях.

Також одним із завдань Стратегії є визначення центрального органу виконавчої влади, який координуватиме діяльність щодо національно-патріотичного виховання, проведення ґрунтовного дослідження сучасного стану національно-патріотичного виховання дітей та молоді, організацію його моніторингу. Крім того, згідно зі Стратегією, до кінця поточного року необхідно розробити державну цільову програму з національно-патріотичного виховання дітей та молоді, чого не було зроблено за всі роки незалежності України.

Концепція програми базується на основі принципів національної самобутності українського народу, його консолідації навколо спільного майбутнього, захисту незалежності, територіальної цілісності України та формування спільних ціннісних орієнтацій через дієву участь у процесі розбудови Української держави. Основною метою Програми є створення та розвиток загальнодержавної комплексної системи національно-патріотичного виховання на основі формування й утвердження принципів любові і гордості за власну державу, її історію, мову, культуру, науку, спорт, національних і загальнолюдських цінностей, усвідомлення громадянського

обов'язку та зміцнення якостей патріота України як світоглядного чинника, спрямованого на розвиток успішної країни та забезпечення власного благополуччя в ній. Актуалізований варіант реалізації Програми ґрунтується на основі принципів національної самобутності українського народу, української самоідентифікації та ціннісних орієнтацій дітей та молоді, популяризації української мови, героїчної боротьби українського народу за територіальну цілісність і державний суверенітет України, досягнень українського народу, його інтелектуальних та духовних здобутків; відновлення традицій національно-визвольних змагань та підвищення престижу військової служби, шанобливого ставлення до жертв окупаційних режимів в Україні.

Упровадження та реалізація єдиної загальнодержавної політики у сфері національно-патріотичного виховання передбачає системні та узгоджені дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадськості, спрямовані на формування єдності та консолідації українського суспільства.

Таким чином, національно-патріотичне виховання покликане дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає розвиток громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіту національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. Воно має стимулювати розвиток суспільства, яке функціонує на засадах гуманізму, свободи, верховенства права, соціальної справедливості.

3.4 Міжнародне співробітництво у молодіжній сфері

Одним із важливих напрямів діяльності Міністерства молоді та спорту України є розвиток поглибленого молодіжного партнерства з країнами Центральної та Східної Європи. Україна має двосторонні відносини з Радою Європи на міжвідомчому та громадському рівнях. Представники України беруть участь у засіданнях Європейського керівного комітету з питань молоді Ради Європи (CDEJ) та Спільної ради з питань молоді (SMJ), що сприяє розширенню співробітництва у сфері молодіжної політики між Україною та країнами Ради Європи.

У 2014 році між Міністерством молоді та спорту України і Департаментом молоді Ради Європи було укладено Другу Рамкову програму співробітництва у сфері молодіжної політики на 2014–2015 рр. Укладання Програми дало змогу залучити допомогу Ради Європи в реалізації завдань державної молодіжної політики, зокрема експертну допомогу Ради Європи в питанні розробки та реалізації реформ молодіжної сфери України. У процесі реалізації Програми було проведено 8 міжнародних тренінгів з різних напрямів молодіжної роботи; здійснено переклад низки посібників Ради Європи українською мовою; організовано навчальну поїздку молодіжної делегації України до європейських керівних органів та інституцій

захисту прав людини (м. Страсбург). Європейський молодіжний фонд, який діє під егідою Ради Європи, оголосив пріоритетом у фінансуванні проектів на найближчий період проекти, пов'язані з Україною; інформація про цю можливість поширюється серед молодіжних організацій з метою підготовки заявок.

У ході реалізації Рамкової програми підготовлено україномовний посібник з прав людини «Компас», презентація якого відбулася під час Всеукраїнського форуму «Компас: пошук орієнтирів у правозахисній освіті», (вересень 2014 року, м. Київ). Учасники форуму, до числа яких входили представники молодіжних організацій, отримали підготовку з питань ефективного застосування посібника, для дієвого відстоювання прав людини.

У 2014 році підписано Програму співробітництва в галузі молодіжної політики, фізичної культури і спорту між Міністерством молоді та спорту України та Міністерством молоді та спорту Азербайджанської Республіки на 2014–2015 роки, що включає конкретні заходи двостороннього співробітництва в молодіжній і спортивній сферах та обміни делегаціями.

Одним з інструментів євроінтеграції української молодіжної політики є реалізація в Україні *міжнародних молодіжних проектів*. Міністерство молоді та спорту України продовжує активну співпрацю з проектом Європейського Союзу «Програма підтримки молодіжної політики країн Східного партнерства Європейського Союзу», який розпочав свою діяльність у червні 2013 року і триватиме до кінця 2015 року. Проект фінансується Європейською Комісією та реалізується в рамках дорожньої карти Східного партнерства¹⁸⁷. Метою проекту є сприяння розробці конструктивної молодіжної політики в країнах Східного партнерства – Вірменії, Азербайджані, Білорусі, Грузії, Молдові та Україні. Заходи проекту включають організацію та проведення конференцій, семінарів та ознайомчих поїздок, спрямованих на надання допомоги країнам Східного партнерства у розвитку молодіжної політики.

Значний вплив на формування та реалізацію державної молодіжної політики здійснюють агенції ООН: Програма розвитку ООН в Україні (ПРООН), Програма Волонтери ООН в Україні.

У 2014 році Міністерством молоді та спорту України спільно з ПРООН та Державним інститутом сімейної та молодіжної політики було розроблено навчальну програму «Молодіжний працівник», яку включено до заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Метою програми є підготовка молодіжних працівників до реалізації регіональної молодіжної політики з метою створення умов для всебічної самореалізації молоді в різних сферах суспільного життя, розкриття та

¹⁸⁷ Інформаційна довідка щодо співробітництва України з Європейським Союзом у сферах молоді та спорту. Офіційний сайт Міністерства молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/activity/mizhnarodni-zvyazki>.

реалізації потенціалу молоді, захисту її прав та інтересів. Протягом вересня-листопада 2014 року у 5 містах України було проведено пілотний етап базового рівня програми «Молодіжний працівник». Його метою є формування основних теоретичних знань і практичних навичок щодо ефективної реалізації регіональної молодіжної політики. У 2014 році до програми було залучено 116 осіб, які працюють з молоддю у державному та громадському секторах. Частиною програми є інтерактивний онлайн-курс, який висвітлює зміст навчальної програми та надає можливості дистанційного навчання.

У межах проекту «Зміцнення національної спроможності для ефективного розвитку молоді та відповіді на епідемію ВІЛ/СНІДу в Україні» ПРООН спільно з Міністерством молоді та спорту України та Державною службою зайнятості було розроблено портал для професійної орієнтації випускників шкіл під назвою «Моя кар'єра». Його метою є ознайомлення молоді з ситуацією на ринку праці, а також інформування її щодо можливостей професійного розвитку та побудови кар'єри як в Україні, так і за кордоном. Упродовж 2014 року здійснювалося інформаційне наповнення веб-сайту, тривала тестова фаза його впровадження. Наприкінці 2015 року планується його відкриття для широкого кола користувачів.

Українська студентська молодь має можливість залучатися до міжнародної співпраці в рамках освітньої програми Європейського Союзу «Темпус». Метою Програми є сприяння модернізації системи вищої освіти у країнах-партнерах (країнах-сусідах) ЄС через активізацію співпраці між вищими навчальними закладами країн-членів ЄС і країн-партнерів. Програму «Темпус» спрямовано на заохочення взаємодії та збалансованого співробітництва між вищими навчальними закладами у країнах-партнерах та в країнах-членах Європейського Союзу¹⁸⁸. У 2014 році молоді українці брали участь у 60 проектах програми; 768 студентів та співробітників вищих навчальних закладів за результатами відбору мали змогу впровадити свої проекти у межах Програми¹⁸⁹.

Ще у 1994 році Україна вступила в AIESEC – міжнародну організацію, яка об'єднує 80 000 студентів зі 124 країн світу і спеціалізується на міжнародних стажуваннях. Зараз, крім Національного комітету AIESEC, в Україні діє 22 місцеві представництва, що об'єднують близько 1 000 студентів з 70 вищих навчальних закладів. Представництво організації у 2014 році продовжувало реалізацію свого головного соціально-освітнього проекту для школярів «Світ без кордонів», завдяки якому українські школярі можуть проходити інтерактивні тренінги англійською мовою під керівництвом стажерів з різних країн.

¹⁸⁸ Офіційний сайт Національного Темпусу / Еразмус+ в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tempus.org.ua>.

¹⁸⁹ Implementation of the European Neighbourhood Policy in Ukraine. Progress in 2014 and Recommendations for Actions Accompanying the Document. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/enp/pdf/2015/ukraine-enp-report-2015_en.pdf.

Також AIESEC в Україні надає молодим людям можливість участі у Міжнародній програмі соціальних стажувань Global Citizen та у Міжнародній програмі професійних стажувань Global Talent. Соціальний проект Global Citizen (стартував у 2014 році) дає можливість відвідати Марокко, Шрі-Ланку, Бразилію, Китай, Сербію, Болгарію та Польщу. Участь у проекті збільшує можливості самореалізації молоді, надає корисний досвід роботи у команді, що сприятиме професійному росту, і є способом заглибитися в культуру інших країн, розширити контакти.

Навчальні заклади України долучаються до навчальної програми Європейської Комісії eTwinning сусідських країн ЄС, запровадженої в рамках European Neighbourhood Policy (Європейської політики сусідства). Метою програми є об'єднання вчителів і учнів у велику європейську спільноту, учасники якої постійно навчаються, обмінюються досвідом, пізнають життя інших країн, розширюють світогляд та змінюють свої підходи відповідно до вимог сучасності. У 2014 році 86 українських шкіл було залучено до проектів, спрямованих на налагодження співпраці з європейськими школами через онлайн-мережу eTwinning plus. Ключовою складовою навчання є використання інформаційно-комунікаційних технологій. Проект eTwinning розширює сферу освітніх можливостей для українських учнів та вчителів, підвищує мотивацію до навчання¹⁹⁰.

Представники молодіжних громадських організацій продовжують активно долучатися до молодіжної програми Європейського Союзу «Молодь у дії». У 2014 році 2 349 осіб взяли участь у мобільних проектах, 264 – у проектах для молоді та осіб, які приймають рішення в цій сфері¹⁹¹.

Після успішної реалізації програм «Темпус», «Еразмус Мундус» та інших навчальних програм, спрямованих на розвиток неформальної освіти, Європейська Комісія розпочала впровадження нової програми ЄС «Еразмус+» у сфері освіти, професійної підготовки, молоді та спорту на період 2014–2020 років. Взаємодія в рамках програми «Еразмус+» у сфері молодіжної політики включає молодіжні обміни (Youth exchanges), участь у заходах мережі Європейської волонтерської служби (European Voluntary Service), навчання працівників по роботі з молоддю (Training of youth workers), реалізацію проектів за участю молодіжних організацій (Capacity building project for youth organizations)¹⁹².

«Еразмус+» відкриває багато нових можливостей для України як країни-

¹⁹⁰ Офіційний сайт eTwinning plus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etwinning.com.ua/pro-etwinning-plus/sho-take-etwinning-plus>.

¹⁹¹ Implementation of the European Neighbourhood Policy in Ukraine. Progress in 2014 and recommendations for actions Accompanying the document [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/enp/pdf/2015/ukraine-enp-report-2015_en.pdf.

¹⁹² Інформаційна довідка щодо співробітництва України з Європейським Союзом у сферах молоді та спорту. Офіційний сайт Міністерства молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/activity/mizhnarodni-zvyazki>.

партнера, залучаючи молодь до програм співпраці та обміну досвідом. Участь України у програмі як країни-партнера здійснюється без будь-яких обмежень та умов; українські заявники можуть залучатися до процесу підготовки проектів та брати участь в інших заходах, якщо це передбачено регламентом Ради ЄС¹⁹³. Міністерство молоді та спорту України намагається всіляко підтримати молодь, надаючи сприяння в отриманні віз та посвідчень на тимчасове перебування волонтерам зарубіжних країн, які в'їжджають до України на запрошення громадських молодіжних організацій України в рамках участі в європейських молодіжних проектах¹⁹⁴.

Широке залучення молодих людей до міжнародних проектів, заходів та контактів відбувається через *неурядові молодіжні організації*, які здійснюють міжнародне співробітництво через тимчасові проекти, партнерські відносини з іноземними організаціями й установами або членство у міжнародних молодіжних організаціях.

У 2014 році між Світовим конгресом українських молодіжних організацій (СКУМО) та Міністерством молоді та спорту України укладено Меморандум про співпрацю. Співпраця зі СКУМО спрямована на консолідацію зусиль молоді діаспори щодо захисту інтересів України на світовій арені. У 2014 році в Івано-Франківській області за підтримки Міністерства молоді та спорту України було проведено Форум української молоді діаспори «Франківськ-2014». У 2015 році у рамках співпраці проведено Форум української молоді діаспори «Одеса-2015», який зібрав понад 200 молодих людей з 30 країн світу.

В Україні діють об'єднання молодіжних організацій, завданнями яких є консолідація молодіжних та дитячих організацій України задля захисту інтересів української молоді у стосунках з державною владою й на міжнародному рівні, залучення молоді до громадської діяльності, координація та створення сприятливих умов діяльності організацій-членів, забезпечення представництва українських молодіжних організацій у міжнародних молодіжних об'єднаннях.

У 2014 році одним з основних об'єднань молодіжних організацій в Україні залишався Український молодіжний форум (УМФ). УМФ створено у 2005 році, ініціаторами створення спілки стали Національна рада молодіжних організацій України, Український національний комітет молодіжних організацій та Асоціація молодіжних організацій України «Спектр». Під час роботи оргкомітету до участі в об'єднанні було запрошено всі діючі в Україні спілки молодіжних та дитячих організацій, і переважна більшість із них (15 спілок) взяла участь в установчому

¹⁹³ Інформація щодо імплементації Порядку денного асоціації Україна-ЄС у сферах, що відносяться до компетенцій Мінмолодьспорту (станом на 31 грудня 2014 р.). Офіційний сайт Міністерства молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/activity/mizhnarodni-zvyazki>.

¹⁹⁴ Інформація щодо імплементації Порядку денного асоціації Україна-ЄС у сферах, що відносяться до компетенцій Мінмолодьспорту (станом на 31 грудня 2014 р.). Офіційний сайт Міністерства молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/activity/mizhnarodni-zvyazki>.

з'їзді. При УМФ створено Ресурсний центр, який надає неурядовим молодіжним організаціям корисну інформацію, зокрема щодо міжнародних подій та міжнародних грантових програм.

Певний час організація була єдиною представницькою національною молодіжною платформою в Україні. Згодом Українському молодіжному форуму вдалося набути членського статусу спостерігача у Європейському молодіжному форумі (ЄМФ), але через конфлікти всередині організації, які набули характеру скандалу під час виборів нового керівництва організації восени 2014 року, Європейський молодіжний форум відмовив представникам УМФ у можливості брати участь у Генеральній Асамблеї Форуму та почав розслідування, залишаючи за собою право ініціювати позбавлення УМФ членства в організації.

У вересні 2014 року у Молдові відбулася зустріч Національних молодіжних рад і молодіжних організацій країн Східного партнерства та Кавказу. Однією з важливих місій української делегації було інформування представників країн Європи та країн Східного партнерства про справжній стан справ на Сході України, в зоні проведення АТО і на території Криму, який був анексований Російською Федерацією. За результатами обговорення було прийнято спільне з Європейським молодіжним форумом рішення про включення до плану роботи ЄМФ пункту про організацію спостережної місії ЄМФ для аналізу кризової ситуації, в якій опинилися молоді люди на окупованих територіях, у зоні бойових дій та вимушені переселенці, для об'єднання зусиль загальноєвропейської молодіжної спільноти і пошуку можливостей надання допомоги таким молодим людям.

Молодіжні громадські організації України беруть участь у міжнародних проектах та заходах. Громадська організація «Взаємодія молоді» підтримує партнерські стосунки з молодіжними організаціями Німеччини, зокрема Німецьким колом молоді та Німецькою молоддю в Європі. За 2 роки співробітництва було успішно проведено низку спільних заходів та проектів за участю молодіжних організацій двох країн.

Зокрема, представники громадської організації «Взаємодія молоді» у жовтні 2014 року взяли участь у тренінгу «Сталий розвиток Національних молодіжних рад» в Гельсінкі. Україну також було представлено на Генеральній Асамблеї Німецького кола молоді в Берліні. Під час візиту були напрацьовані спільні проекти та заходи на 2015 рік, а також можливість підписання Угоди про співробітництво між Міністерством молоді та спорту України та Федеральним міністерством у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок та молоді.

Активну взаємодію з партнерами в Німеччині забезпечує також Всеукраїнське об'єднання «Німецька молодь в Україні», яке за підтримки Уряду ФРН і Міністерства молоді та спорту України з 2003 року активно займається молодіжним обміном між Україною і Німеччиною, організовує двосторонні проекти для молоді

обох країн¹⁹⁵. У 2014 році перші стажери з України взяли участь у Міжнародній програмі стажувань у сфері роботи з молоддю та дітьми, ініціатором якої є німецька молодіжна організація «Німецька молодь у Європі» (DJO – Deutsche Jugend in Europa). Мета програми – інтенсивний обмін досвідом щодо методик роботи з молоддю, розповсюдження знань про життя та проблеми дітей та молоді в інших країнах, пошук партнерів для майбутнього співробітництва та спільних проектів. Програму призначено для співробітників і волонтерів молодіжних і дитячих організацій.

Молодіжні громадські організації України на постійній основі підтримують партнерські відносини з країнами Балтії та Польщею. Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Серце до серця», яку створено у 2010 році, тісно співпрацює з представниками державного та громадського сектору Литовської Республіки, є партнером литовської та естонської організацій «Серце до серця»¹⁹⁶. Спільно з Посольством Литовської Республіки в Україні у 2014 році ця організація вдруге провела Всеукраїнський конкурс-есе «Я – європеєць», переможців якого нагородили поїздкою до Литви. Конкурс відбувся за підтримки Міністерства молоді та спорту України, а також Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України.

Молодіжна громадська організація виступила також одним з організаторів та учасників багатотисячної громадянської акції «Єдине серце», присвяченої вшануванню учасників подій на Майдані Незалежності в Києві та на підтримку незалежності й суверенітету України, яка відбулася 11 березня 2014 року на центральній площі Вільнюса. Учасники заходу виконали Гімни України та Литви, а також розгорнули 200-метрові Державні прапори України та Литви, символічно поєднавши їх у формі серця.

Молодіжна громадська організація «Громадський інформаційно-аналітичний центр для молоді» є колективним кореспондентським членом Міжнародної мережі «Молодіжний правозахисний рух», з 2007 року співпрацює з Фондом сприяння демократії Посольства США в Україні. Центр є регіональним партнером українсько-польського некомерційного проекту «Наукові пікніки в Україні», який розпочато у 2013 році з метою підвищення інтересу молоді до науки через наочність та інтерактивність. На щорічних пікніках школярі, студенти та всі охочі можуть ознайомитися з численними експонатами, моделями, діючими стендами, макетами, взяти участь в експериментах, розвиваючих іграх, майстер-класах. Організатором заходу в Україні є польський фонд «Wspólna Europa» («Спільна Європа»). У вересні 2014 року пікніки приймали українські міста Львів, Тернопіль, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Харків, Київ і Луцьк.

¹⁹⁵ Офіційний сайт організації: <http://dju.org.ua>.

¹⁹⁶ Інтернет-сайт організації: <http://sds.in.ua>.

Всеукраїнська асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В» надає українській молоді можливість участі в міжнародних волонтерських таборах, довгострокових програмах індивідуального стажування при установах, що працюють здебільшого в соціальній сфері або опікуються охороною навколишнього середовища. «Альтернатива-В» є членом Альянсу європейських волонтерських організацій (Alliance of European Voluntary Service Organisations) та Координаційного комітету міжнародного волонтерського руху при ЮНЕСКО (CCIVS/UNESCO). Також ця організація є офіційним партнером міжнародних організацій «Міжнародна громадянська служба» (Service Civil International) та «Міжнародна організація молодіжних культурних обмінів» (ICYE). Організовані асоціацією тренінги, міжнародні обміни та семінари зазвичай проводяться в рамках програми Європейської Комісії ERASMUS+ та спрямовані на залучення молоді до програм у галузі освіти, спорту, культури, екології, захисту історичних пам'яток, допомоги соціально незахищеним верствам населення.

Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національна організація скаутів України» (НОСУ) утворилася у 2007 році з членів скаутських організацій-засновників: «Пласт», «Січ», «СПОК», «АСУ». Із самого початку вона замислювалася як майбутній член Всесвітньої організації скаутського руху (WOSM – World Organization of the Scout Movement). У 2008 році на 38-й світовій скаутській конференції в Кореї її було офіційно визнано повноправним членом WOSM.

У 2014 році ВМГО «Національна організація скаутів України» спільно зі словацькою та чеською скаутськими організаціями започаткувала проєкт для скаутів «Пояс дослідника», в межах якого скаути трьох країн разом подорожували Закарпаттям. Також НОСУ традиційно долучилася до міжнародної скаутської естафети «Світло Миру з Вифлеєма», прийнявши вогонь миру від австрійських скаутів та розповсюдивши його Україною. Представники від України взяли участь у 40-й Всесвітній скаутській конференції Всесвітньої організації скаутського руху, де було затверджено Стратегію WOSM до 2023 року та прийнято Трирічний план дій.

Ліберальна молодіжна організація «Європейська молодь України», створена у 2007 році, за час свого існування організувала десятки заходів, у яких взяли участь тисячі молодих людей. У 2014 році керівництвом розпочато реорганізацію з метою набуття повноправного членства в об'єднанні молодих лібералів Європи (LYMEC) та всього світу (IFLRY), що дозволить організації більш послідовно відстоювати ліберальні цінності та сприяти європейській інтеграції України¹⁹⁷. У 2014 році організація провела 7 семінарів від міжнародного партнера «Міжнародна федерація ліберальної молоді IFLRY», які відбулися в Києві та Харкові за підтримки Європейського молодіжного фонду. Семінари стосувалися ліберальних реформ та участі молоді, молодіжного підприємництва, розв'язання конфліктів.

¹⁹⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroyouth.org.ua/content.php?level2=20&level1=1>

Українські молодіжні громадські організації не тільки беруть участь у заходах, організованих іноземними партнерами, але й самі виходять на міжнародний рівень. Зокрема, молодіжна громадська організація «Молодіжна асоціація релігієзнавців» (МАР) організовує заходи, що сприяють науковим дослідженням у сфері релігії та утвердженню серед молоді принципів толерантності, свободи совісті і релігій в Україні і за її межами. У травні 2014 року МАР організувала Регіональний семінар з удосконалення викладання у вищій школі «Іслам: релігійні та соціальні практики. Універсальне та локальне» (Higher Education Support Programme. Regional Seminars for Excellence in Teaching Islam: Religious and Social Practices. Universality and Locality), що відбувся у Туреччині.

Отже, міжнародне співробітництво в молодіжній сфері реалізується за такими напрямками:

- співробітництва у сфері молодіжної політики з Радою Європи;
- реалізація в Україні міжнародних молодіжних проєктів;
- міжнародна діяльність молодіжних громадських організацій.

Міжнародне співробітництво в молодіжній сфері розширює контакти як окремих молодих осіб, так і молодіжних громадських організацій, є одним і ключових інструментів інтеграції України у міжнародний простір.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

У 2014 році в Україні збереглися негативні тенденції *соціально-демографічних характеристик* молоді: продовжився процес зменшення чисельності молодих людей віком 14–35 років та зниження їх питомої ваги в загальній кількості населення. Станом на 1 січня 2015 р. чисельність молодих людей віком 14–35 років становила 12 795 тис осіб.

У структурі причин смерті молодих осіб переважають зовнішні причини, тобто нещасні випадки, ушкодження, утоплення. У 2014 році провідну роль у структурі зовнішніх причин смерті молоді всіх вікових груп відігравали ушкодження внаслідок воєнних дій, пов'язаних з проведенням антитерористичної операції.

Демографічна ситуація серед молоді у 2014 році мала і позитивні показники: залишається сталим показник сумарної народжуваності на рівні 1,5 дитини в розрахунку на одну жінку.

Збереження здоров'я молоді, дотримання здорового способу життя набуває особливого значення, адже більшість майбутніх захворювань закладається саме в дитячому та молодіжному віці. Підтримку та зміцнення здоров'я, формування здорового способу життя молодого покоління в регіонах України забезпечують медичні, освітні, соціальні заклади та установи, значну роботу проводять громадські організації. Враховуючи процеси децентралізації влади в Україні, особливого значення сьогодні набувають такі принципи формування здорового способу життя, як врахування потреб та проблем громади, зокрема молоді, міжсекторальне та міжвідомче співробітництво на рівні держави і на рівні місцевого самоврядування.

Основними завдання щодо збереження здоров'я та формування здорового способу життя української молоді є такі:

- розробка координуючих нормативно-правових документів: Стратегії формування здорового способу життя в Україні, Загальнодержавної програми «Здоров'я-2020: український вимір».

- проведення та оприлюднення щорічних моніторингових досліджень щодо стану здоров'я молоді та поширення негативних явищ у молодіжному середовищі, ставлення молоді до збереження здоров'я та дотримання здорового способу життя;

- здійснення наукового супроводу та оцінки ефективності законодавчих актів, соціальних програм та проєктів з формування здорового способу життя;

- створення державного Всеукраїнського центру формування здорового способу життя молоді як координатора міжсекторальної та міжвідомчої взаємодії;

- підготовка фахівців державних установ та громадських організацій, які працюють з молоддю, до проведення роботи з формування здорового способу життя;

–активізація участі молоді та громад, волонтерів у формуванні здорового способу життя.

Лише за умови скоординованої взаємодії державних відомств, установ та недержавних організацій, зацікавленої участі молоді можливо отримати позитивні зрушення у покращенні здоров'я молодого покоління України.

В Україні зберігається традиційно високий **освітній рівень** молоді, що зумовлено обов'язковістю та безкоштовністю середньої загальної освіти, розгалуженою мережею вищих і професійно-технічних навчальних закладів, ціннісними орієнтаціями українців. У 2014 році в системі освіти України збереглися основні тенденції попередніх років: скорочення чисельності загальноосвітніх шкіл та учнів у них, низька наповнюваність дітьми сільських шкіл, зменшення чисельності вищих навчальних закладів та студентів у них.

Суттєвими проблемами, що стримують розвиток якості української освіти, є корупція та невідповідність структури підготовки фахівців потребам ринку праці, що зумовлює труднощі працевлаштування молоді та високу частку безробітних з числа випускників вищих навчальних закладів.

Підвищити рівень якості освіти молоді в Україні можна за умови:

- підвищення ефективності профорієнтаційних послуг з урахуванням професійних потреб сучасного ринку праці;
- підвищення рівня довіри молоді до профорієнтаційних послуг;
- налагодження партнерства вищих навчальних закладів і компаній-роботодавців, що дозволить покращити практичну підготовку випускників ВНЗ;
- розвитку дослідницьких напрямків у роботі вищих навчальних закладів, включаючи обмін досвідом із закордонними колегами (розвиток мобільності);
- розвитку програм професійного та особистісного зростання викладацького складу;
- реформи системи державного замовлення та ліцензування вищих навчальних закладів, спрямованої на оптимізацію підготовки фахівців відповідно до потреб ринку праці.

Пріоритетами державної політики у сфері освіти повинні стати оновлення її структури та змісту відповідно до потреб ринку праці, інтеграція в єдиний європейський простір, формування системи навчання впродовж життя.

Молодь оцінює своє **матеріальне становище** на середньому рівні по країні, дещо нижчим цей показник є серед сільської молоді. Основними джерелами матеріального забезпечення молодого покоління переважно є допомога близьких (зменшується із збільшенням віку) та заробітна плата (показник зростає із віком). Рівень сумарного індивідуального доходу зростає з *віком молоді*. Існують також істотні *гендерні відмінності* у рівні доходу: рівень доходу чоловіків вищий, ніж у жінок.

Щодо *забезпечення житлом*, то трохи більше половини молоді, мешкає в окремих квартирах (окремо або у складі домогосподарства), майже третина – в індивідуальному будинку, кожна десята молода сім'я з дитиною – в гуртожитку. Розмір житлової площі в розрахунку на одну особу домогосподарств, у складі яких є особи віком 18–35 років, або домогосподарств, що складаються з осіб віком до 35 років, значно менший, ніж в середньому по Україні.

Молодь в Україні (як і в усьому світі) залишається однією з найменш соціально захищених і найбільш вразливих категорій населення щодо позиції на ринку праці, особливо проблемним є становище молоді віком 15–24 роки. Для покращення соціально-економічної ситуації на *молодіжному ринку праці* необхідно:

- запровадити прямі та непрямі пільги роботодавцям, які інвестують кошти в систему професійної освіти, надають робочі місця для виробничої практики та приймають на роботу випускників навчальних закладів;

- ввести ефективні механізми працевлаштування випускників на перше робоче місце;

- розробити систему заходів, спрямованих на стимулювання молоді до роботи в Україні (розвиток молодіжного підприємництва, участі у громадських роботах тощо);

- привести ринок освітніх послуг у відповідність до потреб розвитку трудового потенціалу шляхом визначення пріоритетних напрямів підготовки фахівців згідно з потребами національної і регіональних економік;

- запровадити прозору систему державного замовлення на підготовку кадрів у професійно-технічних та вищих навчальних закладах на конкурсних засадах;

- активно залучити роботодавців до процесу підготовки кадрів різного освітньо-кваліфікаційного рівня;

- удосконалити систему діяльності закладів професійного навчання, служб профорієнтації й зайнятості;

- розробити і реалізувати національні та регіональні програми професійного навчання за участю державних структур, громадських та міжнародних організацій.

Україна переживає демографічну кризу, спровоковану як загальноцивілізаційними, так і внутрішньодержавними процесами. Враховуючи гострі демографічні проблеми країни, одним із напрямів державної молодіжної політики має стати підготовка молоді до шлюбу та підтримка *молодих сімей*, що передбачає вирішення таких завдань:

- збереження та систематичне пропагування сімейних цінностей у суспільстві, формування системи особистісних і суспільних ціннісних орієнтацій на створення середньодітної сім'ї (тобто сім'ї з двома та більше дітьми);

- запровадження навчальних програм, спрямованих на підготовку молоді до створення сім'ї, життя в подружжі та виховання дітей;

- розробка та впровадження навчальних та інформаційних матеріалів, створення мережі навчальних центрів з підготовки молоді, яка бере шлюб, та молодих подружніх пар;

- створення консультативних пунктів, телефонів довіри для молодих людей з питань подружнього життя, сімейних стосунків, статевого життя;

- допомога батькам у питаннях налагодження сімейних стосунків та виховання дітей: консультації, тренінги, клуби для батьків за місцем проживання;

- розповсюдження інформаційних матеріалів, теле- і радіопрограм з питань налагодження сімейних стосунків, виховання дітей, вікових криз, стосунків з підлітками тощо.

Зміцнення інституту сім'ї, поліпшення демографічної ситуації в країні є загальнодержавними питаннями, які можна віднести до площини пріоритетів державної безпеки. Стосовно застосування європейського досвіду роботи з молоддю щодо підготовки її до створення сім'ї та народження дітей, то насамперед слід зазначити, що жодні політичні ініціативи не матимуть успіху без стабілізації соціально-економічної, політичної та моральної ситуації в країні. Наступними за значущістю факторами, які успішно застосовані в країнах Європи, є:

- підвищення стандартів оплати праці в Україні, що сприятиме створенню економічного підґрунтя для самозабезпечення сімей з дітьми;

- доступність житла для молодої родини та поліпшення житлових умов сімей з дітьми;

- створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з батьківством;

- розширення мережі та доступності дитячих дошкільних закладів, поліпшення якості їхніх послуг;

- забезпечення доступності якісного медичного обслуговування для жінок та дітей;

- запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми та створення системи достатньої щомісячної допомоги на дітей (до повноліття),

- підвищення соціального престижу батьківства і материнства, формування дружнього до сімей з дітьми соціального середовища;

- формування та реалізація державної інформаційної політики, спрямованої на пропаганду сім'ї як найвищої цінності в суспільстві;

- запровадження просвітницьких програм формування у дітей та молоді цінності сімейних стосунків (навчальні програми в дитячих садках, школах, клубах за місцем проживання та ін.);

- соціально-педагогічна допомога батькам, які виховують дітей.

На сучасному етапі розвитку української держави виникає необхідність усвідомлення та переосмислення змін соціально-економічного, політичного,

демографічного, національного та духовного життя людей з метою зміцнення у суспільній та особистій свідомості громадян потреб у сім'ї, шлюбі, батьківстві та материнстві.

Серед **молоді, яка перебуває у складних життєвих обставинах**, на першому місці нині опинилися представники з числа *вимушених переселенців та внутрішньо переміщених осіб* із Криму та Сходу України. Соціальної підтримки через складні життєві обставини потребують також окремі категорії молоді: особи, які залишилися без піклування батьків і виховувалися в інтернатних закладах або сімейних формах влаштування, звільнені з місць позбавлення волі, наркозалежна молодь. Забезпечення ефективного соціального обслуговування молоді, яка перебуває у складних життєвих обставинах, потребує:

- розробки комплексних програм соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб;
- запровадження комплексного підходу у формуванні державної молодіжної політики щодо соціальної підтримки молоді з функціональними обмеженнями;
- державної підтримки молоді з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, яка має не обмежуватися лише матеріальними виплатами, а спрямовувати молодь на самостійне забезпечення, самостійне заробляння грошей.

Загалом державна політика щодо роботи з молодими людьми, які потрапили в складні життєві обставини, повинна орієнтуватися як на соціально-підтримувальну, так і на профілактичну та інформаційно-просвітницьку роботу з молоддю.

У 2014 році, у зв'язку з піднесенням громадянської активності населення та зовнішньою агресією, гостро постала проблема **законодавчого врегулювання** таких питань молодіжної політики, як: концептуальні положення національно-патріотичного виховання молоді; внутрішня та зовнішня міграція молоді, мобільність у вимушеній зміні місця проживання і, відповідно, забезпечення житлом вимушено переміщених молодих осіб; мобілізація та участь молоді у бойових діях, адаптація молоді після демобілізації, враховуючи набуті психофізичні особливості здоров'я, наслідки перенесених захворювань, травм та ушкоджень тощо. Нормативно-законодавче врегулювання актуальних напрямів молодіжної політики має базуватися на мультидисциплінарному та міждисциплінарному підходах.

Нагальним пріоритетом законотворчої діяльності є розробка і впровадження:

- Державної програми молодіжної політики на період до 2020 року;
- Концепції програми розвитку фізичної культури та спорту молоді в Україні на період до 2020 року;
- проекту Закону України «Про молодь» як основи для майбутнього Молодіжного кодексу України.

Перспективними завданнями трансформації законодавства, що регулює

молодіжну політику України, відповідно до сучасних запитів, є:

- ратифікація Європейської хартії участі молоді в суспільному житті на регіональному та місцевому рівні (1992 р.), яка утверджує принципи, що сприяють залученню молоді до процесу прийняття рішень, які безпосередньо впливають на її життя;

- імплементація Директиви ЮНЕСКО щодо визнання, утвердження і засвідчення результатів навчання поза навчальними закладами і неформального навчання, з метою забезпечення розвитку позаінституційної (неформальної) освіти молоді; внесення змін до Закону України «Про освіту» в частині визнання позаінституційної (неформальної) освіти молоді;

- розроблення змін та доповнень до Закону України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків» з метою регулювання тимчасового проживання молоді у зв'язку з навчанням, перенавчанням, підвищенням кваліфікації, а також молодіжної групи вимушено переміщених осіб.

З метою імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом потрібно привести у відповідність до європейських вимог і стандартів законодавчі акти, що регулюють державну молодіжну політику у сферах соціального захисту окремих категорій молоді, освіти, фізичної культури і спорту.

Формування *національно-патріотичної свідомості української молоді*, впровадження державної системи національно-патріотичного виховання на сьогодні – це питання національної безпеки країни. Визначальним стимулом національно-патріотичного самовизначення молодих українців стали анексія Криму і тривалий воєнний конфлікт на Сході України. У 2015 році суттєво зросла кількість молодих людей, які пишаються тим, що є громадянами України. Якщо серед молоді віком 18–29 років у 2014 році цей показник становив 65,0%¹⁹⁸, то у 2015 році вже 81% опитаних представників української молоді віком 14–35 років зазначили, що пишаються тим, що вони є громадянами України¹⁹⁹.

Основними державними інституціями, що забезпечують формування національно-патріотичної свідомості дітей та молоді і впроваджують державну політику у цій сфері, на рівні *центральної влади* є Міністерство освіти і науки України, Міністерство молоді та спорту України, Міністерство оборони України та Міністерство культури України. Діяльність цих міністерств демонструє впровадження широкого спектру заходів і форм національно-патріотичного спрямування. В той же час, не простежується єдиного ідеологічного спрямування такої діяльності, координації міжвідомчої взаємодії та оцінки результативності проведених заходів.

¹⁹⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1(15). – Ін-т соціології НАН України, 2014.

¹⁹⁹ Соціологічне дослідження проведено компанією GfK на замовлення ПРООН у 2015 р.; вибірка складала 2 852 респонденти віком від 14 до 35 років.

Регіональні органи виконавчої влади та молодіжні організації, які працюють з молоддю, організовують заходи та провадять роботу національно-патріотичного спрямування за декількома основними напрямками, зокрема:

- масові акції до знаменних дат;
- заходи з ушанування ветеранів;
- наметові табори (вишкільні та патріотичні табори, тематичні зміни в оздоровчих таборах, наметові містечка для школярів);
- пошуково-краєзнавча робота;
- заходи/ігри військово-патріотичного, військово-спортивного та національного спрямування
- конкурси/фестивалі на національно-патріотичну тематику.

Поширення позитивного досвіду національно-патріотичного виховання молоді на регіональному рівні потребує аналізу та розповсюдження найкращого досвіду роботи з дітьми та молоддю, підготовки спеціалістів, які працюють з дітьми та молоддю, в установах та організаціях різного відомчого підпорядкування, до проведення національно-патріотичної роботи, налагодження ефективних механізмів міжвідомчої взаємодії.

Аналіз інформаційних матеріалів центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо національно-патріотичного виховання молоді у 2014-2015 роках свідчить про проведення великої кількості заходів національно-патріотичного спрямування. Поряд з тим, у сфері національно-патріотичного виховання молоді існує ряд значних проблем:

- відсутній єдиний стратегічний підхід, системна діяльність органів виконавчої влади щодо патріотичного виховання молоді (не кажучи про національно-патріотичне – термін, який став широко використовуватись у 2015 році);
- державні інституції реалізують відомчі концепції патріотичного виховання, їхня діяльність не завжди узгоджується з діяльністю інших державних структур та неурядових організацій у цьому напрямку;
- проведення заходів оцінюється виключно кількісними показниками, якісне наповнення і результативність впровадження цих заходів оцінити складно;
- не визначено інституцію, що координує діяльність усіх структур у забезпеченні національно-патріотичного виховання дітей та молоді;
- не налагоджено ефективну міжвідомчу взаємодію органів та інституцій державної влади, співпрацю з громадськими організаціями;
- відсутня інформаційна кампанія національно-патріотичного виховання: в засобах масової інформації, українському кінопрокаті, рекламі мало матеріалів, які б висвітлювали героїчні сторінки української історії, традиції та надбання українського народу.

Національно-патріотичне виховання, формування національно-патріотичної свідомості дітей та молоді має бути віднесено до основних пріоритетів, які забезпечують національну безпеку держави.

Державна система національно-патріотичного виховання має:

- бути загальнонаціональною: національно-патріотичне виховання має починатися з раннього віку дитини та не обмежуватися віковими межами, поширюватися на всі верстви населення;
- бути системною: проводитися постійно на державному та регіональному рівнях, а не лише у формі реалізації окремих програм та заходів;
- бути прогнозованою і спрямовуватися на досягнення прогнозованого конкретного результату, який можна виміряти і оцінити;
- бути узгодженою: проведення національно-патріотичних заходів має бути узгодженим незалежно від того, проводяться вони державними установами та організаціями різного відомчого підпорядкування чи громадськими організаціями;
- бути обґрунтованою: розробка програм і заходів має враховувати сучасні потреби та погляди молоді;
- враховувати українську мову як дієвий інструмент формування національно-патріотичної свідомості;
- мати інформаційне забезпечення у вигляді постійної, системної інформаційної кампанії національно-патріотичного спрямування (історія України, видатні українські особистості, національні досягнення у всіх галузях, національно-патріотичні заходи тощо) із залученням засобів масової інформації, інтернет-ресурсів, видавництва, інформаційного супроводу культурних, спортивних та інших заходів тощо.

Формування державної системи національно-патріотичного виховання передбачає організацію діяльності як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

На загальнодержавному рівні потрібно:

- сформувати механізми міжвідомчої (установи та заклади різного відомчого підпорядкування) і міжсекторальної (державний, громадський сектори та бізнес) взаємодії при проведенні національно-патріотичних заходів;
- враховувати специфіку формування особистості молодої людини, і тому розглядати роботу з батьками, вихователями, педагогами як обов'язкову складову програм національно-патріотичного виховання дітей та молоді;
- проводити заходи з обміну досвідом, враховуючи міжрегіональний та міжвідомчий підходи, налагодити співпрацю між регіонами;
- поширювати позитивний досвід та ефективні форми національно-патріотичного виховання (публікації, методичні рекомендації, інформаційні сайти тощо);

- забезпечувати навчання спеціалістів, які працюють з дітьми та молоддю, з проведення заходів та впровадження різних форм національно-патріотичного виховання;

- матеріально і фінансово забезпечувати заходи національно-патріотичної спрямованості, підтримку діяльності установ та організацій, які здійснюють національно-патріотичне виховання.

На *регіональному рівні* потрібно:

- передбачити інструменти впливу на місцеві органи виконавчої влади щодо підтримки програм і проєктів національно-патріотичної спрямованості;

- впровадити регіональні програми національно-патріотичного виховання, що враховують специфіку та потреби конкретного регіону (політика має формуватися «знизу – вгору»);

- запровадити систему матеріальної підтримки організацій та установ на проведення заходів національно-патріотичної спрямованості (гранти, фінансова підтримка діяльності, тематичні проєкти);

- забезпечити міжвідомчу узгодженість діяльності щодо національно-патріотичного виховання (особливо в частині молодіжних та освітніх програм);

- впроваджувати різні форми національно-патріотичного виховання, які охоплюватимуть дітей, молодь, населення різного віку та різних інтересів;

- провадити обмін досвідом між організаціями та спеціалістами.

Сформувати державну систему формування національно-патріотичної свідомості української молоді покликана Стратегія національно-патріотичного виховання на 2016–2020 рр. Стратегією передбачено впровадження єдиних стандартів щодо засобів, форм і методів національно-патріотичного виховання, оцінки досягнень відповідних суб'єктів у цій сфері та їх компетентностей, визначення центрального органу виконавчої влади з координації діяльності національно-патріотичної спрямованості, проведення оцінки та моніторингу національно-патріотичного виховання дітей та молоді. До кінця 2015 року передбачено розробити державну цільову програму з національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

ДОДАТОК 1.

Загальний коефіцієнт розлучуваності в країнах Європи, 1960–2008 рр., на 1 000 населення

(за даними електронного ресурсу: <http://demoscope.ru/weekly/app/app40di.php>, дата звернення 04.08.2015 р.)

Країна	Рік												
	1960	1970	1980	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Австрія	1,14	1,387	1,765	2,121	2,44	2,559	2,46	2,35	2,4	2,36	2,46	2,47	2,36
Білорусь	0,7	1,888	3,242	3,434	4,349	4,097	3,77	3,22	2,97	3,12	3,27	3,73	3,79
Бельгія	0,5	0,663	1,466	2,04	2,634	2,85	2,96	3,02	3,01	2,94	2,77	2,83	3,3
Болгарія	0,9	1,167	1,479	1,304	1,295	1,281	1,3	1,53	1,89	1,9	1,93	2,13	1,85
Угорщина	1,66	2,21	2,596	2,399	2,349	2,394	2,51	2,47	2,44	2,46	2,47	2,5	2,51
Німеччина	1,01	1,33	1,801	1,949	2,365	2,398	2,48	2,59	2,59	2,45	2,32	2,27	2,34
Греція	0,3	0,397	0,693	0,594	1,018	1,05	1,01	1,09	1,11	1,22	1,26	1,16	1,17
Данія	1,46	1,934	2,654	2,671	2,693	2,724	2,85	2,92	2,92	2,82	2,64	2,58	2,67
Іспанія				0,597	0,938	0,965	1,01	1,08	1,19	1,68	2,88	2,8	2,41
Італія	0,1	0,191	0,21	0,488	0,656	0,703	0,73	0,76	0,78	0,8	0,84	0,85	0,85
Латвія	2,4	4,606	5,036	4,049	2,585	2,437	2,55	2,08	2,28	2,76	3,17	3,25	2,74
Литва	0,85	2,203	3,234	3,447	3,11	3,167	3,05	3,07	3,2	3,25	3,3	3,36	3,07
Македонія	0,73	0,278	0,471	0,398	0,654	0,712	0,64	0,69	0,81	0,76	0,72	0,69	0,59
Молдавія	0,89	2,079	2,812	3,01	2,667	2,976	3,5	4,06	4,14	4,04	3,51	3,89	3,53
Нідерланди	0,49	0,791	1,819	1,901	2,176	2,312	2,05	1,94	1,91	1,95	1,94	1,95	1,96
Польща	0,5	1,058	1,12	1,113	1,118	1,185	1,19	1,27	1,48	1,77	1,89	1,75	1,72
Португалія	0,08	0,059	0,598	0,931	1,868	1,831	2,67	2,17	2,22	2,17	2,26	2,38	2,48
Росія	1,54	3,045	4,193	3,784	4,282	5,3	5,9	5,5	4,4	4,2	4,5	4,8	4,9
Румунія	2,01	0,388	1,537	1,421	1,369	1,407	1,46	1,52	1,62	1,53	1,51	1,69	1,66
Сербія	1,45	1,12	1,206	1,052	1,023	1,044	1,33	1,06	1,19	1,03	1,11	1,17	1,16
Словаччина	0,58	0,754	1,334	1,673	1,717	1,821	2,04	1,99	2,02	2,14	2,36	2,26	2,34
Словенія	0,97	1,108	1,214	0,93	1,068	1,142	1,23	1,23	1,21	1,32	1,16	1,3	1,11
Україна	1,24	2,861	3,631	3,716	4,022	3,743	3,82	3,72	3,66	3,91	3,84	3,85	5,34
Франція	0,66	0,767	1,506	1,866	1,93	1,894	1,93	2,08	2,16	2,48	2,21	2,12	2,08
Хорватія	1,16	1,209	1,161	1,166	0,981	1,051	1,01	1,11	1,12	1,1	1,05	1,08	1,13
Чорногорія	0,85	0,596	0,444	1,035	0,801	0,819	1,29	1,03	1,11	0,8	0,75	0,72	0,73
Чехія	1,36	2,196	2,647	3,102	2,897	3,091	3,11	3,22	3,24	3,06	3,06	3,01	3
Швейцарія	0,87	1,036	1,726	1,964	1,463	2,182	2,25	2,29	2,43	2,87	2,8	2,63	2,56
Швеція	1,2	1,609	2,393	2,262	2,424	2,363	2,39	2,36	2,24	2,21	2,24	2,26	2,32
Естонія	2,09	3,22	4,148	3,687	3,089	3,161	3	2,94	3,08	3,01	2,84	2,84	2,61

ДОДАТОК 2. ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Doing Business 2014. Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org>.
2. Global employment trends for youth 2014: A generation at risk // International Labour Office. – Geneva : ILO, 2014. – 120 p.
3. HELP ARMY. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://help-army.org.ua>.
4. Implementation of the European Neighbourhood Policy in Ukraine. Progress in 2014 and Recommendations for Actions Accompanying the Document. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/enp/pdf/2015/ukraine-enp-report-2015_en.pdf.
5. Internal Displacement Map [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>.
6. IOM'S Assistance To Internally Displaced Persons In Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_ukraine_idp_assistance_report_may-june_2015_0.pdf.
7. IT-волонтерство «Армії SOS». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/volunteers/2014/10/16/182233>.
8. Аналітичні матеріали щодо надання послуг службою зайнятості внутрішньо переміщеним особам станом на 14.08.2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543.
9. База перевірених організацій та волонтерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4army.com.ua>.
10. Балакірєва О. М. Формування економічної активності молоді: інформ. брошура / О. М. Балакірєва, Т. В. Бондар, Т. О. Паладійчук. – К. : СПД Соколянський А. Ю., 2013. – 51 с.
11. Біла книга – 2014. Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2015. – 85 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WB_2014.pdf.
12. Вакуленко О.В. Соціальні проблеми неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом // Інформаційні матеріали для слухачів курсів підвищення кваліфікації працівників галузі Мінсім'ямолоді. Тези лекцій/ [за заг. ред. Черпанової Л.Г.]. – К.: Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – Кн. 4. – С. 79–90.
13. Воїни добра. Георгій Тука. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/09/18/180486>.
14. Волонтер-психолог, яка повернулась з АТО: Наша найкраща допомога бійцям вдома – присутність поряд.
15. Волонтерство в Україні: короткий спалах чи яскравий світанок? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/article/1074634>.
16. «Волонтерський рух в Україні». Дослідження проведено GfK Ukraine 20–26 листопада 2014 року на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні.

17. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.
18. «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів». Загальнонаціональне опитування студентів було проведено з 5 по 12 березня 2015 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніансоціолоджі сервіс». Усього було опитано 1001 респондента за національною вибіркою ВНЗ України, що є репрезентативною для студентського загалу за розташуванням ВНЗ, формою власності, курсом навчання. Похибка вибірки не перевищує 3,2%. Опитування в Криму, Донецькій та Луганській областях не проводилось.
19. Вища освіта для безробітного: кого навчає Україна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/nation/1400416-vishcha-osvita-dlya-bezrobitnogo-kogo-navchae-ukrayina>.
20. Вісник Представництва МОМ Україні: червень-грудень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_newsletter_04-2014_ukr_screen.pdf.
21. Всеволод Кожемяко: Нам удалось заставить людей поверить, что «светлых» в некогда «ватном» Харькове больше, чем «темных». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/09/30/181385>.
22. Всесвітня організація охорони здоров'я / «Основа політика досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні у 21 столітті».
23. Головаха: Война впервые научила украинцев помогать друг другу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/interview/politics/6382849-golovakha_voyna_vpervye_nauchila_ukraintsev_pomogat_drug_drugu.htm
24. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
25. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 5 грудня 1992 року № 2859-ХІІ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2859-12>.
26. Доповідь «Соціальний захист населення України». 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
27. Дослідження «Перспективні напрямки розв'язання актуальних проблем соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після виходу з-під інституційної опіки», Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я, 2010 р.
28. Економічна активність населення України 2014 : Стат. збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
29. Експертне опитування лідерів молодіжної сфери державного та громадського секторів з питань формування національно-патріотичного світогляду та громадянської активності української молоді проведено Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у серпні 2015 р.

30. Жванія Т.В. Протестна політична поведінка: реальна та віртуальна / Т. В. Жванія // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 2. – С. 55-67. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/cuc_2014_2_8.pdf.
31. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. сайт. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
32. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 № 966-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
33. Закон України «Про позашкільну освіту». від 22.06.2000 № 1841-III
34. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. №2998-XII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. сайт. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>
35. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 9 квітня 2015 р. № 315-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-19>
36. Здоровье 2020. Основы европейской политики и стратегии для XXI века. Всемирная организация здравоохранения. 2013. – 224 с.
37. Зовнішня трудова міграція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350816>
38. Інформація щодо імплементації Порядку денного асоціації Україна–ЄС у сферах, що відносяться до компетенції Мінмолодьспорту (станом на 31 грудня 2014 р.). Офіційний сайт Міністерства молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/activity/mizhnarodni-zvyazki>.
39. Інформаційна довідка щодо співробітництва України з Європейським Союзом у сферах молоді та спорту. Офіційний сайт Міністерства молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/activity/mizhnarodni-zvyazki>.
40. Інформація Міністерства молоді та спорту України про стан виконання плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна–2020» у 2015 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2015/08/03/8/_lipen.pdf.
41. Контроль над тютюном в Україні. Другий національний звіт. – К.: МОЗ України, ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», 2014. – 128 с.
42. Коркішко О.Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О.Г. Коркішко. –Луганськ, 2004. – 23 с.
43. Красовський К. С., Григоренко А. А., Андреева Т. І. Динаміка поширеності тютюнокуріння серед дітей та підлітків в Україні // Україна. Здоров'я нації. – 2013. – № 1 (25). – С. 85-90.
44. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я.Пеленський. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.

45. Локтіонова Д.А., Радзіцька М.С. Соціальні ЗМІ як інструмент впливу на протестну поведінку громадян // Наукові праці. Соціологія – 2013. – Випуск 213. Том 225. – С.70–74.
46. Міграція в Україні: факти і цифри. – К., 2013. – С. 16.
47. Молодіжне лідерство і волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=73474&print=Y.
48. Молодь за здоровий спосіб життя: щоріч. доп. Президенту України, Верхов. Раді України, Каб. Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 р.) / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, Держ. ін-т розв. сім'ї та молоді; [редкол.: Н. Ф. Романова (голова) та ін.]. – К.: ТОВ «Основа», 2010. – 156 с.
49. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, 2012 / Держ. служба статистики України [та ін.]. — К. : К.І.С., 2013. – с. 124.
50. «Національний звіт за 2014 рік щодо наркотичної ситуації (за даними 2013 року). Поглиблений огляд наркоситуації в Україні. Пропозиції стосовно покращення у сфері надання допомоги наркозалежним особам та доступності пацієнтів до лікарських засобів, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори»: аналіз-стат. довід. // ВСП «ММЦАН» Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України. – К.: ПОЛІУМ, 2014. – 199 с.
51. Нікітіна Т. Громадянська активність населення України // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С.107–112. – С.109.
52. Перехід на ринок праці молоді України / Елла Лібанова, Олександр Цимбал, Лариса Лісогор, Ірина Марченко і Олег Ярош, Міжнародне бюро праці, Програма молодіжної зайнятості, Департамент політики зайнятості. – Женева: МОП, 2014 (Work 4 Youth publication series; No. 11, ISSN: 2309 – 6780; 2309 – 6799 (web pdf))
53. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.
54. Положення про відділ національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/19059>.
55. «Право на освіту та права освітян: теорія і практика в Україні». Дослідження проведено громадською організацією «Європейська дослідницька асоціація» спільно з компанією InMind за підтримки освітньої програми Міжнародного фонду "Відродження" у 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eura.org.ua/wp-content/uploads/2010/01>.
56. «Прагнення, бачення розвитку і погляди української молоді». Дослідження Британської ради та GfK Ukraine проведено у листопаді-грудні 2014 р. Усього було проведено 1 200 онлайн-інтерв'ю та 30 глибинних інтерв'ю. Опитування в Криму і на окупованій території Донецької та Луганської областей не проводилось. Вибірка є репрезентативною для інтернет-користувачів віком 16–35 років, які користуються Інтернетом понад 11 годин на тиждень у неробочих цілях.

57. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник. – К.: Каравела, 2012. – С.117-118.
58. Проект Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на 2016–2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/19580>.
59. Пропозиція робочої сили та попит на неї. Аналітична записка. Державна служба зайнятості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350800>.
60. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик в Україні // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 98–106. – С.102.
61. Ринок праці у 2014 році. Доповідь Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/dop/04/dop_pr_2014.zip.
62. Садова У. Результати дослідження «Бідність у фокусі соціальних ризиків вимушено переселених осіб України». Міжнародна науково-практична конференція «Нові виклики бідності в Україні», організована спільно з Програмою розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/conference.html#15_12_2014.
63. Сидренко С. В. Волонтерство як суб'єкт глобально-мережевого громадського суспільства в контексті сучасних соціальних трансформацій / Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2015. № 60.
64. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Авторський колектив під керівництвом акад. НАН України Лібанової Е.М. – Київ: ТОВ «Основа-Принт», 2009, с. 115-121.
65. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. VI. – 1975. – 832 с. – с.97.; Великий тлумачний словник сучасної української 4.мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТР «Перун», 2005. – 1728 с. – с.711.
66. Сміт Е. Національна ідентичність / П. Таращук (переклад). – К.: Основи, 1994.– 223 с.
67. Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. – Інститут соціології НАН України. Випуск 6 (17). – К., 2014. – 416 с. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/files/s/sm17.pdf>.
68. Соціологічне дослідження, «Молодь України – 2015» Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.
69. Соціологічне дослідження «Бідність у фокусі соціальних ризиків вимушено переселених осіб України». Цільова група: ВПО з АР Крим та Донецької та Луганської областей (зона АТО) у Львівській області.

70. Соціологічне дослідження в рамках проекту «Громадський соціологічний консорціум» за фінансової підтримки програми МАТРА Посольства Нідерландів в Україні та Європейського Союзу. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/hethrtjhrrhthrtt.htm.
71. Соціологічне дослідження «Вивчення досвіду роботи управлінь/відділів та установ, які працюють з молоддю на регіональному рівні» проведено Державним інститутом сімейної та молодіжної політики у 2015 р.
72. Соціологічне дослідження «Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців» проведено у 2013 році в рамках проекту СКМ «Рейтинг ВНЗ України «Компас».
73. Соціологічне дослідження «Прагнення, бачення розвитку і погляди української молоді» проведено GfK Ukraine у листопаді-грудні 2014 року на замовлення British Council.
74. Стан здоров'я жіночого населення в Україні за 2014 рік, Статистично-аналітичний довідник, ДУ «Центр медичної статистики МОЗ України», Київ, 2015.
75. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002 – 2013 роки: Звіт за даними дослідження / Упоряд.: Любов Паливода — К.: [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2014. — 88 с. — Режим доступу: http://ccc-tck.org.ua/storage/books/2014_report_ukr.pdf.
76. Статистичний збірник «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2014 році» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm.
77. Стратегія національно-патріотичного виховання на 2016–2020 рр., затверджена Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.
78. Три історії про те, як українці озброюють українську армію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/11/174797>
79. Указ Президента України від 14 жовтня 2014 р. № 806/2014 «Про День захисника України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816>
80. «Україна – березень 2015: громадська думка і оцінка ситуації в країні». Опитування проводилося з 13 по 20 березня 2015 року в 24 областях України та м. Києві. Всього опитано 2 800 респондентів.
81. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М.М. Розумного (заг. ред.), М.Т. Степика, В.М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – 384 с.
82. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1(15). – Ін-т соціології НАН України, 2014.
83. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. / за ред. д.ек.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с. – С. 102

84. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна–2013: Національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН. – К., 2013. – С. 58–59.
85. Щодо надання послуг службою зайнятості внутрішньо переміщеним особам станом на 16.10.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=351058>.
86. Щорічний звіт Світового банку щодо легкості підприємницької діяльності у 183 країнах «Doing Business 2015 Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB15-full-report.pdf>.
87. Щорічний моніторинг кількості українських громадян, які навчаються у закордонних університетах на денній формі навчання (охоплює 34 країни світу, в яких громадяни України потрапляють у статистичний збір), 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/kilkist-studentiv-ukraintsiv-za-kordonom>.